Guvernator Hermel

Națiuni și naționalismele din Europa

Safôd

Până acum câțiva ani, naționalismul, cel puțin în Europa, părea să fie în declin: granițele dintre o țară și alta păreau să se estompeze treptat într-un spațiu, Uniunea Europeană, presupus destinat să îmbrățișeze un nou sentiment de cetățenie, mai larg. Apoi, brusc, totul s-a întors cu susul în jos: conflictele naționaliste din Europa de Est, războiul „etnic" din Bosnia, numeroasele izbucniri separatiste din numeroase alte țări ale bătrânului continent, inclusiv Italia, au readus în mod neașteptat în prim-plan problema naționalismului. Hermet contribuie la reflecția asupra acestui fenomen contemporan plasându-l în perspectivă, recitind evoluția istorică și politică care a dus la apariția națiunilor europene moderne și a forjat sentimentul de apartenență națională. Această carte urmărește formarea naționalismelor, căutând să identifice originile lor, mecanismele sociale, culturale și economice care stau la baza lor și obiectivele politice care le modelează. Conform concluziilor autorului, sentimentul identității naționale este într-un anumit fel indispensabil, cel puțin acolo unde democrația este abia în stadiul său incipient și, prin urmare, revenirea actuală a naționalismului este un fenomen mai puțin inexplicabil decât ar putea părea bunului simț.

Guy Hermet este „director de studii" la Fondation nationale des sciences politiques din Paris și vicepreședinte al Médecins sans frontières. Dintre lucrările sale amintim „L'Espagne au XX e siècle" (Puf, 1992) și, în traducere italiană, „Alle frontiere della democrazia" (Edizioni Lavoro, 1989).

OCR și conversie de către Natjus

Hoții de bibliotecă

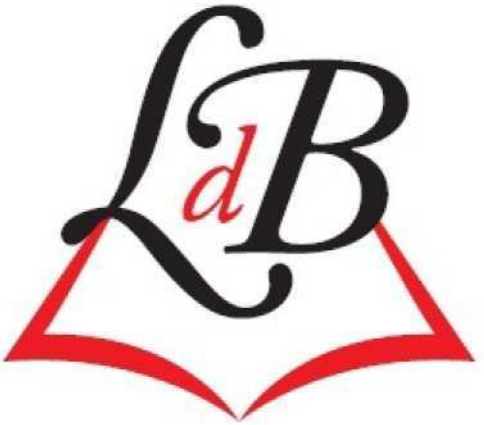

Conversie PDF: FS, 2020

către Lucile

GUY HERMET

Naţiuni şi naţionalisme în Europa

il Mulino

ISBN 88-15-06224-6

Ediție originală: *Istoria națiunilor și naționalismul în Europa,* Paris, Éditions du Seuil, 1996. Copyright © 1996 de Éditions du Seuil, Paris. Copyright © 1997 de Società editrice il Mulino, Bologna. Traducere de Roberta Ferrara.

Index

Introducere

I. Cele trei Europe

I. În Est imperiul, în Vest feudalismul. - 2. Schisma religioasă. - 3. Conservatorismul otoman și rus. - 4. Calea Europei Occidentale. - 5. A doua iobăgie răsăriteană. - 6. Enigma Europei Centrale.

II. De la națiunile medievale la țările protestante

1. Identitate fără teritoriu. - 2. Arhetipul spaniol. - 3. Națiuni medievale. - 4. De la răscoale țărănești la revolte civice. - 5. Religii naționale protestante.

III. Naționalizarea companiilor

1. De la societățile agrare la economia națională. - 2. Dezbaterea despre educația populară. - 3. Presa, mama limbilor naționale.

IV. Moartea regilor, nașterea națiunii

1. Anglia și Franța în secolul al XVIII-lea. - 2. Invenția națiunii suverane. - 3. Botezul focului civismului național. - 4. Trivializarea civismului național: de la cazarmă la școală.

V. Cele două națiuni moderne: Herder și Renan

1. Națiunea etnoculturală a lui Herder. - 2. „E vina germanilor.” - 3. Națiunea electivă a lui Renan.

VI. Febra naționalităților

1. Catalogul Națiunilor. - 2. Religii comparate: De la Sfânta Alianță la Polonia martirizată. - 3. Principiul Marilor Naționalități în fața „Primăverii Popoarelor”. - 4. Purgatoriul Micronaționalismelor.

VII. 1917: Naționalismul confruntat cu Revoluția

1. Europa războinică. - 2. Marele Război Șovinist. - 3. Reabilitarea micronaționalităților. - 4. Naționalismul ascendent.

VIII. Încărcarea magaziei de pulbere

1. Noile închisori ale națiunilor. - 2. Politica comunistă a naționalităților. - 3. Explozia.

IX. De la patrii ideologice la separatismul autohton

1. De la internaționalism la antifascism. - 2. De la antifascism la patriotism național-democratic. -3. Separatismul intern.

X. Răspunsurile refractare

1. Amurgul vienez. - 2. Formula elvețiană. 3. Spania: un stat fără teritoriu?

Concluzii

1. Occidentul sau elogiul eterogenității. - 2. Caricatura Orientului. - 3. Rețete imposibile.

Indexul numelor

În 1990, un istoric englez credea că este martor la chinurile unei pasiuni pe moarte: „Bufnița Minervei, purtătoare de înțelepciune, își ia zborul la amurg. Este un semn bun că acum rătăcește printre națiuni și naționalism.” [1] Cine ar avea curajul, astăzi, să interpreteze violența care face ravagii în fiecare zi ca un semn atât de liniștitor? Să încercăm așadar să privim în urmă.

Acum doar câțiva ani, când identitatea francezilor și a popoarelor vecine părea aproape de a deveni parte a unei Europe unite politic, naționalismul și, odată cu el, sentimentul național, patriotismul, păreau să fi ieșit din modă. Cel mult, în Franța, ne întorceam ocazional, cu curiozitate amestecată cu compasiune, la ceea ce fusese sentimentul național și „evident” nu mai era: afacerea Dreyfus, antisemitismul, șovinismul ridicol al lui Déroulède, Maurras, revanșismul antigerman de dinainte de 1914, în general vechile excese de intoleranță al căror anacronism era evident. Într-adevăr, savanții anglo-saxoni, încă interesați de procesul de fondare a națiunilor europene și de vestigiile sale actuale, erau tratați acum în Italia cu respectul politicos cu care privim dăruirea erudită a celor care continuă să-și dedice timpul unor subiecte intempestive.

Însă când naționalismul a prins brusc contur în lupta aprigă a „clanurilor” bosniace, totul s-a schimbat brusc. Astfel, pentru a alina nedumeririle unui public prins în răgaz, au fost publicate rapid mai multe cărți, [2] dar acestea nu au reușit să înțeleagă legătura dintre profunzimile trecutului reprimat și consecințele

sale noi, din cauza lipsei de detașare. În goana evenimentelor actuale, cititorii nu au rămas decât cu teorii depășite, elaborate în euforia postnațională încă predominantă la începutul anilor 1980, sau simplificări care vedeau cataclismul desfășurat în țările postcomuniste ca pe o patologie primitivă: singurul răspuns posibil era solidaritatea umanitară.

Nu că naționalismul dispăruse din democrațiile occidentale care se lăudau că l-au depășit: el încă exista. Dar de când am început să ne prefacem europeni și mai ales de când focul a început să se răspândească în Europa Centrală sau în Caucaz, nimeni nu a mai numit fenomenul pe adevăratul său nume, aproape ca și cum prioritatea cronologică a vechilor state-națiune ar fi alungat în mod natural orice suspiciune de naționalism. Întrucât condamnarea îngrozită era norma, groaza care se trezea aproape la ușa noastră oferea, la momentul potrivit, un obiect convenabil de depreciere îndepărtată.

Astfel, respingerea acelor „mici naționalisme" perturbatoare s-a manifestat fără investigații prealabile, la fel ca în secolul trecut, când puterile vremii stigmatizau în alții ceea ce considerau permis pentru ele însele. Nimeni nu s-a mai gândit să caute originile acelor ciocniri furioase care altfel i-au cruțat pe maghiari, cehi, slovaci sau bulgari, cu atât mai puțin să reflecteze asupra responsabilității istorice și ideologice a vechilor națiuni în formarea unor identități politice care, în ochii noștri, erau considerate indezirabile tocmai pentru că erau târzii. Se credea că slavii de sud și alți caucazieni ascultau doar de impulsuri „tribale", și tocmai atunci puriștii noii ideologii multiculturaliste au contestat aplicarea acelui adjectiv, acum defăimător, conflictelor dintre țările africane.

Chestiunea era rezolvată. Nu departe de noi, tribalismul reapărea. Era doar un alt nume pentru naționalism. Dar tocmai această apropiere mărturisea dreptatea noastră, loialitatea noastră față de valorile universale pe care, în mod ciudat, continuam să le

înscriem în „Europa națiunilor” - cea occidentală - incapabilă să accepte adevăratul federalism. Adevărul este că noua tendință cerea vagități în ceea ce privește supraviețuirea fantomelor naționale și, mai presus de toate, ne îndemna să nu scoatem la iveală două neînțelegeri.

Admisibilă în lumina circumstanțelor actuale, prima a constat într-o schimbare reductivă a definiției naționalismului. Pentru Ernest Gellner, este „[...] un principiu care susține că unitatea națională și unitatea politică ar trebui să coincidă perfect”.3 Pentru Benedict Anderson, este o „comunitate politică imaginată”, [4] adică o construcție a minții, concepută ca exclusivă și suverană atât atunci când există deja la nivel politic, cât și atunci când este încă în curs de apariție. Cei doi istorici sunt de acord asupra mecanismului celor două sentimente alternative: satisfacția dacă dorința de unitate politico-afectivă este satisfăcută, frustrarea dacă este adevărat contrariul.

Gellner, la rândul său, merge dincolo de identificarea acestui proces mental și face din ideea națională atributul central al legitimității statului modern.

Cu alte cuvinte, naționalismul, în această definiție clasică, exprimă în primul rând revendicările popoarelor care se simt similare și aspiră să se unească sub autoritatea unor conducători pe care îi percep ca fiind similari. Această dorință nouă datează din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, de la Revoluția Americană și apoi de la Revoluția Franceză, de la triumful legitimității democratice asupra altor forme de legitimitate: sacră, ereditară, aristocratică, etnică sau pur și simplu prin drept de cucerire. Dar, în mod semnificativ, dificultatea apare imediat în definirea a ceea ce este considerat negativ. Sentimentul național ar fi trebuit totuși conceput ca suportul indispensabil al guvernării reprezentative, iar apoi al guvernării democratice. Întrucât puterea modernă se bazează pe voința colectivă și nu mai depinde de prestigiul unui

suveran, ea trebuie să atribuie acestei voințe un context teritorial care nu poate fi decât național. Acest spațiu se poate prezenta inițial doar într-o formă imaginară și abstractă; prin urmare, trebuie realizat cu concursul unor factori inevitabil legați de conflicte, adesea de natură militară, cu țările vecine și va tinde întotdeauna să valorifice particularismul unificator al unui naționalism fondat pe principii ideologice sau pe diferențe culturale sau etnice mai mult sau mai puțin reale. Ambivalența morală a procesului duce la retrogradarea lui în categoria negativă a naționalismului atunci când rămâne incomplet și la aureola sa de virtutea sentimentului național și patriotic atunci când, odată atins scopul său, tinde să devină mai puțin turbulent.

Ei bine, această concepție complexă despre națiune și naționalism a căzut recent în uitare în fața emoției stârnite de renașterea unor identități politice pe care am fi preferat să le ignorăm în continuare, în special în Europa de Est (dar și în provinciile basce, Irlanda de Nord și în alte părți). Vechile naționalisme, pierzându-și amintirea zgomotului și furiei lor tinerești, s-au renegat și nu mai tolerează zarva noilor veniți: aceasta le jignește sensibilitățile și subminează bucuria liniștită a privilegiilor dobândite. Din 1990 sau 1991, ambiția de a fi guvernați împreună de oameni cu aceleași idei nu mai este o tendință ambiguă, ci o caracteristică a istoriei europene, ci mai degrabă cauza inacceptabilă a unei violențe instinctive care îi transformă pe foștii concetățeni în frați dușmani. Devine speria supremă a unei Europe bine reglementate.

Cealaltă neînțelegere actuală manifestă trauma profundă a identităților colective din inima Europei Occidentale și a Americii de Nord. În 1953, sociologul american David Riesman a dezvoltat un concept destinat unui succes răsunător: cel al etnicității , teoretizat ulterior în special de Nathan Glazer.5 Aplicat inițial caleidoscopului uman al Statelor Unite, acesta urmărea să rupă

conotațiile negative atribuite particularităților de culoare, limbă, religie sau origine ale anumitor categorii: afro-americani, „hispanici” și alții. Considerate până atunci subordonate, marginale sau pe cale de dispariție, aceste minorități s-au văzut chemate pentru prima dată să cultive mândria de a nu se mai simți distincte, ci diferite, să lupte pentru supraviețuire, să se organizeze în acest scop și chiar să se mobilizeze împotriva statului pentru a-l convinge să accepte legitimitatea particularismului lor acum asumat.

Inițiativa a avut mai mult succes decât se aștepta, a generat o ideologie alternativă naționalismului – cea a multiculturalismului multietnic – și, în cele din urmă, în jurul anului 1980, a aterizat în Europa.

Este păcat că uneori intențiile bune ascund capcane. Multiculturalismul este tolerant și, în opoziție cu naționalismul îngust, promovează o nouă formă de identitate civică bazată pe valori universale, în special libertatea autorealizării individuale. Dar apoi, contradictoriu, în numele demnității egale a fiecărui grup, exaltă trăsăturile lor specifice, intenționând să le perpetueze în diferențe culturale și chiar etnice. Acesta este cazul „popoarelor” regionale care trebuie valorizate sau adesea reinventate - „poporul” corsican, breton, basc, galez, dar și „poporul” aragonez, andaluz și chiar madrilen - sau, mai radical, cu segmente ale imigrației recente, adesea distanțate prin subjugare de orice fel. În acest moment, multiculturalismul își leapădă masca de toleranță „universalistă” și capătă cea a unei acțiuni mai mult sau mai puțin intenționate care vizează fragmentarea antagonistă a unităților naționale deja stabilite. În același timp, bazându-se pe instrumente particulariste încărcate de conflicte intercomunitare, se distanțează de concepția civică și individualistă a sentimentului național à la franceză sau engleză, apropiindu-se de versiunea etnoculturală și comunitară regăsită

astăzi în toată cruditatea sa în Europa Centrală și de Est, în Irlanda de Nord și în provinciile basce. În acel moment, în sfârșit, diviziunile „tribale” ale fostelor țări comuniste intervin pentru a calma, puțin prea ușor, anxietățile pe care oamenii vechilor democrații le simt pentru ei înșiși și pe care ar dori să le alunge din mintea lor. Revoltele etnice se repetă, iar nimeni, confruntat cu o autocenzură devenită sistematică, nu are curajul să le numească așa. Nu mai este clar dacă să le vedem ca pe vestitorul unui viitor turbulent sau ca pe o criză trecătoare care așteaptă identitățile postnaționale promise pentru deceniile următoare. Dar toate acestea, se spune, nu sunt nimic în comparație cu ceea ce se întâmplă dincolo de Trieste.

Este de la sine înțeles că unicul scop al acestei cărți este de a revizita prezentul, încercând să redescoperim sensul și diversele dezvoltări ale ideii de națiune și, odată cu acestea, multiplele forme de identități naționale sau naționalism, pentru a elimina confuzia generată de evenimentele actuale. Nu oferă nimic complet nou: aproape totul a fost deja spus și scris pe această temă. Totul a fost însă uitat, mai întâi în iluzia postnațională liniștită a Europei Occidentale și apoi în consternarea provocată de paroxismul particularismului în Europa de Est.

Cum să procedăm? Prin identificarea diferitelor mize – secvențiale sau convergente – ale unei dezbateri care a început cu ceva timp în urmă și este încă în desfășurare, și apoi prin urmărirea istoriei până în prezent. Prima privește vechimea fenomenului, adică a identităților protonaționale, chiar dacă specialiștii nu le numesc neapărat așa. Când datează naționalismele europene? Din Iluminism, așa cum recunosc cu regret mulți sociologi și teoreticieni politici? Dintr-o epocă mai îndepărtată, așa cum cred majoritatea istoricilor? Fernand Braudel este purtătorul de cuvânt al acestei din urmă tendințe. Vorbind despre Franța, el afirmă că trebuie să punem în joc, în solidaritate, întregul trecut de dinainte

de cucerirea romană a Galiei până în prezent . [6]

A doua problemă în discuție privește clarificarea mecanismelor sociale, culturale și economice și a obiectivelor politice care au prezidat configurarea intenționată a formelor - în acest caz, moderne - a ceea ce nimeni nu ezită acum să numească faptul național. La sfârșitul secolului al XVIII-lea, moartea fizică, sau mai adesea simbolică, a regilor i-a obligat pe „noii antreprenori politici" să îi înlocuiască cu un alt element unificator bazat pe națiune sau pe mitul acesteia. Inițial, acest lucru a fost esențial, dar aproape imediat cerințele revoluției industriale au impus normalizarea acelor popoare, până atunci slab educate și în mare parte analfabeți, care trebuiau transformate în muncitori interschimbabili în locul țăranilor imuabili din trecut. Rațiunea economică s-a adăugat rațiunii politice. În cele din urmă, tot în acel moment fondator al statelor naționale, a venit impulsul unor entități naționale la fel de importante care se percepeau ca atare chiar și fără stat, în special Germania și Italia. Ea a condus la unificarea politică, realizată în 1870 și 1871, și a concentrat dezbaterea asupra a două concepții despre sentimentul național și naționalism care au continuat să divizeze Europa de atunci: adoptarea terminologiei lui Alain Finkielkraut, pe de o parte cea a „națiunii contractuale" în stil francez, englez sau american, bazată pe aderarea la principii și valori politice comune, iar pe de altă parte cea a „națiunii geniale" sau națiunii culturale *(Kulturnation),* considerată în mod impropriu o creație germană7 · În acest sens, se continuă să se facă referire la filosofiile opuse ale lui Johann G. Herder și Ernest Renan.

Astăzi ei relegă în plan secund alte distincții al căror sens nu era foarte diferit [8] .

Această opoziție introduce a treia și cea mai actuală problemă a dezbaterii, și anume cea care, de la mijlocul secolului al XIX-lea, a pus sub semnul întrebării legitimitatea aspirațiilor

„naționalităților mici” de a avea un stat autonom bazat pe specificitățile lor lingvistice, etnice sau religioase, mai degrabă decât pe o anumită ideologie. Confruntați cu guvernele popoarelor mari, unde rațiunea de stat pare să prevaleze asupra adevăratului spirit democratic, dreptul popoarelor mici la autodeterminare a fost supus multor riscuri. Germanii au fost primii, în marșul lor spre unitate, care au tratat cu dispreț *Kleinstaaterei* („particularismul politic”) al țărilor slave supuse Austriei sau Turciei, în timp ce Napoleon I al II-lea, în ciuda declarațiilor sale edificatoare în favoarea naționalităților, nu avea ochi decât pentru Italia, un alt mare popor. Apoi au venit tratatele postbelice, care, pentru a dezmembra Austro-Ungaria și a recompensa Serbia, aliată a învingătorilor, au orchestrat triumful naționalităților mici în Europa Centrală, cu crearea artificială a Iugoslaviei, Cehoslovaciei și restaurarea Poloniei. Destinată să servească drept diversiune pentru populațiile fascinate de apropiata — și în întregime slavă — revoluție rusă, această „muncă de cuțit” pripită se află la baza tragediei actuale a regiunii, agravată doar de persistența erorilor din perioada interbelică și de moștenirea politicii naționale comuniste.

Rămâne problema finală, decisivă, care nu mai privește originile conflictelor dintre diferitele naționalisme ale Europei de Est și identitățile colective incerte ale Europei de Vest, ci însăși substanța lor. La acest nivel, este necesar să se aducă o oarecare ordine în argumentele avansate de *liderii de opinie* care caută identități comunitare sau plurale și de cei, în tabăra adversă, care lucrează pentru reabilitarea solidarității republicane universaliste. Ar fi, de asemenea, util să se sublinieze omisiunile semnificative evidente în discursurile ambelor părți. Dar, mai degrabă decât să se angajeze efectiv în astfel de polemici, scopul ar trebui să fie reexaminarea rețetelor societăților care sunt sau au fost rezistente la naționalismul actual, atât în formele sale politice, cât și culturale.

Cei care au făcut parte din fostul Imperiu Habsburgic au avut tendința, mai presus de toate, de a-și imagina un tip de cetățenie care să depășească perspectivele naționale prea înguste. Elvețienii sunt încă rezistenți în felul lor. Cât despre spanioli, care se află într-o situație critică, aceștia caută cel puțin noi soluții. Astfel de perspective, indiferent dacă au sau nu un viitor, prezintă elemente care pot îmbogăți dezbaterea și modul nostru de a simți.

Le mulțumesc sincer lui Juan Linz, care a fost de acord să citească manuscrisul, Sylviei Granoulhac, Sylviei Haas și Colettei Jaffrelot, care l-au dactilografiat, și lui Guy Laforest pentru noile idei pe care mi le-a sugerat.

[1] E. Hobsbawm, *Națiuni și naționalism din 1780: program, mit și realitate (* Cambridge: Cambridge University Press, 1990); trad. it. *Națiuni și naționalism din 1780 (* Torino: Einaudi, 1991), pp. 214–215

[2] E. Gellner, *Națiuni și naționalism,* Oxford, Blackwell, 1983; trad. it. *Națiuni și naționalism,* Roma, Editori Riuniti, 1985; Hobsbawm, *Națiuni și naționalism din 1780,* cit.; G. Delannoi și P.-A. Taguieff, *Teoriile naționalismului,* Paris, Kimé, 1991.

[3] Gellner, *Națiuni și naționalism,* cit., p. 3.

[4] B. Anderson, **Comunități imaginate**, ediția a 2-a, New York - Londra, Verso, 1991, p. 6; trad. it. * *Comunități imaginate*,* Roma, Manifestolibri, 1996.

[5] N. Glazer și P. Moynihan, *Etnicitate: Teorie și experiență,* Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1975.

[6] F. Braudel, *L'identité de la France. Espace et histoire,* Paris, Arthaud-Flammarion, 1986; trans. ea. *Identitatea Franței,* 2 vol., Milano, II Saggiatore.

[7] A. Finkielkraut, *La défaite de la pensée,* Paris, Gallimard,

1987, p. 39.

[8] De exemplu, cea făcută de John Plamenatz între naționalismul universalist și cel etnic, sau cel teritorial și cel cultural *(Două tipuri de naționalism,* în E. Kamenka, *Naționalism,* Londra, Arnold, 1973), sau distincția propusă de Hans Kohn între naționalismul politic „occidental" și versiunea sa „estică", etnoculturală (H. Kohn, *Studiul naționalismului,* New York, Macmillan, 1946, pp. 329-334).

CAPITOLUL UNU

Cele trei Europe

Primele identități colective ale europenilor – fără a o lua în considerare pe cea a cetățenilor romani din antichitate – datează din epoca foarte îndepărtată și încă prezentă a diviziunii dintre cele trei Europe. Ideea că există o Europă Occidentală, o Europă Orientală și, între ele, entitatea mai evazivă a Europei Centrale nu este nici o iluzie, nici o prejudecată condescendentă a europenilor occidentali, care ar trebui totuși luată în considerare. Cele trei Europe au alimentat neobosit trei imaginare distincte și au servit drept matrice pentru identitățile naționale; trebuie menționat că acestea au devenit dominante doar în aparență, dar continuă să conțină, subtil încorporate, diferitele fire țesute de-a lungul diviziunilor succesive ale continentului.

Niciun marcaj oficial nu mai delimitează aceste trei spații istorice; într-adevăr, ele adesea transcend granițele actuale. Germania, de exemplu, este traversată pe Elba de o linie invizibilă

care o situează parțial în Europa de Vest și parțial într-o fostă *Europă Centrală de Est* . Fosta Iugoslavie se prezintă ca un teritoriu traversat de fluxul și refluxul secular al celor trei Europe. Dar natura acum impalpabilă a acestor granițe nu le-a distrus semnificația fondatoare. Individual sau concomitent, după caz, patru factori fundamentali au prezidat apariția lor: în primul rând, fragmentarea Europei latine în urma căderii Imperiului Roman; apoi separarea suplimentară dintre cele două creștinismi, ortodoxă și catolică; în al treilea rând, dominația turcă care s-a extins în Balcani începând cu secolul al XV-lea; și, în final, separarea socioeconomică care a urmat impunerii asupra țăranilor est-europeni a unei noi iobăgii deosebit de riguroase chiar în momentul - între secolele al XV-lea și al XVIII-lea - când omologii lor occidentali începeau să se emancipeze de subjugarea feudală. Enigma Europei Centrale rămâne, este adevărat. Toate marile diviziuni inițiale ale continentului s-au produs într-un mod binar, între Est și Vest. De ce s-a format, așadar, această zonă intermediară? În primul rând în raport cu un imaginar al frustrării care definește acea Europă centrală.

1. *În est imperiul, în vest feudalismul*

Dizolvarea Imperiului Roman, care dispăruse în Occident, dar a rămas în Orient până în secolul al XV-lea, a marcat zorii fragmentării Europei. Fractura a fost evidentă încă din anul 285 d.Hr., odată cu Dioclețian, care a creat două centre de putere, Roma și Bizanțul, respectiv. S-a adâncit în 330, când împăratul Constantin a recunoscut căderea Italiei, supusă efectiv stăpânirii barbarilor, și a mutat capitala de la Roma la Bizanț, care a fost ulterior redenumit Constantinopol. În ajunul morții sale, în 395, Teodosie nu a putut decât să confirme divizarea definitivă prin

împărțirea imperiului între cei doi fii ai săi: Honorius, care a luat Occidentul, și Arcadius, care a luat Orientul.

Din acel moment, două universuri din ce în ce mai îndepărtate ca istorie, cultură, economie și organizare socială și politică au început să prindă contur într-un context geografic fluctuant doar momentan de recucerirea Italiei de către Justinian, împăratul Bizanțului. Deja în anii 800, cele două lumi s-au fixat fizic odată cu renașterea efemeră, în Occident, a imperiului lui Carol cel Mare. Din acel moment, așa cum notează Jeno Szucs, „o linie foarte clară traversează Europa în direcția sudică, de la cursul inferior al Elbei-Saale de-a lungul frontierei vestice a anticei Panonii.” [1] Unde se afla Pannonia? Era vechea provincie romană care se întindea din Ungaria până în Croația modernă. Slavii „occidentali” ai Croației și omologii lor „estici” ai Serbiei continuă să-și dispute această primă frontieră a Europei post-romane până în ziua de azi.

Care sunt implicațiile acestei fracturi fundamentale? O fractură lingvistică, cu latina și alfabetul său în Occident și greaca în Orient, cu un alt alfabet care avea să inspire mai târziu alfabetul chirilic al rușilor, sârbilor și bulgarilor. Dar a fost și o fractură economică, de natură opusă prezentului, întrucât Imperiul Bizantin a rămas centrul unei civilizații materiale prospere, în timp ce partea occidentală a anticului Imperiu Roman s-a scufundat în întunericul Evului Mediu timpuriu. Dar, în realitate, a fost în primul rând o fractură politică. Imperiul de Occident – care nu se numea așa – a dispărut definitiv în 476, când barbarii
Odoacru l-a detronat pe ultimul său împărat, Romulus Augustulus. Imperiul de Răsărit, însă, Imperiul Bizantin, a supraviețuit, deși diminuat, până la capturarea Constantinopolului de către turcii otomani în 1453, cam în perioada în care Gutenberg și alții au descoperit tiparul. Pe de o parte, așadar, timp de câteva secole, s-a produs o revenire la un stat semibarbar, la o fragmentare extremă a puterii abia tulburată de renașterea efemeră a Imperiului

Carolingian și care a dus la atomizarea feudală; pe de altă parte, autoritatea imperială a rămas intactă, chiar întărită de noua legitimitate conferită de creștinism și de continuitatea culturii și a rețelelor productive și comerciale.

2. *Schisma religioasă*

A doua fractură, cea religioasă, născută din schismele reciproce dintre creștinismul ortodox răsăritean și cel roman occidental, nu a făcut decât să o cimenteze și mai mult pe prima, care a urmat împărțirii vechilor posesiuni ale Romei, dar cu o diferență importantă: a dus la o retragere între creștinismul bizantin și cel ortodox. Marea Schismă a apărut cu un pretext teologic încă din secolul al IV-lea.

Ea a fost confirmată în secolul al VII-lea, când papa a renunțat la tutela basileului - împăratul Constantinopolului - încetând să-i mai ceară confirmarea alegerii sale și, în final, încoronând un împărat rival în Occident, Carol cel Mare. Ea a fost prefigurată în continuare în schisma lui Fotie, din 863 până în 867, și s-a rezolvat în 1054 odată cu ruptura oficială pronunțată de Mihail Cerularius, care a dus la separarea definitivă dintre bisericile bizantină și romană. Această ruptură, însă, a avut loc pe fondul slăbirii Imperiului de Răsărit și al expansiunii continue a Occidentului din secolele al XI-lea până în al XIV-lea. De atunci, Europa de Est va coincide cu o zonă de influență a Ortodoxiei limitată la extremitățile estice și sud-estice ale continentului. Și de atunci încolo, o a doua linie de împărțire a Europei, mai mult sau mai puțin paralelă cu precedenta, dar situată mai la est, se va întinde «din regiunea Dunării inferioare spre Carpații orientali, mai la nord de-a lungul pădurilor care despărțeau slavii occidentali de cei din est, pentru a ajunge în final, în secolul al XIII-lea, în regiunile

baltice» [2] .

În această perioadă, conștientizarea diviziunii a devenit mai clar exprimată. Multă vreme, termenul latin *Occidens* desemnase toate teritoriile supuse Romei - *Orbis latinus. În secolul al XII-lea,* a apărut expresia *Europa Occidens* (sau *occidentalis) ,* de data aceasta referindu-se la singura porțiune catolică care scăpase de sub autoritatea imperială a Bizanțului în cadrul unei *Christianitas* acum divizate în două. Contururile fiecăruia dintre cele două spații au rămas însă neclare și aveau să devină din ce în ce mai neclare, pe măsură ce o Europă Centrală încă fără nume se stabili în zona reziduală dintre granița celor două imperii din secolul al IV-lea și cea a celor două religii creștine care deveniseră antagonice în secolul al XI-lea, o regiune ocupată acum de Ungaria, Boemia, Slovenia, Croația, Slovacia și Polonia. Deși catolică și aspirând la occidentalizare, zona se va găsi constant supusă condițiilor de facto determinate de proximitatea sa față de Europa de Est.

Aceste prime frontiere nu ar trebui considerate doar pe termenul relativ scurt al unui conflict inițial între anarhia occidentală și ordinea imperială a Bizanțului. Pe termen lung, urmele lor sunt vizibile în diferențierea etnică, culturală, socială și, bineînțeles, politică și „identitară" a diferitelor zone europene. În special la nivel etnic și cultural, Imperiul de Răsărit, încă viguros, a putut rezista atacului popoarelor germanice, în timp ce mai târziu, slăbit, a trebuit să tolereze așezarea slavilor în Tracia, Iliria și, mai târziu, în alte zone. Acesta este punctul de plecare pentru populația Balcanilor, amplificată prin stratificări succesive și poate și originea a ceea ce Kohn și Plamenatz numesc „naționalism oriental" (etnic). Într-adevăr, puterea bizantină nu se preta la o simbioză cu noile populații și a rămas profund grecească, hotărâtă să mențină elementele străine într-o poziție subordonată. Imperiul Roman, însă, chiar înainte de căderea sa, a trebuit să se deschidă barbarilor germanici, care au sfârșit prin a domni peste ruinele sale.

Paradoxul fundamental constă în faptul că reconfigurarea ulterioară a Europei Occidentale a fost produsul incertitudinii politice care a precedat anul 1000. Barbarii s-au latinizat. Ei au participat la înflorirea noilor culturi romanice postimperiale și, în cele din urmă, la formarea „limbilor vulgare" care, înlocuind treptat latina „universală", au devenit trăsătura distinctivă a unor mici regate de dimensiuni proporționale cu mijloacele de control ale vremii și apoi a fiecărui stat național modern. Astfel, dacă Europa Occidentală a reapărut începând cu secolul al XI-lea, a făcut-o datorită unor centre de putere mici, izolate, pline de vigoare tinerească, care au reușit să-și definească spațiul geografic, politic și uman, omogenizându-l progresiv. Monolitul bizantin, pe de altă parte, a murit intact și unit cultural, încăpățânat indiferent față de resursele pe care le-ar fi putut extrage dintr-o diversitate pe deplin acceptată și a abandonat turcilor otomani teritorii care se aflau deja în mijlocul unei avansate „balcanizări etno-religioase".

Impactul politic al primelor diviziuni ale Europei este în curs de dezvoltare. În zorii mileniului care se apropie de sfârșit, atât Europa Occidentală, cât și cea Orientală sunt creștine, încă unite de ceva vreme în cadrul aceleiași biserici, dar cu o restricție: teritoriile rusești și scandinave nu au fost încă creștinate.3 Orientul rămâne fidel concepției imperiale despre putere, un concept monist stabilit de împăratul Constantin în 337, în care autoritatea religioasă a patriarhilor este subordonată autorității politice a unui împărat care devine, prin urmare, omnipotent. Confirmată în 532 de Justinian, această ordine imperială plasează jus *publicum-ul statului înaintea jus sacrum* - legea bisericii - reducând Patriarhul Constantinopolului la nivelul unui capelan al împăratului și subordonând însăși teologia rațiunilor sale. Puterea bizantină era patrimonială, în sensul că transforma aparatul administrativ și militar, resursele financiare - într-un cuvânt, sectorul public și oamenii care îl compuneau - în proprietatea sau slujitorii

basileusului . În această logică, nu exista loc pentru proprietatea privată reală, în special proprietatea funciară. La rândul ei, nobilimea, cu excepția familiei imperiale, nu era, din același motiv, nimic mai mult decât o nobilime de serviciu, însărcinată cu sarcini specifice, fără independență materială, fără fiefuri personale sau ereditare, înzestrată doar temporar și revocabil cu pământuri din care obținea un beneficiu asemănător unui salariu. Cât despre elementele non-native ale populației, acestea se bucurau de statute de protecție la fel de precare, unilaterale, fără legătură cu vreo noțiune de contract sau drepturi specifice. Acesta a fost contextul în care basileusul „ celei de-a doua Rome" (Constantinopol) a devenit o divinitate domnitoare, atât papă, cât și monarh, stăpân al lucrurilor și al oamenilor.

3. *Conservatorismul otoman și rus*

Ordinea imperială bizantină, care alimenta supremația unei puteri politico-religioase și ridica obstacole insurmontabile oricărei încercări de autonomie a societății, avea să supraviețuiască în imperiul turcilor otomani și în cel al țarilor. După cum își amintește Bernard Lewis, Imperiul Bizantin cu care otomanii au trebuit să se confrunte în secolele al XIV-lea și al XV-lea nu era acum decât o „rămășiță palidă și slăbită a trecutului" și era „o fantomă fără viață" care a căzut sub loviturile lor în [1453.4]

Și astfel, „odată ce organizația bizantină a fost distrusă și eliminată, un sistem islamic clasic de guvernare i-a luat locul". Dar nu numai atât: acesta încorporase de mult timp elemente împrumutate din Grecia, Roma și Bizanț. În esență, nu contravenea logicii Imperiului Roman de Răsărit; dimpotrivă, îi întărea caracterul prin combinarea a două puteri într-o singură persoană, una temporală - cea a sultanului - și cealaltă spirituală, exercitată

de calif sau „conducătorul credincioșilor” (titlu obținut de sultan în secolul al XIII-lea).

XVI).

Poate chiar mai mult decât *basileusul,* a cărui putere materială era prea limitată, suveranul otoman apărea simultan ca monarh și gardian al legii divine; ascultarea care i se datora dobândea astfel un caracter religios, în timp ce încălcarea preceptelor sale devenea un păcat nu mai puțin decât o crimă. Mai mult, populațiile creștine supuse lui se aflau dependente de autoritatea nu doar religioasă, ci și civilă și politică, pe care sultanul o delega conducătorilor diferitelor biserici. Monismul puterii se aplica tuturor supușilor Imperiului Otoman, deși ierarhic bazat pe confesiunile lor. Scăpând de capitație, musulmanii supuși direct sultanului și califului se bucurau de cel mai înalt statut doar rămânând supuși gestionării patrimoniale a statului. Cât despre creștinii degradați la rangul de protejați-tolerați, dhimmiții , aceștia se aflau parte a unor jurisdicții și comunități diferite, nu doar pe baza dependenței lor de confesiunile catolic, ortodox și, la scurt timp, și protestant, ci și în funcție de ritul lor grec, slav sau latin, de orientarea lor luterană sau calvinistă, de amplasarea lor geografică și de limba de comunicare pe care o foloseau.

Proliferarea antagonistă a identităților colective în sud-estul Europei provine în mare măsură din această strategie patrimonială, agravată, pe de o parte, de resentimentul pe care turcii l-au stârnit apelând la creștini de care puteau dispune după bunul plac pentru roluri militare, administrative și chiar guvernamentale, iar pe de altă parte, de elementul suplimentar de complexitate pe care l-au adăugat peisajului etnic-religios al Balcanilor. În recrutarea personalului, puterea otomană s-a orientat către cei mai calificați, dar și către cei mai vulnerabili. Musulmanii, cu siguranță, dar adesea sclavii sau convertiții recenți, erau cei cărora li s-au încredințat rolurile cele mai importante, în timp ce pentru poziții

mai modeste apela, de obicei, la greci sau la alți creștini. De aici și ura dintre țările musulmane aflate la mila unor lideri infideli mărunți sau dintre diferitele comunități creștine supuse diferiților creștini [sau] lideri otomani.

În plus, turcii nu au putut scăpa complet de tentația de a islamiza imperiul prin imigrație sau convertire, chiar dacă au făcut-o într-o măsură limitată, deoarece convertiții nu mai erau supuși capitației. Rămâne adevărat că oficialii otomani și semi-proprietarii de pământuri, stabilindu-se în orașe, au întemeiat familii, declanșând conflictul, uneori voalat, alteori deschis, dintre mediul urban dominat de musulmani și mediul rural creștin rămas (un conflict care poate fi reluat astăzi în Bosnia). În același timp, grupuri de țărani musulmani s-au stabilit în Bosnia, Tracia, Bulgaria, Kosovo și Albania. Conversii în masă, de obicei dezaprobate, au avut loc, în special în Bosnia. După cum este bine cunoscut, musulmanii bosniaci sunt de origine slavă și descind din bogomili, [6] care suferiseră persecuții din partea ierarhiei creștine încă din secolul al XII-lea și care, după ocupația turcească, au răspuns convertindu-se la islam pentru a se alătura celui mai puternic. Amintirea acestei schimbări bruște este vie în rândul croaților și cu atât mai mult în rândul sârbilor. Ca să complice și mai mult lucrurile, turcii, în timpul războaielor împotriva Habsburgilor din secolele al XVI-lea și al XVII-lea, au încurajat Reforma protestantă în Ungaria și Transilvania, deoarece preferau să conducă peste luterani sau calvini [separați] de Roma și Viena papistă, mai degrabă decât peste catolici.

Există însă o zonă, Rusia, unde amprenta bizantină a fost cel mai profund imprimată, atât în confuzia dintre puterea politică și cea religioasă, cât și în reprimarea fermentului modernității reprezentat de apariția unei nobilimi feudale autonome. Primul nucleu al regatului rus s-a format la Kiev când Oleg, în 882, a impus vasalitatea principatelor vecine; în anii următori, acesta a

fost organizat și creștinat după modelul bizantin, mai ales după 989, când prințul Vladimir cel Mare a cerut botezul pentru a se căsători cu prințesa bizantină Anna Porfirogeneta. De atunci, imperiul Constantinopolului, deși în declin, a devenit un obiect de fascinație pentru ruși, până în punctul în care în 941 au asediat în zadar capitala sa. Acest eșec nu a avut niciun impact asupra traiectoriei Rusiei. În secolul al XI-lea, cultura bizantină a pătruns-o mai direct prin opera misionarilor ortodocși din Patriarhia Bulgară – de care depindea deja biserica din Kiev – care fugeau din patria lor, cucerită de turci. Atunci Rusia a adoptat practica vălului și a izolării feminine, chiar înainte ca invadatorii tătari să le confirme.8 [Tot] în această perioadă s-au răspândit liturghia slavă și alfabetul chirilic, iar mitropolitul de Vladimir și apoi de Kiev a obținut de la Patriarhul Bizanțului titlul care avea să-i permită în curând să-l rivalizeze.

În acest context, a apărut o monarhie militară; supusă mongolilor între secolele XII și XIV, când *cniazi* (prinți) au primit principatul ca vasali ai Marelui Han, aceasta s-a emancipat de Hoarda de Aur începând cu secolul următor. Data crucială a fost în jurul anului 1480: Ivan al III-lea i-a dezbrăcat pe prinți, i-a umilit pe boieri și vechile familii aristocratice, a subjugat puținele orașe libere, s-a căsătorit cu nepoata ultimului împărat bizantin, Constantin al XI-lea Paleologul și, în final, și-a acordat titlul de țar - Cezar - pentru a-și legitima supremația și a fonda „A Treia Romă", recunoscând căderea Constantinopolului cu aproximativ treizeci de ani mai devreme. Ivan al IV-lea cel Groaznic nu a avut de ales decât să perfecționeze autocrația rusă în timpul secolului al XVI-lea. Petru cel Mare a codificat-o cu *Zemsky Sobor* din 1648 și a inițiat occidentalizarea aparatului tehnic, lăsând intactă logica orientală a concentrării puterii și a sufocării oricărei dorințe de independență în societate.

Subordonarea ierarhiei episcopale față de țar, chiar mai mare

decât în Bizanț, a însemnat că puterea rusă, la apogeul său, era caracterizată de simbioza dintre religie și politică, de instituționalizarea birocratică a Bisericii Ortodoxe în slujba statului și de închiderea oricărei posibilități de dezvoltare a altor influențe decât autocrația. După anihilarea civilizației sale urbane de către invadatorii turci, Rusia a ignorat mișcarea socială din Europa Occidentală, înflorirea orașelor comerciale, aristocrația feudală - înlocuită de o nobilime de serviciu legată de ocuparea forței de muncă publice - și, bineînțeles , libertatea de gândire. Până în secolul al XIX-lea, ea a cunoscut, ca să spunem așa, doar două realități, ambele înscrise într-un „regim patrimonial ereditar" : cea a aparatului politic sau religios al autocrației și cea a miilor de comunități țărănești similare și imobile. Nu va exista loc în acest sistem pentru modernitate și pentru francizele burgheze care dispar, cu excepția Nijni-Novgorod și Pskov, într-un context în care orașele sunt...
Slab, aproape rural, cu puține sau deloc adunări populare. O singură excepție: Sankt Petersburgul, care, în plus, nu are un adevărat organ reprezentativ și este doar un monument ridicat de autorități însele.

Și este ciudat că conștiința rusă s-a putut forma atât de devreme într-un astfel de context , ba chiar în funcție de acesta. Acest lucru s-a întâmplat foarte devreme, între secolele al XI-lea și al XIV-lea, mai întâi ca o reacție defensivă împotriva amenințării suedeze și mai ales mongole, care s-a exprimat printr-o reafirmare a credinței religioase și a specificității etnice a rușilor în comparație cu musulmanii orientali și creștinii occidentali, iar apoi printr-un atașament față de pământul în sine. Să ne gândim că termenul afectuos *Rus'* înseamnă „mica Rusie". Astfel, rușii s-au simțit ruși înainte ca alte popoare - de exemplu, francezii - să aibă vreo noțiune despre propria identitate. Abia mai târziu, după Petru cel Mare, au început să elaboreze o concepție mai politică a

apartenenței lor comune, de data aceasta referindu-se la numele *Rossia,* cel al imperiului țarului.

4. *Calea Europei Occidentale*

Calea Europei Occidentale a fost complet diferită. Începând cu secolul al IX-lea, aceasta a fost caracterizată de o ruptură crescândă între autoritatea spirituală și cea temporală, sub impactul conflictului secular care a început să-i pună pe papa, până atunci „cezaropapist", împotriva conducătorilor teritoriali care aspirau la o putere totală de tip bizantin. Conflictul a început în 962, când Otto cel Mare a preluat Coroana de Aur și a creat Sfântul Imperiu Roman, care avea să dispară oficial abia în 1805. Cu repercusiuni care s-au reflectat de-a lungul secolelor, acesta nu a dus la triumful unuia dintre cei doi aspiranți la o putere care, în acest caz, ar fi fost probabil fără discriminare politică și religioasă, ci la o diviziune a autorității care, în Occident, a disociat sferele religioase de cele politice. Prin reînvierea principiului temporar uitat al „dați-i datul Cezarului" și „dați-i datul lui Dumnezeu", Biserica credea că triumfă asupra unui împărat care era, de asemenea, supus autorității divine. În realitate, așa cum a observat istoricul german Otto Hinze, aceasta a reușit doar să reabsorbă „magicul și sacrul", eliberând societățile occidentale de limitările care „barau calea către rațională și intensificarea activităților economice și sociale".10 [Mai] mult, prin efectul pervers al tacticii sale de a-și manifesta aprobarea pentru afirmarea micilor regate periferice, în special Anglia și Franța, [11] care au blocat expansiunea Sfântului Imperiu Roman, Biserica a contribuit, fără să știe, la consolidarea primelor monarhii secularizante care au prefigurat statul absolutist și ulterior modern. Cu toleranța sa specială pentru divizare pentru a domni, le-a ajutat să dea contur unei legitimități politice

extrareligioase, care, la rândul ei, a generat identități prenaționale pentru a căror construire suveranii au lucrat sistematic.

Deși în multe privințe mai omogenă decât Imperiul Central, Europa Occidentală apare în cele din urmă ca un fel de Chină eșuată, care s-ar fi putut uni într-un imperiu, dar în schimb s-a divizat în multiple spații de suveranitate.

Această diviziune teritorială este crucială pentru a o distinge de estul și centrul continentului, mult timp supusă puterii imperiale reale, prima visului nerealizat al unității germanice, cea de-a doua. Mai presus de toate, este clar că fragmentarea politică a Europei Occidentale a oferit oportunități pentru nașterea unei libertăți și imaginații sociale și economice care erau de neconceput în vastele blocuri imperiale: ceea ce nu era permis într-un loc al puterii putea fi permis în spațiul vecin, în timp ce era evident că unitățile politice relativ mici se pretau mai ușor decât giganții teritoriali la un exercițiu oarecum permisiv și consensual al puterii. Este la fel de rezonabil să credem că „identitățile statale" cu o anumită coerență erau mai predispuse să se afirme în țări mici sau mijlocii decât în spații imense doar aparent nivelate de autorități monolitice. Un factor suplimentar, adăugat efectului secularizant al rivalității dintre cele două puteri, spirituală și temporală, face parte din natura specifică a feudalismului occidental și a numeroaselor sale consecințe, ceea ce explică specificitatea Europei Occidentale.

Fernand Braudel sugerează că acest feudalism diviziv a apărut atunci când Carol cel Pleșuv (838-877) - care plecase la Roma pentru a fi încoronat împărat - a trebuit să traverseze din nou în grabă Alpii pentru a înfrunta rebeliunea marilor lorzi ai regatului său anarhic. Cu puțin timp înainte de moartea sa, în 877, a fost forțat să semneze Capitularul de la Kiersy-sur-Oise, cedând cererilor lor de autonomie. Dar ceea ce contează cel mai mult este natura acestui feudalism occidental. Acesta reprezenta, mai presus de toate, un sistem fragmentat de putere, exercitat de o nobilime

feudală care dispunea de posesiunile sale teritoriale în mod ereditar și care intra în vasalitate sau domnie voluntară cu alți nobili fără a renunța la independența sa materială și politică. Diferența este clară față de nobilimea orientală precară de serviciu, care din secolul al XI-lea a supraviețuit datorită uzufructului apanajelor acordate revocabil de autocrația emergentă. La această diferență se adaugă cea dintre țăranul slav, înrobit proprietății comune nedivizate și apoi unei iobăgii total represive, și iobagul occidental care „deține pământul chiar dacă este legat de el".12 Și, în final, feudalismul occidental instaurează un sistem individualist de valori grație codului de onoare cavaleresc, care valorizează nu doar rafinamentul obiceiurilor, ci și aventura și succesul personal. Prin imitație sau contagiune, acest cod se va extinde la cler, care cultivă deja angajamentul intelectual, și ulterior la burghezia urbană, care va vedea în noua sa prosperitate semnul unui succes demn de recunoaștere.

În această parte a Europei, o societate organizată în mod legitim, bazată pe fragmentarea feudală și interstițiile sale urbane sau ecleziastice, a preexistat dezvoltării statelor monarhice centralizate. Pe această fundație preexistentă, la instigarea Bisericii, s-au stabilit acele instituții reprezentative medievale numite, în funcție de locație, Cortes, Stări Generale și Diete. Așa cum dietele slave au dispărut sau au adunat doar reprezentanți ai aristocrației (acesta a fost cazul Dietei poloneze, *Sjem-ul,* numit și astăzi așa, unde nobilii își alegeau regele din 1572), în societățile occidentale, reprezentanții celor trei ordine - nobilime, cler și burghezie13 - stăteau în fața autorității regale. Ar fi arbitrar să se stabilească o relație între impulsul libertarian al societăților occidentale și apariția identităților politice la scară națională. Într-adevăr, este posibil ca, spre deosebire de ceea ce s-a întâmplat în rândul slavilor odată cu apariția timpurie a unui sentiment de „rusitate" în rândul supușilor prinților de Kiev sau Moscova, și mai

târziu ai țarului, acest impuls să-l fi întârziat, consolidând în schimb libertățile și solidaritatea strict locale. Pe de altă parte, este cert că componenta civică antică a sentimentului național din Europa Occidentală datorează mult acestei origini medievale și că aceste fundamente istorice lipseau în Europa de Est și Centrală, marcată în primul rând de fracturile etno-religioase alimentate în mod intenționat de imperii.

5. *A doua servitute estică*

Impunerea târzie a iobăgiei în Europa Centrală și de Est a adâncit și mai mult diviziunea de-a lungul unei frontiere care oglindea aproape exact pe cea foarte recentă, care separa lumea fostă comunistă de democrațiile occidentale. Între secolele al XV-lea și al XVIII-lea, iobăgia, cel puțin în formele sale cele mai dure, a dispărut din aproape toată Europa Occidentală, răspândindu-se spre est cu o intensitate de neegalat. Între timp, absolutismul monarhic s-a instaurat simultan în ambele regiuni, dar cu fețe și semnificații diferite. În Occident, absolutismul regal poate fi interpretat ca „compensație pentru dispariția iobăgiei" într-un context economic din ce în ce mai urban: aparatul politic feudal, care pierduse controlul asupra acesteia, a acceptat trecerea acesteia în mâinile monarhiei centralizate. Absolutismul oriental, pe de altă parte, se definește mai presus de toate ca „mașina represivă a unei caste feudale care suprimase libertățile comunale, prerogativa tradițională a claselor sărace", ca „mijlocul de consolidare a iobăgiei într-un context din care fuseseră eliminate toate formele de viață autonomă și toate rezistențele din orașe". Scopul era „instaurarea unei lumi noi de sus și prin forță" [14].

Această împletire, care a consolidat divizarea Europei, devine de înțeles în lumina crizei care a zguduit economiile fiecărei țări în

secolele al XIV-lea și al XV-lea, s-a intensificat în al XVI-lea și a provocat reacția seniorială a celei de-a doua iobăgii în Est și fuga spre absolutism în Vest. Trebuie să se țină cont și de amenințarea militară sporită pe care Occidentul o reprezenta pentru Europa Centrală și de Est, obligată să se apere cu resurse umane și tehnice mult inferioare, în special împotriva Suediei aflate în apogeul puterii sale. De aici și mobilizarea convulsivă a tuturor resurselor sale, în cadrul tipic al antiabsolutismului neo-iobăgii care a caracterizat atât Electoratul Brandenburgului (din care ar proveni Prusia), cât și Rusia. Mai general, înrobirea țăranilor a afectat nu doar țările slave sau ortodoxe, ci și teritoriile austriece, o mare parte din Germania, Ungaria, Boemia și ținuturile baltice ale Poloniei - pe scurt, regiuni europene incluse în zona creștinismului roman, parțial occidentalizate în economia lor și profund în imaginația lor, dar brusc împinse înapoi spre spațiul estic.

Începând cu 1593, *țăranilor* [ruși] , considerați deja inferiori, li s-a refuzat dreptul de a schimba stăpânii la sfârșitul anului agricol; în 1648, iobăgia a fost introdusă legal, doar pentru a fi abolită în 1861. La scurt timp după aceea, în 1653, țăranii din Brandenburg s-au trezit și ei legați de pământ; fenomenul avea să se extindă mai târziu în Ungaria, Boemia, Polonia și ținuturile baltice. Într-un mod diferit, iobăgia a afectat și nobilimea. Nobilimea rusă s-a trezit încadrată birocratic într-o multitudine de ranguri și supusă conducerii imensului „sovhoz" imperial. Același lucru s-a întâmplat și în Brandenburg și Prusia Orientală, unde Carta din 1653 le-a rezervat o soartă destul de similară. *Landtage-ul* a pierdut toată puterea după 1683 și a început ceea ce Barrington Moore numește „revoluția agricolă represivă". Și dacă în Ungaria și Polonia aristocrația și-a extins supremația asupra țăranilor fără a-și pierde demnitatea, ea s-a orientalizat totuși tocmai din cauza unei feudalizări care dispărea în Occident. În cele din urmă, au existat cazuri extreme, precum Lituania, care a abandonat

ortodoxia și s-a convertit la catolicism odată cu botezul lui Jagiellon în 1386, dar a revenit în Orient odată cu a doua iobăgie și apoi cu absorbția acesteia în teritoriile țariste.

Aceasta este calea fondatoare a celor trei Europe, marcată de avansul și retragerea ulterioară a Occidentului, de subjugarea tardivă a Europei Centrale și de Est la iobăgie și, în final, de reprimarea primelor semne slabe de independență socială în porțiunea estică. Această discrepanță va da naștere progresului industrial al primei și stagnării rurale a celorlalte două - cu excepția Prusiei și Boemiei - și a două căi politice divergente, cu dezvoltarea regimurilor reprezentative și ulterior a cetățeniei democratice, pe de o parte, și a regimurilor birocratico-militare, pe de altă parte, care vor fi înlocuite abia de apariția finală a comunismului. Cât despre identitățile colective care vor apărea aproape peste tot, acestea vor purta inevitabil amprenta acestor precedente chinuite, înscrise în Occident printr-un principiu al consensului voluntar relativ, în Est printr-un principiu al supunerii față de autoritate.

6. *Enigma Europei Centrale*

Europa Centrală este greu de distins de această topografie dualistă rezultată din divizarea Imperiului Roman, schisma ortodoxă-catolică și a celei de-a doua iobăgii. Ea pare mai vizibilă, dar doar puțin, decât expansiunea turcească. Turcii au ajuns la Viena și au ocupat Ungaria pentru o mare parte din secolul al XVII-lea, dar nimeni nu s-ar gândi să „împingă" Austria sau Ungaria însăși înapoi în Europa de Est, cu atât mai puțin în căldarea balcanică unde regiuni precum Serbia, Macedonia, Bulgaria, România și Albania au fost retrogradate. Există un motiv: la începutul secolului al XVII-lea, contraofensiva

habsburgică a stabilizat o regiune de mijloc între cele două extreme ale Europei, accentuându-i fragmentarea etnică, plasând-o mai ferm pe baza sa catolică împotriva unei Europe de Est ortodoxe și „otomanizate” și confirmând astfel un imaginar care privea spre vest, în ciuda realității sale extrem de complexe.

Un imaginar care merită acest nume tocmai pentru că este subiectiv. Din punctul de vedere polonez, Moscovia devenea un stat barbar. Pentru ruși, Polonia era asimilată unei lumi romano-germanice percepută ca eretică. Cele două viziuni, desigur, erau și rămân arbitrare, exclusiv mentale, se exclud reciproc: o identificare mai obiectivă a caracteristicilor unei Europe Centrale care se dorea occidentală fără a poseda adevăratele atribute ale occidentalității ar trebui să fie complet diferită. Prin urmare, trebuie să fim de acord cu Jacques Rupnik atunci când afirmă că *Mitteleuropa* este definită tocmai de distanța dintre subiectivitatea imaginarului central-european și substanța reală care îl contrazice: „Paradoxul Europei Centrale constă în distanța dintre aderarea sa la civilizația, ideile politice și instituțiile occidentale și realitățile dezvoltării sale economice și sociale, precum și fragmentarea sa etnică. ” 16 Însă recunoașterea acestui paradox lasă neschimbată dificultatea de a identifica acea identitate, mai ales mentală, în raport cu cea a Occidentului și, în special, a Europei de Est.

Țări precum Ungaria, actuala Republică Cehă, Polonia, Slovenia, Croația și Slovacia au fost atrase de Occident, în ciuda faptului că știau că obiectul dorinței lor rămânea îndepărtat și iluzoriu, deși în grade diferite (foarte puțin în cazul Cehiei, destul de puțin la Budapesta, infinit mai mult în alte părți). În acest sens, Rupnik enunță criterii care ne permit să analizăm această ambiguitate. La nivelul culturii intelectuale, al valorilor și al religiei, Europa Centrală se prezintă cu adevărat ca un „Occident sechestrat”, conform formulei lui Milan Kundera.17 În sfera economică și socială, însă, cu câteva excepții notabile, dar limitate

în mare parte la zonele urbane, se caracterizează mai ales prin înapoiere, urmele profunde ale iobăgiei, absența unei dinamici capitaliste de orice amploare și supremația statului asupra societăților subordonate; pe scurt, la acest nivel, prin marea sa afinitate cu Europa de Est. Excepțiile sunt partea modernă a Cehoslovaciei de dinainte de 1939 și fracțiunile prusace și saxone ale Germaniei. Mai mult, din punct de vedere politic, Europa Centrală a fost scena a ceea ce Rupnik numește un „liberalism eșuat": de la sfârșitul secolului al XIX-lea până la cel de-al Doilea Război Mondial, a trebuit să se supună unor guverne autoritare și oligarhice care uneori luau forma unor dictaturi propriu-zise, dar care mai des se prezentau ca parodii ale regimurilor parlamentare, recurgând la alegeri simulate, dar bazându-se în realitate pe puterea reală a proprietarilor de pământuri și a birocrației statale și militare. În acest context, sub conducerea mareșalului Pilsudski, Polonia a devenit o dictatură în toată regula, în timp ce Ungaria amiralului Horthy a reprezentat cel mai tipic exemplu de țară în care, prin manipularea sistemului de vot, alegerile au confirmat punctual hegemonia unui partid dominant de neclintit. După mai multe încercări mai mult sau mai puțin efemere și tumultoase de guvernare parlamentară, chiar și țările baltice, între cele două războaie, au cedat autoritarismului.

Această prezentare generală este corectă doar dacă excludem Cehoslovacia, ceea ce o contrazice în mare măsură. Principala problemă, însă, este că nu reușește să surprindă unicitatea Europei Centrale: ar putea fi aplicată aproape la fel de bine Europei de Est, cu excepția Rusiei. În special, România, Bulgaria și fosta Iugoslavie, în perioada de dinainte de cel de-al Doilea Război Mondial, au fost caracterizate de o înapoiere economică și socială puțin mai pronunțată decât, de exemplu, Ungaria; la fel ca în Europa Centrală, acolo se practica deghizarea electorală a unui joc politic autoritar de facto; instabilitatea guvernamentală a fost, fără

îndoială, mai mare, dar au existat și episoade democratice notabile: să luăm în considerare triumful de scurtă durată al partidelor țărănești din Bulgaria și România în anii 1920. Cât despre identitatea occidentală imaginară, despre care se presupunea că era trăsătura distinctivă a *central-europenilor,* ar fi mai bine să vorbim despre nuanțe subtile. Peste tot, în Est ca și în Centru, susținătorii occidentalizării s-au confruntat cu cei ai tradițiilor etnolingvistice sau confesionale, cu o singură diferență: europenii „centrali" adorau să se întoarcă la istoria îndepărtată a regatelor catolice[18], în timp ce omologii lor estici se străduiau să se desprindă de memoria apartenenței la varianta ortodoxă a creștinismului și de supunerea mai îndelungată față de dominația turcă.

Conceptul de Europă Centrală, pe scurt, pare evaziv și arbitrar, prea precar ancorat în realități care au fost, de altfel, nivelate, după 1945, de acțiunea comunismului. Totuși, este prezent în mintea părților interesate și a observatorilor externi. Oricine încearcă să-i ilustreze semnificația trebuie, prin urmare, să depășească considerațiile prea vagi despre natura intermediară a identității central-europene. Mai fundamental, diferențierea internă a celeilalte Europe derivă parțial din tradiția de relativă rigoare administrativă tipică fostelor posesiuni habsburgice și, în cele din urmă, dintr-un complex de superioritate al statelor „centrale" față de birocrația, considerată orientalizată, a țărilor rămase în afara ei. Și chiar mai mult, derivă din schimbările în relația dintre orașe și sate care au apărut înainte de 1950.

În Europa Centrală și de Est, referința la Occident era urbană, în timp ce atașamentul față de specificitățile ancestrale era rural, sau tipic centrelor care au rămas în esență agricole. Cu o claritate extremă a exprimării, liberalii maghiari au fost numiți „urbaniști" fără ca acest lucru să aibă vreo legătură cu urbanismul sau arhitectura, în timp ce adversarii lor tradiționaliști au fost numiți „agrarieni" sau „populiști". Deși mai puțin explicit, aceeași

diviziune politico-culturală dintre oraș și sat se regăsește peste tot, de la Rusia slavofililor și occidentaliștilor până la Serbia, trecând prin Polonia, unde Pilsudski a întruchipat modelul națiunii abstracte de tip francez, iar Dmowski pe cel al comunității etnice și culturale. Mai mult, dihotomia a reapărut din 1989 chiar și în cadrul vechilor partide comuniste care, în funcție de țară, se alătură liberalilor occidentali, ca în Ungaria și Polonia, sau particularismelor naționale, ca în Bulgaria, România și Rusia. Această configurație dualistă, însă, nu a fost uniformă. Până în era comunistă, în societățile est-europene, ponderea orașelor și a imaginii occidentale a rămas mai puțin importantă decât cea a satului și a identității ortodoxe tradiționale. În Europa Centrală, însă, a avut tendința să prevaleze, făcând ca mentalitatea populistă a țărănimii să pară un obstacol în calea „europenității" acesteia.

[1] J. Szucs, *Les trois Europes,* Paris, L'Harmattan, 1985, p.

13. Titlul acestui capitol i se datorează lui Jeno Szucs.

[2] *Ibidem,* p. 15.

[3] Principatul Kievului, leagănul Rusiei, a îmbrățișat oficial creștinismul în 989, odată cu convertirea lui Vladimir cel Mare. Primii misionari creștini au ajuns în Danemarca în jurul anului 830, dar creștinizarea Scandinaviei s-a accelerat abia în secolul al XI-lea, odată cu botezurile regelui danez Olav I , ale norvegianului Canut al II-lea și ale suedezului Erik cel Sfânt.

[4] B. Lewis, *Istanbulul și civilizația Imperiului Otoman,* Norman, University of Oklahoma Press, 1972.

[5] Casta Askeri , care ar putea fi definită ca aristocratică, includea și creștini.

[6] Bogomilii sunt descendenții unei mișcări religioase maniheiste originare din Persia, din care fac parte și catharii; valdenzii derivă, mai puțin direct, din aceasta.

[7] Aceasta explică de ce biserica calvinistă maghiară a fost singura din acea zonă reformată care a menținut o structură episcopală. Turcii aveau nevoie de episcopi – posibil independenți de Roma – care să poată servi drept intermediari politici cu supușii lor creștini de toate confesiunile.

[8] Vezi A. Leroy-Beaulieu, *L'empire des tsars et les Russes,* Paris, Laffont, 199Q, p. 183.

[9] *Ibidem,*

[1Q] O. Hinze, *Eseuri istorice,* New York, Oxford University Press, 1975, p. 431 (texte scrise în anii 1920).

[11] În secolul 12QQ, Filip August a profitat de situație și a optat pentru dreptul canonic al pontifului în locul dreptului roman al împăratului. Prin bula papală *Per venerabilem,* Inocențiu al VII-lea i-a întors favoarea declarându-l pe regele Franței nesupus împăratului.

[12] F. Braudel, *L'identité de la France. Lei hommes et les choses,* Paris, Arthaud-Flammanon, 1986, voi. THE; trans. ea. *Identitatea Franței,* Milano, Il Saggiatore.

[13] În Scandinavia, al treilea ordin este împărțit în burghezie și țărănime.

[14] P. Anderson, *L'état absolutiste.* II: *L'Europe de l'est,* Paris, Maspero, 1978, p. 9-10.

[15] *Mugik* înseamnă literalmente „omuleți".

[16] J. Rupnik, *L'autre Europe,* Paris, Odile Jacob, 1990, p. 29.

[17] M. Kundera, *Un Occident kidnappé,* în «Le Débat», 27 (noiembrie 1983), p. 3-22.

[18] Ultimul conducător croat a murit în luptă în 1097. În 1516, Regatul Boemiei s-a supus Habsburgilor. Polonia Mare, sub dinastia Jagiellonă, a dispărut în 1572. În 1687, Dieta de la

Presburg a acordat, de asemenea, în mod ereditar, coroana Ungariei Habsburgilor.

CAPITOLUL DOI

De la națiunile medievale la țările protestante

Francezii erau aripa înarmată a lui Dumnezeu. Aceasta era, în Evul Mediu, semnificația formulei *Gesta Dei pentru Francos.*

Sau mai degrabă, asta încercau regii Franței să-i convingă pe supușii care luptau sub comanda lor. Chiar și atunci, pe scurt, oamenii vorbeau despre francezi, deși în latină. De altfel, motto-ul nu era nicidecum exclusiv: alți luptători, aflați sub comanda altor suverani, erau îndemnați să creadă că favoarea divină îi favorizase, colectiv, ca popor ales, asemenea poporului lui Israel. Dacă îndemnul se baza, în cele din urmă, pe o temă sacră, este secundar. Apelul la supranatural era singura opțiune concepibilă la acea vreme: evident, nu se punea încă problema unui contract social sau a vreunei alte formulă care să se refere la legitimări mai pământești.

1. *Identitate fără teritoriu*

Dorința de a afirma un destin politic comun era atât de răspândită încât nu poate fi ignorată doar pentru a susține teoria dominantă, și anume cea care susține natura relativ recentă a sentimentului național, contemporan cu secolul al XVIII-lea. Subiectele politice medievale lipseau, fără îndoială, de

caracteristicile cetățeniei prezente în naționalitățile moderne, dar trebuie să ne întrebăm cel puțin dacă, în ciuda acestei absențe, ele nu au fost o parte continuă a construcției acelor state care fragmentaseră și își însușiseră ideea de suveranitate, până atunci monopolizată de memoria unui Imperiu Roman care tindea spre universalitate.

Totuși, apare imediat o problemă. A postula o continuitate în opera de construire a națiunii înseamnă a uita că regatele din Evul Mediu, la fel ca imaginația politică medievală, au ignorat dimensiunea teritorială a politicii sau, mai bine spus, conceptul de frontiere care ulterior a circumscris substanța statelor moderne și a constituit miza naționalismelor după 1800. Ideea de frontiere așa cum le concepem astăzi a început să fie aplicată abia în secolul al XVII-lea, în special cu ocazia Tratatelor de la Westfalia din [1648] .

În această înțelegere teritorială a apartenenței naționale, este incontestabil că tocmai statul monarhiilor absolutiste este cel care conferă ideii de națiune valoarea sa politică și geografică actuală. Națiunile medievale trebuie, așadar, privite dintr-o altă perspectivă, evident politică, dar nu în toate cazurile și, ca să spunem așa, mai antropologică . Din această perspectivă, este dificil de spus care dintre cele două fenomene - națiunea medievală sau statul-națiune născut în secolul al XIX-lea - este mai puțin artificial.

Conform interpretărilor actuale, precum cele ale lui Benedict Anderson sau Ernest Gellner , [două] identități naționale sunt produsul combinat al primelor tehnologii de comunicare în masă - *cultura tipărită* - care asigurau diseminarea la costuri reduse a textelor tipărite, și al strategiilor de nivelare socioculturală impuse de cerințele Revoluției Industriale. Efectele ambelor nu s-au resimțit înainte de sfârșitul secolului al XVIII-lea. Anterior, conform acestei perspective, anumite afinități colective în cadrul unui stat nu puteau exista decât în rândul elitelor educate; plebea rurală și

urbană, la rândul ei, limitată la idiomuri pur locale și unități socioeconomice infinit fragmentate, le-ar fi ignorat. Cu toate acestea, există teoria opusă. Anthony Smith [3], deși admite că nu este ușor să atestăm difuzarea, la acea vreme, a identităților globale în rândul oamenilor de rând, susține că naționalismele etnice se manifestaseră deja în Evul Mediu, chiar dacă în modul „lateral" tipic aristocrației și claselor superioare și nu în sensul „vertical" al unei transmiteri către supuși de condiție modestă.

În realitate, este dificil să documentăm posibilele conținuturi ale conștiinței colective a populațiilor medievale lipsite de acces la scris și, de fapt, fără contact unele cu altele. Însă recunoașterea acestor deficiențe nu înseamnă să presupunem că o astfel de conștiință nu a depășit limitele satului sau ale cartierului, cu atât mai puțin să presupunem că săracii aveau în mod necesar o imagistică mai puțin „națională" sau etnică decât lorzii, conștienți de apartenența la marea familie a aristocrației universale, sau decât savanții și clerul, uniți în întreaga Europă prin utilizarea latinei. În rândul elitelor, erau evidente servilități împletite, contrazicând aderența cu adevărat prioritară la un regat sau la o largă fâșie etnoculturală. În rândul populațiilor rurale, este legitim să se emită ipoteze – chiar dacă nu există nicio modalitate de a o verifica – despre identități colective confuze, dar largi, indiferent de grefarea lor sigură pe solidarități locale, de fragmentarea dialectelor și de diferențele de poziție. Într-adevăr, această ipoteză este cu atât mai legitimă cu cât influența persoanei sacralizate a monarhului era adesea puternică în rândul oamenilor de rând, în timp ce sentimentul dinastic al nobililor era contrabalansat de solidaritatea de castă și de ambiția politică.

Deși lipsesc dovezi care să susțină aceste conjecturi, un alt element ne permite să presupunem declanșarea unui mecanism antic de identificare colectivă: „resentimentul" împărtășit de o populație față de o alta, care apare brusc ca un inamic în urma unei

traume istorice violente . [4] Cu siguranță, în Spania, oamenii se simțeau spanioli atunci când se confruntau cu invadatorii musulmani. Chiar și rușii au dezvoltat un reflex unitar față de cuceritorii mongoli, în timp ce francezii - cel puțin cei în contact cu englezii - au descoperit aproape brusc că făceau parte dintr-o comunitate cimentată de umilința unei invazii străine în contextul Războiului de 100 de Ani. Cu siguranță, acesta este doar un element în încurcătura complexă de factori care stau la baza protonaționismului: alții, în cazuri particulare, se pot dovedi mai decisivi, mai puțin legați de o xenofobie fundamentală și directă. Totuși, ura față de un vecin mult timp ignorat, care apare brusc, un devastator real sau imaginar al unei lumi anterior închise, a fost circumstanța obișnuită în care popoarele se dezvăluie. Se spune că oamenii câștigă din cunoașterea reciprocă; adesea, în realitate, singurul rezultat este ura reciprocă. Și ura a inspirat pentru prima dată ideea unui teritoriu etnocultural unic, uzurpat de națiunea inamică de la populații supuse autorităților politice care, la rândul lor, aveau o concepție foarte vagă despre propria teritorializare.

În Europa Occidentală, expresia inițială a resentimentului care a sădit semințele naționalismului poate fi observată în patru circumstanțe principale. Prima, care se prezintă în starea aproape pură a unui conflict între două popoare incompatibile, prinde contur de-a lungul graniței estompate care separă spațiul musulman de cel creștin; Peninsula Iberică este exemplul principal. Dar, din moment ce alte „națiuni medievale", în afară de Spania, s-au identificat în mod expres ca atare, trebuie să examinăm și mecanismele mai puțin intense care au guvernat autoidentificarea lor. Apoi au venit rebeliunile populare, inițial îndreptate împotriva tuturor formelor de putere și mai târziu, în jurul secolului al XVI-lea, înrădăcinate în ideea unei apartenențe comune și a unei identități politice. În cele din urmă, a venit Reforma protestantă, care a dat naștere bisericilor naționale ce

aveau să formeze liantul primelor identități statale într-un sens relativ modern.

2. *Arhetipul spaniol*

Liniile de frontieră au intrat în uzanțele și conștiința politică abia după a doua jumătate a secolului al XVII-lea; prin urmare, poate părea ciudat să recurgem la conceptul de frontieră în legătură cu formarea primelor identități etnopolitice care au apărut în Europa. Frontiera la care ne referim aici, în realitate, este de o natură diferită. Ea nu corespunde liniilor de demarcație naționale cu care suntem obișnuiți astăzi, ci zonelor schimbătoare care existau în trecut între spații concepute ca dependente de universuri politice, religioase, sociale și mentale care, în loc să fie distincte în termeni de suveranitate, erau în esență antagonice: nu doar cele ale creștinismului și islamului, care timp de secole s-au confruntat în sudul și centrul Europei și în Balcani, ci și zonele celor două creștinismități, occidentală și ortodoxă, sau, la capătul estic al continentului, cele ale ortodoxiei ruse și ale „hoardelor" asiatice. Aceste demarcații au fost numite și granițe, „deșerturi tătare", unde nu exista vid, ci câmpuri traversate de raidurile intersectate ale dușmanilor care își atribuiau reciproc trăsături demonice. Ca să evoc o altă imagine, aceste frontiere semănau cu ceea ce ar fi putut fi *limesul* Romei antice sau, mai degrabă, cu *frontiera* pionierilor Vestului american, *un ținut al nimănui* între civilizații care se acuzau reciproc de barbarie și ireligie.

Multă vreme, maghiarii, polonezii, rușii și sârbii s-au aflat în această situație de frontieră, generând ultraje absolute, din care au provenit identitățile lor colective și grupările politice inițiale. Cu toate acestea, Peninsula Iberică, divizată între secolele VIII și XV de cicatricea teritorială ce despărțea cele două popoare ale sale,

creștin și musulman, ilustrează cel mai bine apariția unei viziuni a unui destin comun într-o populație eterogenă, chiar înainte ca națiunile medievale din secolele XIV și XV să apară în restul Europei Occidentale.

Trebuie să fim precauți cu simplificările. La fel ca Italia, Spania și-a păstrat numele antic – *Hispania* – după căderea Imperiului Roman, dar acest nume, folosit doar de cercetători, mai degrabă decât să identifice un teritoriu sau o comunitate unificată mental, se referă la cele trei provincii romane antice: *Tarraconensis, Baetica și Lusitania.* Pe de altă parte, invazia musulmană nu ar trebui văzută ca un aflux masiv de elemente arabe sau berbere, cu atât mai puțin ca un fenomen sistematic de islamizare care a dus la o diferențiere socioculturală marcată între ramura europeană a imperiului musulman și Spania regatelor creștine.

Berberii care s-au stabilit în Spania în secolul al VIII-lea au rămas relativ puțini la număr, la fel ca și grupurile siriene și arabe care au sosit în secolele al XI-lea și al XII-lea . Chiar și în teritoriile supuse prinților musulmani și arabi , populația a rămas compusă predominant din creștini subjugați (mozarabii) sau convertiți la islam (*muladii),* cam la fel ca musulmanii bosniaci de astăzi. În același timp, în regatele creștine recucerite, *mudejarii, adică musulmanii care au rămas pe loc, erau predominant de origine* spaniolă . Cât despre evrei, aceștia erau împărțiți în mod egal între cele două suveranități, din când în când revenind spre principatele arabe sau, dimpotrivă, spre zonele creștine, în funcție de persecuțiile care i-au lovit .

Ocupația musulmană a avut un impact demografic limitat; influența sa asupra culturii și obiceiurilor s-a dovedit a nu fi superficială, ci mai degrabă puțin diferențiată. Centrele de cunoaștere transmise inițial de către savanții arabi și evrei au supraviețuit o perioadă considerabilă de timp în orașele recucerite de creștini; acesta este cazul orașului Toledo, recucerit în 1085,

unde școlile de origine arabă au rămas active cel puțin până la sfârșitul secolului al XIII-lea, protejate de regi creștini precum Alfonso al X-lea cel Înțelept (1221-1284) și unde profesorii bilingvi au văzut un aflux de discipoli străini, precum germanul Hermann sau englezii Abelard de Bath și Daniel de Morlay . [6] Limba cuceritorilor și bilingvismul s-au răspândit peste tot, până în punctul în care un arhiepiscop al Seviliei, în secolul al IX-lea, a simțit nevoia de a traduce Biblia în arabă, iar un istoric creștin din aceeași perioadă a remarcat cu amărăciune: „Mulți dintre coreligioniștii mei citesc poeziile și fabulele arabilor; studiază scrierile teologilor și filozofilor musulmani nu pentru a le respinge, ci pentru a învăța să se exprime în arabă cu mai multă decență și eleganță” [7.] Însă Bernard Lewis, relatând aceste observații, recunoaște că terminologia culturală și intelectuală a rămas în mare parte de origine latină, chiar și printre literați, și că singurele cuvinte care au trecut definitiv în spaniolă sunt cele care au legătură cu viața materială. Și chiar și acestea doar superficial: în zona musulmană, ca și în cea creștină, majoritatea populației a continuat să vorbească proto-spaniolă - *romanică* - deși scrisă cu caractere arabe, în timp ce califii și nobilii de origine orientală au adoptat o limbă și o mentalitate hispanice.

Fie că este mică sau profundă, influența arabo-musulmană vizibilă în întreaga peninsulă nu a diminuat antagonismul și resentimentele creștine. Faptul că un rege creștin al Seviliei a avut o inscripție arabă gravată pe Alcazar în secolul al XIV-lea, pe care scria „Slavă domnului nostru, sultanul Don Pedro”, indică [doar] dorința de a șterge pata dominației musulmane. Astfel, liderii decolonizărilor moderne s-au ridicat împotriva colonizatorilor englezi și francezi, exprimându-se în propria lor limbă. Mai mult decât respingerea unei societăți multireligioase și multilingve, pentru mulți spanioli tocmai respingerea unei dominații străine care le-a subminat identitatea le-a alimentat voința de a rezista și

speranța activă de eliberare. Tocmai această respingere a înscris acea voință și speranță într-o imaginație națională *ante litteram.* Rezistența a fost imediată. Tariq a debarcat pe coasta andaluză în 711 și în aproximativ douăzeci de ani a extins cucerirea musulmană la aproape întreaga peninsulă iberică, dar deja în 718 conducătorul Pelayo a ridicat steagul rebeliunii, i-a înfruntat pe arabi la Covadonga în 722 și a pus bazele unei fortărețe creștine, regatul Asturiei, chiar înainte ca recucerirea să înceapă mai la est, în direcția Barcelonei, care a fost recucerită în 801; după aceea, aceasta a continuat timp de șapte secole, într-o alternanță de momente de oboseală și mari progrese creștine, marcate succesiv de căderea orașului Toledo, de victoria decisivă de la Las Navas de Tolosa (1212), de capturarea Cordobei și Sevilla și, în final, de prăbușirea definitivă a ultimului regat arab al Granadei în 1492, anul descoperirii Americii.

Ceea ce contează nu este cronologia acestei „cruciade", care se întinde pe douăzeci și cinci de generații, ci evoluția socială, mentală și politică concomitentă a spaniolilor, susținută de o construcție ideologică bogat nuanțată. Dintr-o dată, Spania încetează să le mai apară locuitorilor săi creștini o entitate vagă, uitată, sfâșiată de schisme religioase și anarhie și se transformă, în interiorul lor, într-o țară nedivizată, smulsă în mod ilegitim de infideli. Mai mult, deși inițial porțiunea de teritoriu rămasă neatinsă se limitează la câteva zone muntoase, ei reprezintă întregul teritoriu, deoarece viziunea spaniolă este simbolică și politică mai degrabă decât teritorială, etnică sau culturală. Ei își doresc conducători spanioli similari cu ei, care împărtășesc aceleași valori.

Încă din anul 754, un cronicar din Toledo deplânge „ruina Spaniei", [9] o formulă care avea să fie repetată frecvent ulterior. Primul „partizan", Pelayo, la doar câteva decenii după moartea sa, s-a transformat într-un mit patriotic și unificator elaborat

sistematic, iar deja înainte de sfârșitul secolului al VIII-lea, în jurul anului 780, cultul apostolului Iacob întruchipa și mai fidel, pentru masele creștine, așteptarea ferventă comună a unui destin comun care nu mai era compromis de intruziunea musulmanilor. În aceste condiții, evocarea ideii de *Spanie* - în limba vernaculară, nu în latină - reapare frecvent printre scriitori ca o aluzie la o rană provocată tuturor spaniolilor. În cronica lui Abelda, în jurul anului 880, țara este „ocupată de sarazini", [10] în timp ce non-musulmanii supuși jugului maurilor sunt din ce în ce mai mult identificați ca *hispani.* Procesul a culminat în secolul al X-lea, când Spania arabă și-a schimbat numele pentru a rezerva hispanicitatea spațiului imaginar și politic al creștinilor. În același timp, aspirațiile la suveranitate ale regilor creștini din peninsula nordică au prins contur, fără să știe de uzurparea musulmană a unei patrii a cărei existență, pentru ei, era complet neafectată de prezența arabă. Pentru a reitera principiul, Ramiro al II-lea a preluat titlul de rege-împărat; succesorul său titlul grecesc de *basileus,* atestând în continuare vocația sa, împiedicată doar de circumstanțe adverse. În cele din urmă, Alfonso al VI-lea, mutând capitala la Toledo la sfârșitul secolului al XI-lea, a definit mai explicit conceptul politic iberic proclamându-se „împărat al întregii Spanii". El s-a autointitulat și „rege al celor două religii", dar tocmai această ambiție exprima concepția sa unitară despre un popor divers sub egida unui sceptru creștin și a unei populații dominante unite în aceeași credință.

Aici găsim prefigurarea unui fel de federalism combinat cu logica medievală a suveranității feudale, viziunea destinului unic al unui corp politic compozit, nu fragmentat de feudalismul de tip francez, ci unificat printr-un sistem de dinastii similare, de guverne descentralizate care recunosc un „centru spaniol" reprezentat de regatul Castiliei și Leónului. După 1212 și triumful militar de la Las Navas de Tolosa, contradicția dintre sentimentul de

apartenență la o singură comunitate istorică și realitatea celor cinci regate, toate recunoscute în mod egal ca spaniole, s-a estompat treptat: Castilia și León, Aragon și Catalonia, Navarra, Portugalia și, în cele din urmă, și regatul arab al Granadei, destinat să se unească cu celelalte. În ciuda adaptărilor locale, toate sunt resimțite ca fiind supuse acelorași reguli și obiceiuri fundamentale, acelei „legi obișnuite a Spaniei" care rămâne aceeași sub diferite denumiri . [11] În acest context, în jurul anilor 1270-1280, Alfonso al X-lea cel Înțelept, primul din Europa, a scris o istorie aproape națională în limba vernaculară, arhetipul tuturor celor care, în secolul următor, aveau să urmărească unificarea patriotică.

Chiar mai mult decât predecesorul său, Alfonso al VI-lea, el a enunțat în lucrarea sa *Estoria de Espanna* doctrina unei suveranități universaliste și moderne, aplicabilă „atât maurilor, cât și creștinilor și chiar, dacă este necesar, evreilor". [12] Se pune însă întrebarea distanței dintre această muncă de îndoctrinare și supunerea efectivă a populației. Ar putea ele lega oameni care nu se cunoșteau între ei, în absența a ceea ce Benedict Anderson numește *capitalism tipărit ,* adică vulgarizarea adusă de ziare, almanahuri, manuale școlare și romane populare al căror impact nu se mai limita la elită? Trebuie să acceptăm ideea că în Spania, ca și în alte părți, înainte de răspândirea tipăriturilor ieftine, identitatea politică colectivă era foarte probabil să rămână limitată la savanți, cler, aristocrație sau burghezie? Slăbiciunea presupunerii constă în faptul că nu invalidează propoziția inversă, care este mult mai bine ilustrată de sursele disponibile.

Într-adevăr, nobilii și scriitorii creștini s-au întrecut unii cu alții pentru a-i servi pe prinții musulmani ai Spaniei fără a-și pierde identitatea, anticipând aproape teoria economică a utilităților comparative. Mai general, întreaga aristocrație europeană a rămas mult timp cel puțin la fel de sensibilă la solidaritatea între caste pe cât era la subordonarea prenațională sau dinastică. Și, și mai

important, dovezile care ilustrează starea de spirit a țăranilor și a plebeii urbane, adesea insuficiente în alte părți, sunt relativ mai ușor de găsit în Spania.

O examinare a caracteristicilor sociale ale Spaniei în Evul Mediu și în perioada modernă timpurie oferă deja câteva indicii. A fost o perioadă caracterizată de exodul cronic al creștinilor, și uneori chiar al evreilor, către teritorii eliberate de sub stăpânirea musulmană. În secolul al X-lea, mozarabii au fugit în masă la nord de Douro, adesea urmați de *muladii islamizați* , probabil regretând convertirea lor. Această mișcare, care a fost reluată în secolele al XII-lea și al XIII-lea, susține ipoteza că spaniolii ar fi preferat să fie guvernați de prinți creștini locali, mai degrabă decât de conducători arabo-musulmani, chiar dacă aceștia erau hispanizați. Mai presus de toate, demonstrează că populațiile rurale iberice erau mobile, în contact unele cu altele, nu se limitau la grupuri etnice imuabile, ci erau forțate, chiar și cu forța, să se amestece.

Recunoașterea naturii specifice a feudalismului spaniol confirmă această observație. Cu excepția Cataloniei, Galiției și nordului Portugaliei, care se eliberaseră devreme de dominația arabă, iobăgia nu a prins rădăcini în Spania. Într-adevăr, comparativ cu modelul feudal ierarhic care a predominat în alte părți ale Europei, societatea spaniolă medievală pare aproape egalitară. Lunga aventură războinică a recuceririi explică această particularitate, pe care o regăsim într-o oarecare măsură în alte zone de frontieră și în conflicte între creștini și arabi sau turci musulmani, cum ar fi Ungaria. Această luptă prelungită, de fapt, a dus la o „democratizare” a profesiei de armat și la accesul la aristocrație. În același timp, a stimulat formarea unor vaste zone tampon între beligeranți, care s-au deplasat în jumătatea nordică a Spaniei pe măsură ce armatele creștine înaintau. Primul fenomen – cel militar – a favorizat ascensiunea „cavalerilor ticăloși” de origine țărănească, care au umflat rândurile unei aristocrații de

hidalgi devenise mult mai numeroasă și permeabilă decât în alte părți, până în punctul în care în 1541 aceasta cuprindea peste o zecime din locuitorii Castiliei și chiar jumătate din cei ai anumitor sate din Asturia și León (în timp ce în majoritatea celorlalte regiuni europene – cu excepția Ungariei – procentul era de 3%) . [14] Cât despre repopularea teritoriilor recucerite lent, dar încă expuse raidurilor arabe pentru o lungă perioadă de timp, aceasta s-a realizat datorită colonizării pioniere a țăranilor înarmați eliberați de servitutea feudală, ca recompensă pentru pericolele cu care se confruntau. Până în secolul al XVI-lea , acești factori, suprapunându-se, au adus o mobilitate și o nivelare fără egal în restul Europei Occidentale. Remanierea excepțională a populațiilor a dus la conștientizarea faptului că universul fiecărui individ, și nu doar al elitei, departe de a se limita la un sat minuscul, se extindea la o țară imensă, având în vedere mijloacele de comunicare ale vremii. Pionierii știau că contribuiau colectiv la progresul acelei țări, în timp ce *hidalgii* erau conștienți că constituiau vârful de lance al acelei opere comune desfășurate sub egida unei puteri centrale care se putea lipsi de a-i recompensa cu cedarea de fiefuri personale.[16]

Aceste elemente generale sunt confirmate de observații mai directe ale exprimării identității spaniole la sfârșitul recuceririi asupra arabilor. Acest lucru este atestat de Luis de Camòes, a cărui epopee patriotică, *Luisiadele* (1572), inaugurează literatura portugheză: „Portughezi și castilieni – citim – suntem cu toții spanioli” [17.] Chiar mai devreme, o mărturie similară se găsește în cuvintele pe care Alfonso de Palencia, în 1549, le pune în gura protagoniștilor lucrării sale *Tratado de la perfección del triunfo militar.* Un personaj se declară „spaniol al Spaniei mari” (cea a coroanei Castiliei), în timp ce altul, adresându-se unui „cetățean catalan”, recunoaște: „voi, catalanii, vă puteți numi pe bună dreptate spanioli” [18.] Cu toate acestea, cele mai izbitoare semne ale

unei identități colective timpurii sunt cele reflectate în atitudinea *evreilor ladini,* expulzați din Spania în 1492, sau a *moriscorum* - musulmani convertiți cu forța - proscrișii în secolul al XVII-lea. Primii, aflați în exil la Salonic sau Istanbul, au păstrat memoria și limba unei Spanii pierdute din generație în generație.19 Cât despre cei din urmă , Cervantes îl lasă pe unul dintre ei, Ricote, care s-a întors clandestin în La Mancha, patria sa, să spună: „Oriunde ne-am afla, ne este dor de Spania: la urma urmei, acolo ne-am născut: este patria noastră naturală. ” [20]

Acest patriotism transcultural este rezultatul paradoxal al unei cruciade împotriva infidelilor care a dus la suveranitatea desacralizată a unor regi numiți impropriu „catolici”. Deși în 1492 Ferdinand de Aragon și Isabella de Castilia au renunțat brusc la toleranța religioasă și i-au proscris pe evreii neconvertiți, ei au continuat totuși să întruchipeze o monarhie fundamental federală, legitimată mai puțin prin voința divină decât prin așteptările unui popor care, după triumful final asupra musulmanilor, tânjea după răzbunare etnică. Ca dovadă a secularizării puterii spaniole, să luăm în considerare faptul că în Spania nu a existat niciodată un simbol precum cel al încoronării de la Reims și nici, în legătură cu suveranii, nu s-a menționat vreodată acele daruri miraculoase - vindecarea scrofulei - pe care regii Franței și regii normanzi ai Angliei credeau că trebuie să le demonstreze. Nicio distanță sacră nu-i despărțea pe spanioli de instituția monarhiei. Nu aveau nevoie de „fraudele comise dincolo de Pirinei” [21] , deoarece deja în
În secolul al XV-lea, identitatea lor politică era atât de puternică încât îi făcea superflui.

3. *Națiunile medievale*

Crònica abreviada a lui Diego de Valera, care, în aceeași

perioadă, enumeră națiunile europene, plasând Spania alături de națiuni precum Germania, Grecia, Italia și Franța, nu trebuie luată literal. Spania era diferită: deși era înaintea timpului său, era aproape de declin. Celelalte, în schimb, corespundeau mai mult cu ceea ce observă Norbert Elias despre Anglia și Franța în timpul Războiului de 100 de Ani: din câte știm astăzi, acestea erau realități în conștiința oamenilor mai mult sau mai puțin așa cum este pentru noi o Europă unită.22 Deși utilizarea termenului „națiune" în sensul său medieval a rămas frecventă până în secolul al XVII-lea, mult timp a indicat doar originea unui grup străin perceput ca o unitate separată de către populația în mijlocul căreia se stabilise.23 La Anvers , se vorbea despre negustori ai națiunii germane, la Sorbona despre studenți ai națiunii engleze; chiar și în Imperiul Otoman se vorbea despre o națiune musulmană, europeană, bizantină sau armeană, în timp ce în Franța națiunea franceză era puțin sau deloc menționată și cu atât mai puțin, în Italia, cea italiană.

Autodesemnarea a fost adăugată ideii de simplă alteritate abia mai târziu, când societățile, fie că erau unite sau nu sub aceeași coroană sau chiar supuse unei autorități străine, simțeau vag că împărtășesc aceeași soartă. Chiar și atunci, însă, această conștientizare avea puțin de-a face cu ideea modernă de națiune și cu atât mai puțin cu naționalismul. Inițial, națiunile medievale desemnau comunitățile de expatriați; mai târziu, au ajuns să identifice, într-un sens larg, dar în primul rând intelectual, anumite grupuri umane din Europa, din ce în ce mai legate de o anumită coroană și înzestrate cu o capacitate - limitată - de a atribui rădăcini comune unui trecut mitologizat. Abia mai târziu, în urma unei serii de evenimente, resentimentele reciproce sau frustrările popoarelor au început cu adevărat să alimenteze un sentiment național emergent, uneori îndreptat împotriva statului absolutist emergent, dar mai des, cu sprijinul său egoist, cu o perspectivă patriotică.

Totuși, chiar și în ultimele două faze, contextul acelor treziri a diferit substanțial de cel al dezvoltării patriotismului național din secolele al XIX-lea și al XX-lea. Societățile din Evul Mediu sau *din Ancien Régime,* împărțite în caste supuse unui principiu al incomunicabilității mai degrabă decât al comunicării, au lipsit până la sfârșit uniformitatea culturală a societăților industriale: ele se aflau în state monarhice a căror logică nu necesita mobilizarea poporului. Acesta din urmă putea rămâne acolo unde se afla, fără ca conducătorii să-i solicite decât ca muncă pe câmpuri, pe șantiere mari sau în armate cu efective mici. Ca sursă de legitimitate în fața maselor, apelul către Dumnezeu era suficient. În esență, acesta avea loc inițial în rivalitatea departe de a fi abstractă dintre puteri concurente, hotărâte să cucerească prin forță monopolul suveranității supreme: stăpâni feudali împotriva stăpânilor feudali - cei mai norocoși sau cei mai pricepuți deveneau rege. Conducătorii statelor absolutiste aflate la început de drum au profitat de situația creată de declinul nobilimii, ascensiunea burgheziei și chiar de progresul tehnologiei militare pentru a impune o revoluție în arta guvernării, bazată pe intervenția unei birocrații care gestiona complexitatea crescândă a societății cu acordul tacit al elitei.

În ambele cazuri, era inutil sau chiar periculos să insufli sentiment patriotic populațiilor excluse din acele lupte, din acele acorduri la nivel înalt. Legăturile primordiale, non-politice, la care acestea ar fi putut fi susceptibile se bazau pe religie doar atunci când multiple confesiuni se ciocneau într-un conflict ireconciliabil de proximitate, cum ar fi în cazul Spaniei sau al punctelor de contact dintre catolicism și ortodoxie. Cât despre limbi, acestea au rămas atât de atomizate încât nu au constituit niciodată o forță obligatorie. Doar identificarea sacră cu „corpul regelui” a intervenit pentru a favoriza un fel de comuniune, atât mistică, cât și politică, între popor și monarh. Dar acest lucru s-a întâmplat în

circumstanțe extrem de rare și extrem de critice: de exemplu, în 1563-1565, când Caterina de Medici l-a arătat pe tânărul Carol al IX-lea mulțimilor din tot regatul, sau în 1575, când catalanii revoltați au fost invitați să contemple spectacolul fără precedent al „feței regelui lor". Această comuniune, însă, nu a avut loc între supuși, ci între fiecare dintre ei și suveran.

Natura foarte nepopulară a acestui echilibru politic îl determină pe Ernest Gellner să nege că în societățile din *ancien régime* ar putea exista vreun sentiment de apartenență colectivă, chiar și de tip vag național. Pentru el24 · istoria lumii este în esență cea a Societăți agrare, unde elitele compozite și masele țărănești ignorante, fragmentate la nesfârșit, se suprapun perfect. Enormul contrast cultural dintre cele două clase consolidează hegemonia elitei în aceste societăți, ocupând insule imobile, autarhice, incapabile să conceapă solidaritatea care le-ar permite să scape de jugul opresiv. În astfel de societăți, baza puterii nu este urmărirea unui consens larg, ci distanța socială insurmontabilă a inegalității absolute. Gellner deduce din aceasta că acest sistem de hegemonie a împiedicat orice dezvoltare a unei conștiințe comune în cadrul aceleiași entități politice. Această observație este evidentă atunci când ne referim la bariera culturală și statutară insurmontabilă care împiedică oamenii de rând să se identifice cu nobilii, literații sau înaltul cler și invers. Se aplică și relațiilor de identitate comună care nu puteau exista între miile de comunități țărănești sau urbane sărăcite, compartimentate așa cum erau de lipsa drumurilor, a limbilor comune, a schimburilor materiale și maritale sau de sărăcie. S-ar fi putut crede că elitele ar scăpa în schimb de separare: potrivit lui Gellner, nu acesta era cazul.

Pentru el, elitele erau de fapt împărțite în straturi diferențiate pe orizontală, nu doar lipsite de contactul cu oamenii „inferiori", încadrate pe verticală în nenumărate comunități închise, ci legate, mai mult decât între ele, de categoria omoloagă prezentă în alte

spații politice. Într-un astfel de context, influența claselor privilegiate deriva din roluri specializate diferite - aristocrația militară, clerul însărcinat cu sacralizarea puterii, birocrația burgheză însărcinată cu administrarea regatului și, în final, clasa negustorilor care contribuia la prosperitatea comună și la propria prosperitate. În loc să se sprijine reciproc sau să se alieze împotriva monarhului, acestea tindeau să se considere rivale, accentuându-și diferențele pentru a-și păstra influența specifică și văzând orice avansare a unei alte caste agroalfabetizate ca o amenințare. Pe de altă parte, merită repetat că diferitele clase educate erau împinse de afinități reciproce nu să se apropie una de cealaltă, ci să se orienteze spre rudele lor din alte țări. În acest sens, Krzysztof Pomian [25] a descris primele două unificări ale Europei: cea a Renașterii între sfârșitul secolului al XV-lea și al XVI-lea și cea a republicii literelor și saloanelor din secolul al XVIII-lea. Este un fapt că fiecare elită specializată din epoca societăților agrare a trăit, într-o anumită măsură, în universuri fără granițe, universuri în care călugării erudiți ai Evului Mediu sau umaniștii Renașterii corespondau în latină, împărtășeau aceleași interese și se simțeau parte a unei singure patrii care nu avea nicio legătură cu regatul în care trăiau. De asemenea, burghezia și nobilii se simțeau legați de o rudenie mult mai socială sau culturală decât politică. Chiar și la sfârșitul secolului al XIX-lea, familia Radziwill era martoră a acestui trecut: aparținând aristocrației poloneze, ei străluceau și în rândul nobilimii berlineze și ocupau o poziție proeminentă la Viena.

Această interpretare schematică trebuie însă supusă testului faptelor, chiar dacă acestea sunt eronate: multe confirmă fără îndoială punctul de vedere negativ al lui Gellner, conform căruia societățile din *ancien régime* ignorau naționalismul. Pe de altă parte, însă, mulți istorici, mai preocupați să dezlege realități complexe decât să construiască teorii, sunt mai puțin drastici în a

denunța lipsa dovezilor documentare la care au ales să nu apeleze.

Cronologia actuală a primelor urme ale naționalismului modern le datează din Revoluția engleză de la mijlocul secolului al XVII-lea. În alte părți, în Europa continentală sau America de Nord, acestea sunt detectabile doar la sfârșitul secolului următor, paralel cu cele două revoluții, cea americană și cea franceză, prima împărțire a Poloniei sau înfrângerea Prusiei de către armatele lui Napoleon (înfrângerea de la Jena în 1806, discursul lui Fichte către națiunea germană în 1807). Anumiți cercetători, prinși în jocul chestionării identităților naționale, se îndoiesc de existența lor în secolul al XIX-lea. D. P. Moynihan își justifică rezervele apelând la faptul că emigranții care au sosit în Statele Unite din Europa de Est în jurul anului 1880 își descopereau adesea naționalitatea doar la îndeplinirea formalităților de debarcare.26 I. Deak amintește că recruții armatei austro-ungare nu o cunoșteau , în general, pe a lor în momentul consiliilor de revizuire din [1889.27] Tomaszewski, la rândul său, notează că, în jurul anului 1850, țăranii din nord-vestul Varșoviei s-ar fi numit pur și simplu „mazovieni", deși nobilii și membrii claselor educate erau deja conștienți că sunt [polonezi] .

Această critică maximalistă are însă defectul de a se baza pe exemple selectate din imperiile austro-ungar sau rus, unde a coexistat un amestec de populații eterogene, oscilând între afilierile locale și identitatea politică globală pe care statul imperial se străduia să le-o insufle. Nu este de mirare că acest lucru a dus la o mare dificultate în definirea sinelui.

Chiar și scriitorul vienez Robert Musil a fost de acord că austriecii autentici tindeau să se simtă ca cetățenii unei țări nedeterminate pe care o numeau „Kachania".29 [Este] cu atât mai ușor de înțeles că, într-un astfel de stat, masele au ezitat între dependența juridică și exprimarea particularismului etnic.

Prin urmare, este potrivit să ne limităm observațiile la Europa Occidentală. Aici, resentimentele față de un alt popor ar fi putut,

fără îndoială, în anumite locuri specifice, să provoace antagonisme care au generat o anumită conștiință colectivă. Acesta ar fi putut fi cazul în Franța, împotriva englezilor, în timpul Războiului de 100 de Ani, dar această ipoteză este abia „documentabilă". Afirmarea unei astfel de conștiințe, însă, a devenit din ce în ce mai verificabilă încă din secolul al XVI-lea, chiar și în ceea ce avea să devină posesiunile Habsburgilor.

Fenomenul este clar vizibil în Anglia, unde separarea religioasă de Roma provocată de Henric al VIII-lea, împreună cu războaiele care aveau să se dezvolte împotriva spaniolilor și francezilor, i-au dat un impuls puternic. Elisabeta I nu a fost cu siguranță singura care s-a proclamat *doar englezoaică* („unic englezoaică"), aproape ca și cum ar fi enunțat ideea unei aristocrații comune și naturale a poporului său. Un secol mai târziu, calea patriotismului britanic a fost practic trasată chiar și în rândul maselor. În 1713, artizanii din Coventry, în evidentă deferență față de o logică națională de spirit mercantilist, au demonstrat cu strigătul No *English wool for French wine* („fără lână englezească pentru vin francez"); strigătul lor a fost salutat de Parlament care, în mijlocul jubilării populare, a respins tratatul comercial cu Franța [30].

Un alt exemplu: în secolul al XVII-lea, împărțirea catalanilor din Cerdagne între Spania și Franța a dus rapid la o identificare cu una sau alta dintre cele două țări, chiar dacă acestea erau foarte diferite una de cealaltă.31 Chiar și anterior, într-un mod destul de contradictoriu, ideea că cel puțin utilizarea predominantă a unei limbi definea un spațiu de suveranitate se stabilise deja, până în punctul în care Henric al IV-lea putea declara notabililor din Lyon: „Era rezonabil ca, din moment ce vorbiți în mod natural franceza, să fiți supuși ai regelui Franței. Sunt de acord ca limba spaniolă să rămână în Spania și cea germană în Germania, dar limba franceză îmi aparține" (o afirmație cu atât mai notabilă cu cât idiomul franco-provensal era încă larg utilizat la Lyon: avea să dispară abia

în secolul al XVIII-lea). Procesul intelectual de „naționalizare” a fost cu siguranță mai vizibil în Anglia, Franța, Spania, Portugalia și Danemarca decât în alte țări europene. Chiar și în acestea din urmă, însă, încep să apară contururile unor identități mitice care trimit la legende eroice răspândite în popor. Acest lucru se întâmplă în Scandinavia și în special în Islanda, dar și în Țările de Jos, unde imaginația populară și scrierile lui Erasmus sau Grotius se inspiră din vechile sage germanice; consilierii locali din Amsterdam, pentru a decora primăria, l-au însărcinat pe Rembrandt să creeze o pictură alegorică care să le sintetizeze[32] .

4. *De la răscoalele țărănești la revoltele civice*

Începând cu secolul al XIV-lea, a avut loc o transformare și în natura revoltelor populare, care au trecut de la o logică apocaliptică și anarhică la o logică diferită, civică, care viza instaurarea unei autorități bazate pe consensul popular. Punctul de plecare al acestui proces l-au constituit luptele breslelor meșteșugărești împotriva patricienilor urbani, care au făcut ravagii la Florența și mai ales în Flandra, în special la Ghent, în 1739, sub conducerea lui Van Artevelde. Fenomenul a afectat și statele monarhice, odată cu revolta condusă de Etienne Marcel la Paris (1357-1358) sau cea condusă de Van Tyler în Anglia (1384). Prin urmare, a îmbrăcat aspecte diferite, care uneori au dat naștere la reapariția „ereziilor sociale” de tip albigens [33] sau a revoltelor țărănești clasice, precum în Vendée, în alte cazuri dând naștere primelor revendicări de cetățenie populară și nu doar burgheză. În regiunea Boemiei, în special, impulsul politic a fost asociat cu conștientizarea unei suveranități expres naționale. Aici, imigrația germană încurajată de Venceslau al IV-lea (1378-1419) a declanșat o reacție populară care a condus mai întâi la mișcarea proto-reformă protestantă

inspirată de Jan Hus și apoi, după moartea acestuia, la o revoltă care s-a transformat într-un război civil între 1419 și 1436. De atunci, husiții și literații au abandonat germana în favoarea cehei, această limbă dobândind un statut cultural odată cu *Kronika Trojanskà* , iar identitatea cehă a căpătat o semnificație care a eclipsat mult mai vaga supunere istorică față de vechiul Regat al Boemiei.

Pe lângă faptul că este semnificativ în sine, episodul este un simptom al acelei mutații lente a revoltelor populare care a cuprins, în funcție de țară, perioada dintre secolele al XIV-lea și al XIX-lea. Revoltele medievale rămâneseră aproape exclusiv țărănești, dictate de viziunea evanghelică a unei societăți perfecte care urma să fie construită, cu perspectiva a o mie de ani de fericire - *mileniul* „milenariștilor" - promisă comunităților de egali după abolirea proprietății și exterminarea nobililor și a moșierilor. Aceste caracteristici, deja regăsite în cruciada săracilor și a păstorilor condusă de notarul Tancheimo din Anvers, au persistat încă în revolta „Ligii Aleșilor" condusă în 1525 de Thomas Münzer sau în cea urbană din Münster în 1534-1535. Ele erau încă prezente în mișcarea micilor fermieri din sudul Toscanei - „Societatea Familiilor Creștine" - condusă, în anii 1870, de D. Lazzaretti . [34] Este tipic acestor „rebeli primitivi" [35] , mânați de anxietatea de a scăpa de acea apocalipsă iminentă din care doar cei „puri" sunt sortiți să fie salvați, să se ridice împotriva statului născut, împotriva bisericii oficiale, împotriva oricărei autorități cu excepția celei a liderului, urmat ca un nou mesia. Unii, însă, au trecut de la milenarism la banditism social, în maniera lui Robin Hood.

Mecanismul rebeliunii husite a fost diferit, cel puțin la fel de urban pe cât a fost de agrar. Mai mult, catolicii s-au aliat cu husiții pentru a zdrobi curentul milenarist de la Tabor în 1434. Este clar că husiții nu erau nici apărători ai egalității sociale, nici iluminați.

Aceștia intenționau să recâștige autonomia cehă față de supremația impusă de nobilimea germană; într-un cuvânt, se concepeau ca un corp politic. Aceeași anticipare, deși mai puțin clară, este prezentă în anumite episoade ale Războiului Țăranilor Germani din 1528 și în îngrijorarea lor cu privire la autoritatea sporită a principilor. S-a manifestat din nou la începutul secolului al XVI-lea, în Carnavalul de la Romans, unde cetățenii și țăranii s-au aflat unul lângă altul, [36] sau în rebeliunea Comunităților Castiliei și a *Germaniilor* din Valencia. Chiar și în Portugalia, revolta din 1640 împotriva dominației spaniole (1580-1640) nu a prezentat doar trăsăturile mesianice care i se atribuie în mod obișnuit. Este adevărat, se baza pe mitul întoarcerii regelui Sebastian, dispărut în Maroc în 1578 și mereu așteptat ca salvator al țării, [37] dar recurgerea la mit și înrădăcinarea sa rapidă în imaginația populară au corespuns conștientizării larg răspândite a unei identități naționale distincte de cea a Spaniei, dezvăluită în trauma care a urmat anexării de către aceasta din urmă în 1580.

Declinul rebeliunilor primitive bazate pe frica de sfârșitul lumii este lent. Este cert, de exemplu, că dintre cele 450-500 de revolte populare înregistrate în Franța între 1590 și 1715,38 [multe] sunt de acest tip, dar este la fel de adevărat că între 1715 și 1787 frecvența lor a scăzut semnificativ (în jur de o sută), [39] iar în unele cazuri natura lor a fost profund diferită. Un exemplu foarte particular este Fronda: în 1648, miliția locală din Paris - formată din proprietari de pământuri - s-a aliat cu nobilimea parlamentară pentru a se opune puterii tânărului Ludovic al XIV-lea, exercitată în locul său de regenta Ana de Austria și cardinalul Mazarin. Aceasta nu a fost doar formarea unei opinii publice care includea artizani, burghezia și aristocrația parlamentară, ci și primul semn al constituirii unui corp politic care aspira la o „republică" fără monarhie. Această mișcare „civică" s-a fragmentat și a eșuat lamentabil după 1652, deschizând calea către monarhia absolută. Mai mult, acest lucru s-

a întâmplat din motive legate de eșecul Stărilor Generale din 1614 și de incapacitatea aristocrației și burgheziei de a ajunge la un acord împotriva puterii regale.40 Totuși , în acel moment, logica protestului a devenit politică, răspândindu-se la diverse clase sociale și afectând majoritatea orașelor mari.

Apoi a apărut conștiința de a fi francez, de a avea dreptul de a fi atât de activ ca cvasi-cetățeni a căror identitate provine din relația cu alte ființe similare. Ea a fost exprimată din nou în 1685, când populația a aprobat masiv revocarea Edictului de la Nantes, cu adevărat trăit ca triumful a ceea ce ar trebui să numim deja coeziune națională, întotdeauna ostilă minorităților.41 Dar cea mai impresionantă manifestare a acestei cristalizări a unui popor a avut loc în Anglia. Începută în 1648 odată cu decapitarea lui Carol I și încheiată în frenezia patriotică a anilor 1689–1709, „revoluția glorioasă" din Anglia a consolidat, în detrimentul monarhiei, acel sentiment de apartenență politică comună care până atunci fusese slab susținut de strategia regală și de particularismul religios al anglicanismului. Anglia s-a identificat cu regimul de guvernare pe care credea că și l-a dat, parlamentul ales de la Westminster, și aceasta în ciuda limitării severe a dreptului de vot, care a mers mână în mână cu revolta endemică din mediul rural dintre 1715 și 1787.

În Franța, rezultatul acestui proces a fost împiedicat de factori care, în schimb, l-au favorizat în Anglia (căreia i s-a alăturat Scoția la începutul secolului al XVIII-lea). Succesul britanic a depins de o serie de elemente care lipseau în Franța și care au permis înțelegerea politică și apropierea culturală dintre aristocrație și burghezie în lupta împotriva puterii regale: în primul rând, dimensiunile reduse ale

Marea Britanie și controlul sporit exercitat de suveranul centralizator asupra nobilimii, apoi declinul rolului militar al acesteia din urmă după ce regii englezi au renunțat la ambițiile lor

teritoriale pe continent, ceea ce i-a obligat pe nobili să îmbrățișeze activități mercantile și, în final, convergența intereselor economice care a avut loc din acest motiv între aristocrați și burghezie, în special după revoluția agro-comercială din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea. Toate aceste elemente explică aspirația comună la autonomie politică din partea unei elite britanice, prompt unificată și conștientă de identitatea sa comună, în fața unei monarhii care a trebuit să se supună voinței sale. O altă forță, însă, a prezidat și afirmarea primelor identități naționale premoderne din Europa: Reforma protestantă, sau mai degrabă corolarul său reprezentat de apariția bisericilor naționale în țările reformate și numai în acestea .[42]

5. *Religiile naționale protestante*

Ca teologie dizidentă, Reforma protestantă a început în 1517, odată cu afișarea tezelor lui Martin Luther la Wittenberg, Saxonia, și mai târziu, în 1536, odată cu publicarea lucrării lui Calvin , *Institution de la religion chrétienne* , originar din Noyon. Din punct de vedere politic, punctul de cotitură decisiv a venit în 1530, când mulți prinți germani au îmbrățișat *Confesiunea de la Augsburg,* după ce Luther s-a alăturat lor împotriva țăranilor germani rebeli. Astfel, în țările Europei Occidentale, principiul *cuius regio, eius religio s-a impus în câțiva ani.* Acolo unde autoritatea suverană s-a declarat în favoarea Reformei, supușii acesteia nu au putut decât să adere la ea; dimpotrivă, supușii monarhilor fideli catolicismului nu au avut de ales decât să-l mărturisească sau să se întoarcă la el dacă l-ar fi abandonat. Această obligație nu permite derogări decât în Franța - ci doar între promulgarea Edictului de la Nantes în 1598 și revocarea acestuia în 1685 - și în orașul imperial liber Augsburg, unde cele două

confesiuni pot coexista după 1648 în virtutea unei clauze speciale din Tratatele de la Westfalia [43] .

Acest artificiu, care neagă liberul arbitru al credincioșilor, a introdus o disproporție flagrantă în mijloacele disponibile celor aflați în poziții de autoritate pentru a asigura supunerea populațiilor lor. În virtutea principiului *cuius regio, eius religio,* atât suveranii catolici, cât și cei protestanți aveau puterea de a garanta, pe baza confesiunii obligatorii, omogenitatea spirituală a supușilor lor. Cu toate acestea, un monarh care rămânea fidel catolicismului rămânea, tocmai din acest motiv, supus Bisericii Romei, o Biserică ce astăzi ar fi numită transnațională, stăpână a propriilor dogme și a unei doctrine politice intrinsec capabile să depășească circumstanțele particulare ale regatelor sau principatelor catolice individuale, susținută de disciplina vastei sale birocrații - clerul - mult superioară, în omniprezență și calitate, administrațiilor profesionalizate care începeau să apară în monarhiile absolute. Dacă luăm în considerare că, în absența rivalilor seculari, religia reprezenta atunci singura ideologie disponibilă, vom vedea că suveranul catolic, deși ar fi putut să o folosească pentru a consolida unitatea statului său, nu îl controla; într-adevăr, din cauza obiectivelor politice diferite ale papalității romane, aceasta risca în permanență să-i scape din mână.

Fie că a aderat la luteranism, calvinism sau la o confesiune intermediară, prințul protestant nu și-a asumat același risc. Nicio biserică organizată ierarhic, cu vocație universală, nu i-a putut impune voința sau prestigiul. Într-adevăr, preoții protestanți prezenți în teritoriu s-au plasat de bunăvoie sub protecția sa și, pentru a rezista presiunilor Romei, au aspirat să devină funcționari docili ai unei biserici de stat subordonate suveranității sale - o biserică, pe scurt, destinată să devină sprijinul unei religii nu doar oficiale, ci și naționale. Dintr-o dată, Reforma le-a permis celor care construiau statul modern să realizeze un vis de mult timp de

neatins: să se elibereze de subordonarea spirituală față de Roma prin crearea unei biserici independente de pontif și supusă acestuia. Mulți, putând face acest lucru, au profitat de oportunitate mai ales pentru că erau suficient de departe geografic de influența Romei și nu se temeau de efectele politic dăunătoare ale turbulențelor protestante asupra supușilor lor, în special asupra burgheziei frondiste din orașele comerciale precapitaliste înfloritoare sau asupra unei nobilimi dornice, ca în Franța [44] , să-și recâștige ascensiunea pierdută.

În Germania, prinții și oligarhiile patriciene ale orașelor libere s-au alăturat în număr mare Reformei, iar mișcarea s-a răspândit ca focul în paie. A implicat numeroase orașe și cantoane elvețiene, mai întâi la instigarea reformatorului Zwingli din Zurich, apoi la Geneva sub autoritatea lui Calvin. S-a răspândit și în marile regate din nordul Europei. Încă din 1527, Gustav I Vasa s-a convertit la luteranism, inaugurând prima biserică de stat reformată. Danemarca vecină, care domnea și asupra Norvegiei, a urmat exemplul în 1536: între timp, Henric al VIII-lea al Angliei a promulgat Actul Supremației (1534), care a fondat Biserica Anglicană și l-a făcut *Defensor Fidei.* În cele din urmă, întreaga Europă a fost divizată pe un plan în care religia și politica s-au confundat, cu o zonă protestantă nordică sau estică și una centrală sau sudică care a rămas catolică.

În prima, reînnoirea doctrinară și culturală adusă de confesiunile protestante oficiale a întărit influența religiei asupra populației. Coincidând cu răspândirea tiparului, aceasta a dus la nașterea primelor capodopere literare în limba națională; scopul era edificarea spirituală, dar efectul a fost consolidarea unei culturi limitate la limitele unui anumit stat. Alfabetizarea și școlarizarea în masă au însoțit naționalizarea culturală și au făcut-o accesibilă tuturor. Această socializare, impulsionată de o putere temporală, și-a consolidat efectele cu o ostilitate aproape maniheistă față de

„superstiția” romană și, prin asimilare, față de aripa sa armată reprezentată de potentații catolici, Monarhia Habsburgică și apoi Franța. Inamicul devenise mai identificabil, mai plin de ură decât înainte, pentru că era simultan inamicul adevăratei religii și al poporului care o profesa.

Catolicismul funcționează și ca un dușman intern: pune la cale „comploturi papiste”, inventate uneori în numele cauzei juste a unității naționale, cum ar fi cel al lui Titus Oates în Anglia în 1678. Dar, cel mai important, în statele protestante, unde religia și statul nu mai sunt distincte, puterea, biserica și poporul împărtășesc aceeași credință și aceeași identitate comună. Această simbioză îi va feri de lacerațiile cauzate, în țările catolice, de rivalitatea conflictuală dintre biserică și stat - absolutistă și apoi liberală - pentru controlul populației. De aceea, sentimentul național se va contura mai întâi în societățile protestante. Mai mult, fiind străin de antagonismul dintre laici și cler, acesta va fi mai complet.

În țările catolice, însă, politicienii care doreau să modernizeze legătura supunerii populare dintr-o perspectivă națională, privilegiind apartenența la un stat, se epuizau încercând să captureze sau să distrugă legătura opusă a supunerii religioase. Unificarea lingvistică a venit mult mai târziu în Franța decât în zonele protestante francofone din Elveția vecină. Gallicanismul lui Ludovic al XIV-lea și, într-o măsură și mai mare, anticlericalismul aprig al iacobinilor și al succesorilor lor au subminat, mai degrabă decât au întărit, identitatea colectivă a francezilor. În Italia, arhitecții unificării au trebuit să cheltuiască o energie considerabilă încercând să-și convingă concetățenii că sunt italieni în primul rând și catolici în al doilea rând. Cât despre Spania, este bine cunoscut faptul că războiul civil din 1936-1939 a fost un război religios tardiv. Țările scandinave au ignorat contradicția dintre identitatea politică și cea religioasă, deoarece acestea erau atât de

împletite încât se susțineau reciproc. Marea Britanie, la rândul ei, deși nu se bucura de aceeași omogenitate socială, culturală și religioasă, până în 1820-1845 [a] făcut din aderarea la anglicanism criteriul indispensabil pentru naționalitatea britanică deplină și completă.

[1] Hărțile medievale arată aproximativ numele țărilor, dar nu și granițele, care au început să apară, rar și desenate grosier, abia în secolul al XV-lea. Primul contur mai clar apare pe o hartă spaniolă din 1643, care prezintă Țările de Jos spaniole și Franța. Vezi *Cartes et figures de la Terre,* Paris, Centrul Georges-Pompidou, 1980, pp. 313-314.

[2] Anderson, *Comunități imaginate,* cit.; Gellner, *Națiuni și naționalism,* cit.

[3] A. D. Smith, *Originea etnică a națiunilor (* Oxford: Blackwell, 1986); Trad. it., *Originile etnice ale națiunilor (* Bologna: Il Mulino, 1992); Ibidem, *Identitatea națională (* Londra: Penguin, 1991).

[4] Liah Greenfeld teoretizează conceptul de „resentiment" ca factor declanșator al reacțiilor naționaliste timpurii și îi atribuie amploarea foarte generală a frustrării cauzate de succesul unei țări rivale și de eșecul perceput al propriei țări. L. Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity (Naționalism: Cinci drumuri către modernitate),* Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1994.

[5] secolul al XIII-lea , de exemplu, opresiunea invadatorilor almoravide a provocat un reflux către regatele creștine mai tolerante. Vezi C. Sanchez-Albomoz, *Esporta: un enigma histórico,* Barcelona, Edhasa, 1973, vol. II, p. 177-178.

[6] B. Lewis, *Arabii în istorie,* New York, Harper & Collins, 1960.

[7] *Ibidem,* p. 153.

[8] *Ibidem,* p. 157.

[9] Sanchez-Albornoz, *Espana un enigma histórico,* cit., vol. I, p . *13*

[10] *Ibidem,* vol. n , p. 371. Trebuie ținut minte că la acea vreme termenul „saracin" indica nu doar maurii, ci și dușmanul absolut. În regiunile alpine, de exemplu, indica orice bandă de jefuitori, chiar și creștini, care erau temuți de populație.

[11] *Fuero e costumbre de Espanna* în Castilia, *Costum d'Espanya* în Catalonia și Aragon, *Consuetudo Hispaniae* în general.

[12] JA Maravall-Casesnoves, *El concepto de Espana en la Edad Media,* Madrid, 1964, p. 106.

[13] Anderson, *Comunități imaginate,* cit., pp. 44-45.

[14] În 1541 erau 108.538 *hidalgo* și 897.130 «villani» în Castilia. Vezi Sanchez-Albomoz, *Espana: un enigma histórico,* cit., vol. eu, p. 672.

[15] În multe cazuri, mai mult, acei pionieri nu le suferiseră niciodată datorită statutului lor original în zone creștine sau pentru că regiunile arabe din care proveneau nu erau conștiente de robia seniorială de tip occidental.

[16] Acest lucru este valabil pentru partea de nord a Spaniei, în timp ce colonizarea ulterioară a Noii Castilii și a Andaluziei a fost încredințată ordinelor militare, nu țăranilor liberi. Acest lucru ar putea explica de ce nordul Spaniei a fost leagănul identității sale.

[17] Citat în Sanchez-Albornoz, *Espana: un enigma histórico,* cit., vol. eu, p. 9.

[18] Citat de MA Ladero Quesada, *Qué es Espana?,* în «Historia», 19 (martie 1994), p. 45.

[19] În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, la invitația guvernului franquist, unii s-au întors în Spania pentru a scăpa de Holocaust.

[20] Miguel de Cervantes, *Don Quijote* (1605-1615), Milano,

Mondadori, 1993, voi. II, p. 54.

[21] Sanchez-Albornoz, *Espana: un enigma histórico,* cit., vol. eu, p. 319.

[22] N. Elias, *Cher den Prozess der Civilisation.* II: *Wandlungen der Gesellschaft. Draft to a Theory of Civilization,* Frankfurt, Surkhamp, 1969-1980; trans. ea. *Putere și civilizație,* în *Procesul civilizației,* ed. III, Bologna, Il Mulino, 1988.

[23] O urmă a supraviețuit mult timp la Paris: Hôtel des cinq nations de pe strada Vaugirard.

[24] Gellner, *Națiuni și naționalism,* cit., cap. n .

[25] Cf. K. Pomian, *Europa și nașterile sale.* Paris, Gallimard, 1990.

[26] DP Moynihan, *Pandaemonium,* Oxford, Oxford University Press, 1993, p. 2.

[27] I. Deak, *Dincolo de naționalism,* Oxford, Oxford University Press. 1992, p. 51.

[28] J. Tomaszewski, *Chestiunea națională în Polonia,* în M. Teich, *Chestiunea națională în Europa în context istoric,* Cambridge, Cambridge University Press, 1993, p. 296.

[29] Da *kaiserlich und koniglich* («imperiale e regio» o *K und K* (R. Musil, *L'uomo senza qualità,* Torino. Einaudi, 1972, vol. I, p. 29).

[30] F. Braudel, *Civilizație materială, economie și capitalism.* II: *Jocurile schimbului,* Paris, Armand Colin, 1980; trad. it. *Civilizație materială, economie și capitalism* II. *Jocurile schimbului,* Torino, Einaudi, 1981

[31] Cf. P. Sahlins, *Granițe: Formarea Franței și Spaniei în Pirinei.* Berkeley. University of California Press, 1989.

[32] W. Frijhoff, *Dumnezeu și portocala, apa și barajele,* în „Dezbaterea", 78 (ianuarie-februarie 1994), pp. 20-30.

[33] Formula este cea utilizată de Jacques Pirenne în *Marile curente ale istoriei universale,* Neuchâtel, Editions de la

Baconnière 1947, vol. II, p. 111.

[34] Marile marșuri ale muncitorilor agricoli anarhiști care au avut loc în Andaluzia la sfârșitul secolului al XIX-lea, deși nu sunt legate explicit de idealul sărăciei evanghelice, prezintă și elemente de milenarism (vezi Diaz del Moral, *Historia de las agitaciones campesinas andaluzas,* Madrid, Alianza editorial, 1967).

[35] Conform formulei lui Eric Hobsbawm, *Social Bandits and Primitive Rebels (Bandiți sociali și rebeli primitivi),* Glencoe, The Free Press, 1959; trad. it. *Bandiți. Banditismul social în epoca modernă,* Torino, Einaudi, 1971. Vezi și N. Cohn, *The Pursuit of the Millenium (Urmărirea mileniului),* Fairlawn, Essential Books, 1957; J. Delumeau, *La peur en Occident,* Paris, Fayard, 1978; trad. it. *Frica în Occident (secolele XIV-XVIII). Orașul asediat,* Torino, Sei, 1979.

[36] Vezi E. Le Roy Ladurie, *Le carnaval de Romans,* Paris, Gallimard, 1979; trans. ea. *Carnavalul Romanilor,* Milano, Rizzoli, 1981.

[37] Vezi L. Valensi, *Fables de la mémoire,* Paris, Seuil, 1992.

[38] Potrivit lui Y.-M. Bercé, *Croquants et Nu-Pieds,* Paris, Gallimard-Julliard, 1974.

[39] Delumeau, *Frica în Occident,* cit. (care îl citează pe Daniel Mornet).

[40] Burghezia a cerut ca aristocrații să fie supuși taille- *ului* (impozit individual), iar nobilimea abolirea paulettei *(* dreptul de succesiune la funcțiile publice dobândite de burghezie).

[41] Vezi E. Le Roy Ladurie. *L'Ancien Regime de Louis XII à Louts XIV,* Paris, Hachette, 1991, p. 66

[42] Bisericile autocefale existau de mult timp în regiunile ortodoxe. Rolul lor, însă, cel puțin până în secolul al XIX-lea, a fost diferit.

[43] În acest sens, a se vedea E. François, *Protestants et Catholiques en Allemagne.* Paris, Albin Michel, 1993.

[44] Aici rezumăm condițiile care, potrivit lui Stein Rokkan, au favorizat stabilirea protestantismului la periferia nord-vestică a Europei, departe de Roma și de orașele comerciale din regiunea Rinului care aspirau la autoguvernare *(State Formation and Differences in Europe,* traducere italiană în C. Tilly (ed.), *The Formation of National States in Western Europe,* Bologna, Il Mulino, 1984).

[45] Anterior, nimeni care nu era anglican nu putea aspira la o funcție electivă sau la un post în administrație (ceea ce excludea atât catolicii, cât și adepții confesiunilor protestante neoficiale).

CAPITOLUL TREI

Naționalizarea companiilor

Țările protestante au dezvoltat toate trăsăturile distinctive ale statelor naționale, cu excepția uneia. Deși caracterizate mult timp de aderarea locuitorilor lor la un întreg unificat, definit de o identitate comună și în limite precise, ele nu s-au referit niciodată explicit la ideea de națiune; mai degrabă, se vedeau ca niște insule asediate într-o Europă care încă se agăța de catolicism. Mai mult - și acest lucru este valabil mai ales în cazul regatelor scandinave - pentru o lungă perioadă de timp, acele țări protestante au rămas fidele unei subjugări politice care era de fapt dublă: națională, fondată pe consensul popular și, în același timp, dinastică, menită în cele din urmă perpetuarea *ancien régime.*

Prin urmare, trebuie concluzionat că trecerea către naționalismul modern a avut loc după Reforma protestantă, atât în

ceea ce privește răspândirea în Europa catolică a identităților politice la scară statală care apăruseră inițial în societățile protestante, cât și dispariția pe scară largă a legitimității dinastice antice în favoarea legitimității naționale. Acest punct de cotitură decisiv a coincis cu ultimii ani ai secolului al XVIII-lea, profund zdruncinați de două revoluții aproape simultane, una industrială și cealaltă politică. Sfârșitul Iluminismului a fost marcat de „moartea regilor", o moarte uneori fizică și violentă, mai des simbolică, dar nu mai puțin simptomatică a unei prăbușiri radicale a relațiilor dintre conducători și guvernați. De asemenea, am asistat la o reformulare completă a relațiilor sociale și a imaginației culturale, pe măsură ce valorile și formele de organizare ale vechilor societăți agrare și țărănești au fost treptat înlocuite de cele ale societăților industriale, urbane și alfabetizate. Cele două revoluții au decurs în paralel, dar, deși contigue, nu au fost exact simultane.

Se pune atunci întrebarea care dintre cele două, cel industrial sau cel politic, a jucat rolul principal în creșterea manifestărilor moderne ale naționalismului.

1. *De la societățile agrare la economia națională*

Cei care văd industrializarea ca factor primordial în reconfigurarea identităților politice naționale împărtășesc tezele lui Ernest Gellner, [1] conform căruia revoluția industrială a adus o schimbare fundamentală în funcționarea societăților occidentale, nu doar în sfera economică, ci și în cea a culturii și a relațiilor dintre diferite grupuri sociale. Mai global, conform lui Gellner, dinamica industrializării, pentru a nu fi întreruptă imediat, necesita absolut apariția unui om nou format de o cultură nouă.

Într-adevăr, structura imuabilă și fragmentată a societăților agrare milenare nu numai că răspundea nevoilor unei ordini

politice, ci satisfăcea și nevoile economice ale unei societăți al cărei sistem de producție, bazat în principal pe activități agricole, era conceput ca un proces cu sumă nulă, unde era absolut esențial ca țăranii să rămână acolo unde erau pentru a continua să cultive aceleași culturi, folosind aceleași tehnici, pentru a oferi aceeași rentă funciară nobililor proprietari de pământuri.

Contextul pentru „antreprenorii capitaliști" care, în Anglia înainte de oriunde altundeva, au inițiat revoluția agro-comercială ce începuse la sfârșitul secolului al XVII-lea, a devenit foarte diferit. Pentru ei, agricultura nu mai avea scopul de a oferi un venit fix, ci mai degrabă de a genera un surplus comercializabil în creștere. Viziunea cu sumă nulă a procesului economic a dispărut. Mai mult, această primă revoluție economică, anterioară revoluției industriale, i-a determinat să-i privească pe fermieri diferit. Progresul tehnologic, extinderea marilor ferme cultivate direct și în întregime de către proprietar sau arendaș, abandonarea relativă a culturilor de cereale în favoarea creșterii animalelor mai profitabilă și preferința generală pentru produsele cu valoare adăugată mare au însemnat că țăranul needucat, închis în limitele satului, ale micii sale parcele de pământ și ale terenurilor comunale, apărea din ce în ce mai mult ca o forță de muncă inutilă și, dacă era lăsat inactiv pe pământul natal, chiar ca o povară socială. Ceea ce își doreau noii antreprenori era un muncitor diferit, calificat, capabil de inițiativă individuală și care nu mai era legat de rutina comunității, capabil să vorbească, pe lângă dialect, o limbă și, eventual, să citească și să scrie. Gellner neglijează să aprofundeze detalii similare pe care alți cercetători le-au analizat pe larg , [2] însă tocmai aceste elemente ilustrează modul în care în Europa, la un moment dat, un univers social se clatină chiar înainte de începerea propriu-zisă a revoluției industriale.

Ca să folosim cuvintele lui Gellner, „industrialismul" nu mai știa, în esență, ce să facă cu complexa „intellectualitate" – cei

educați – care se reproduceau ereditar, fără contacte interne, și posedau doar abilități încadrate în viziunea unei lumi imuabile . Cu atât mai puțin se putea mulțumi cu o forță de muncă țărănească lipsită de orice capacitate de reînnoire. Dezvoltarea industrializării presupunea apariția omului industrial, a unei „intellectualități universalizate” [3] sau, mai degrabă, a unei elite și a unor mase suficient de omogene din punct de vedere cultural pentru a putea coopera, la nivelurile lor respective, la triumful economiei moderne. Pentru a se consolida, societățile industriale trebuiau să se bazeze pe o altă revoluție, de natură culturală, evident nu un scop în sine, ci pur și simplu un instrument subordonat obiectivului principal, care era readaptarea oamenilor la un univers prezis. În cazul „intellectualității”, era necesar să fie eliberați de compartimentele etanșe ale unei educații umaniste, ecleziastice sau aristocratice, după caz, și să li se pună la dispoziție noul bagaj comun al unei culturi avansate și mai tehnice. Cât despre masele de oameni, țăranii, veșnic întorși spre trecut, și plebea urbană, cărora le lipseau roluri clare, trebuiau înlocuiți de o populație de muncitori-consumatori interschimbabili. Toate acestea, după ce aceștia fuseseră „standardizați” social și mental printr-o politică de alfabetizare la scară largă, finanțată de stat.

Argumentul, în generalitatea sa extremă, este irefutabil. Nu există nicio îndoială: revoluția industrială a mers mână în mână cu urmărirea rațională a eficienței și a promovat „utilizarea unui limbaj neutru și general pentru specificarea atât a scopurilor, cât și a faptelor”.4 Această expresie corespunde limbilor naționale actuale, nevorbite la țară și disprețuite chiar și de clasele educate, care preferau latina sau, în afara Franței, franceza curteană. În cele din urmă, acest avans lent către o „societate în continuă creștere” [5] a fost susținut de școlarizarea elementară în masă și de reforma învățământului secundar și superior rezervat elitei. Astfel, în Franța, școala primară obligatorie și *marile școli* de inginerie s-au

dezvoltat mână în mână cu declinul economiei agricole bazate pe autoconsumul familial, care a absorbit 70% din producție între 1781 și 1790 și doar 50% între 1874 și 18756. [Astfel], așa-numitele forme organice sau comunale de solidaritate au fost înlocuite cu unele mai funcționale și mai ample.

Însă este pripit să concluzionăm că naționalismul își are rădăcinile într-o anumită formă de diviziune a muncii, evident industrială, și că „secretul" său rezidă acolo unde, tocmai în virtutea nevoilor create de industrializare, „cultura superioară [a pătruns] întreaga societate, [a definit-o] și [a avut] nevoie de stat pentru a se susține". [7] Ca orice generalizare situată între istorie și teoria abstractă, și aceasta este contrazisă de prea multe realități. Este mai bine să recunoaștem mai modest că, chiar dacă procesul de tranziție de la societățile agrare la cele industriale influențează indirect apariția naționalismelor moderne, acesta nu se limitează la aceasta. Guvernele nu au urmat cu scrupulozitate directivele industriașilor, care le îndemnau să educe poporul într-un limbaj uniform, astfel încât să poată executa mai bine ordinele maiștrilor de fabrică. Prin crearea școlilor publice la o vârstă înaintată, autoritățile politice au avut doar o intenție economică secundară. Obiectivul principal era, de asemenea, politic, poate chiar filantropic: nu trebuie demonizate intențiile celor aflați la putere. Argumentul necesității industriale, dacă există ceva, trebuie abordat diferit și într-o etapă ulterioară, la mijlocul secolului al XIX-lea, când guvernele unor mari națiuni erau preocupate de consolidarea puterii lor materiale în contextul a ceea ce numeau „economie națională".

Un alt cercetător al genezei naționalismului modern, istoricul Eric Hobsbawm ، detaliază acest aspect descriind modul în care teoriile liberului schimb inspirate de Adam Smith au scăzut în importanță la începutul secolului al XIX-lea, în special în Statele Unite. Aici, federalistul Alexander Hamilton a formulat teze care

combinau națiunea, statul și economia în vederea dezvoltării unei puteri naționale puternice, capabile să controleze un spațiu productiv și o piață suficiente pentru a garanta independența țării și capacitatea de intervenție. Această urmărire a puterii implica, la acea vreme, protecționism vamal și, mai general, un anumit grad de voluntarism economic din partea statului.

Nu acesta este motivul pentru care conceptul de economie națională a fost încă definit; așa va fi în Germania de către economistul Friedrich List. În timpul unei șederi în America în jurul anului 1820, el a asimilat conceptele lui Hamilton. Le-a reorganizat și a vorbit despre *Nationalokonomie* - explicit economia națională - sau despre *Volkswirtschaft* - economia populară - făcând din ambele singurele instrumente capabile să „realizeze dezvoltarea economică a națiunii [germane] și să pregătească intrarea acesteia în societatea universală a viitorului” [9]. Gândirea lui List, însă, nu prefigurează strategiile de dezvoltare economică planificată ale secolului următor, ci le subordonează unui imperativ esențial: acela al dimensiunii minime sau optime a spațiului de producție și a pieței capabile să garanteze dezvoltarea unei economii naționale puse în slujba unui proiect politic din care acestea reprezintă doar aspectul material. Pentru List, „o populație numeroasă și un teritoriu vast, înzestrat cu diverse resurse naturale, sunt condițiile esențiale pentru existența unei naționalități normale [...] Un stat mic nu poate niciodată să desăvârșească, pe teritoriul său, diversele ramuri de producție” [10] : cu alte cuvinte, nu poate înființa un stat-națiune demn de acest nume. Înainte de aceasta, națiunile mici care doreau să obțină o existență independentă fuseseră privite cu o condescendență disprețuitoare de către cele mai mari. Începând cu anii 1850, particularismul politic a fost condamnat din motive pretinse a fi obiective, deoarece erau dictate de o raționalitate economică care, în schimb, legitima crearea unor state mari.

2. *Dezbaterea despre educația populară*

Dezvoltarea industrială a accelerat astfel osmoza culturală în cadrul diferitelor țări, dar nu a fost factorul determinant: într-o măsură și mai mare, procesul a depins de voința politică. Această voință se baza pe un proces preexistent de difuzare treptată a scrisului în rândul maselor și pe lenta deplasare a interesului de la cultura clasico-umanistă la studiile științifice sau juridice.

Bărbații din societatea industrială trebuiau să devină mai mobili, mai capabili să își asume o profesie diferită de cea a taților lor și chiar să o schimbe de-a lungul vieții. Mobilitatea, la rândul ei, a necesitat cu siguranță dezvoltarea unei educații de bază, inițial oferită nu de familie, ci de școală, și ulterior implementată în întreaga societate, de obicei prin canale multiple care aveau toate un lucru în comun: depindeau în esență de scris. Recunoașterea faptului că modernitatea a apărut din acest mecanism de socializare în masă, însă, nu justifică concluzia că nu a avut precedente preindustriale, că a fost pur și simplu subordonată industrializării, cu atât mai puțin că aceasta din urmă, prin acest canal, a dat naștere naționalismului. În realitate, procesul de deschidere culturală și acces la informația scrisă în rândul popoarelor europene a avut o istorie lungă. Influențat de cele mai diverse circumstanțe și motivații, acesta a condus la rezultate contradictorii care s-au împletit abia târziu cu fenomenul industrial.

Noile tehnici de comunicare au dat naștere opiniei publice la scară națională, permițând sentimentului național așa cum îl înțelegem astăzi să se manifeste. [11] Cu toate acestea, difuzarea lor nu a coincis cu Revoluția Industrială, care abia începea la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Aceste tehnici datează din secolul al XV-lea, când hârtia a început să fie folosită în Europa și fenomenul tipăriturii a explodat. Mai mult, ele nu sunt singurul factor implicat. Intenția celor care le-au folosit sau, dimpotrivă, a celor

care le-au evitat a fost decisivă. Ei bine, cel puțin ce se poate spune este că nici monarhiile absolute, nici elitele Iluminismului nu au fost prea interesate să le folosească pentru a reduce decalajul dintre cultura claselor educate și cea a maselor.

Primul impuls către educația de masă a apărut ca răspuns la nevoile prozelitismului protestant; la scurt timp după aceea, școlile parohiale catolice au urmat exemplul, cu un scop religios similar. Încă din 1524, Luther a ordonat consiliilor orășenești să deschidă școli obligatorii accesibile tuturor, atât băieților, cât și fetelor. În 1563, Biserica a răspuns dedicând sesiunile a 21-a și a 24-a ale Conciliului de la Trento aceleiași probleme. Epicentrul fenomenului a fost localizat în Germania; acest lucru explică de ce, în Franța, școlarizarea a afectat mai întâi regiunile estice - Lorena, Franche-Comté și Champagne - apoi, în secolul al XVIII-lea, a ajuns în Brie, Normandia și zonele nordice. Deja la sfârșitul domniei lui Ludovic al XIV-lea, în multe sate din nord-est, unul din doi bărbați era aproximativ alfabetizat.12 Până în 1786-1790, ratele de alfabetizare a tinerilor au ajuns la 60% în provinciile de la nord de linia care lega Saint-Malo de Geneva și, sporadic, în provinciile basce, Hautes-Alpes și Lozère protestantă . [13] O mare parte din sudul Franței a rămas însă aproape neatinsă de progresele în educație până la mijlocul secolului al XIX-lea.

Exemplul francez, la care am putea adăuga și altele, confirmă faptul că educația populară s-a răspândit destul de devreme în anumite medii rurale, nu din motive politice, ci mai degrabă în primul rând datorită luptelor dintre două confesiuni rivale dornice să-și catehizeze credincioșii. Mai mult, în timp ce în statele protestante învățământul oferit de școlile reformate avea adesea atât conținut religios, cât și civic, acest lucru nu era valabil în țările catolice. Aici, profesorii, în general membri ai clerului, erau preocupați în primul rând de promovarea doctrinei și influenței bisericii, neglijând-o pe cea a statului.

Statele și elitele seculare, la rândul lor, nu încurajau educația săracilor; ba chiar, anticipând ideea că alfabetizarea în masă risca să inaugureze era revoluțiilor, chiar s-au opus acesteia.14 Încă din 1614, deputații Stărilor Generale, și după ei Richelieu, se temeau că multiplicarea școlilor ar apropia oamenii de procese sau de literatură.15 În același timp, în Anglia, Lord Maynard deplora faptul că „literati" plebei aveau drept de vot ca și el. În mod ciudat, apariția Iluminismului nu a redus la tăcere aceste afirmații. Clerul a rămas susținător al beneficiilor educației în masă, pe care o impartea în mare parte în limba locală, dar laicii, chiar și cei mai luminați, aveau o altă opinie. Procurorul general al Parlamentului din Bretania interpretează starea lor de spirit atunci când îi atacă pe „frații doctrinei creștine numiți Ignorantelli", acuzându-i că „învață cititul și scrisul unor oameni care ar trebui doar să învețe să deseneze și să mânuiască rindea și pila". Astăzi ni se pare incredibil că Voltaire, după ce l-a felicitat pentru „interzicerea educației țăranilor", îl imploră să-i trimită „niște frați Ignorantelli care să-i conducă și să tragă plugurile". Din nou, în 1784, o convingere similară este exprimată de pedagog, care le reproșează rectorilor școlilor catolice „depopularea câmpurilor și a fabricilor". De fapt, „orice om care vede dincolo de trista sa profesie nu o va face niciodată cu curaj și răbdare" 16. Formulate într-o epocă în care revoluția tehnicilor de producție prindea contur, aceste afirmații contrazic ideea că industrialismul ar fi putut susține un proiect de educație populară. Apariția unei „inteligente universalizate" destinate să implementeze aceste tehnici pare, dacă e să spunem așa, îngrijorătoare.

Iluminismul a rămas moștenirea unei elite care, însă, în ajunul Revoluției Franceze, profesa opinii diverse. Aceste diferențe nu au modificat obiecția fundamentală. Diderot a conceput principiul egalității de șanse pledând pentru promovarea celor mai merituoși, dar fiziocrații aveau preocupări mai concrete și probabil mai

comune. Aceștia au respins prejudecata mercantilistă conform căreia educația i-ar abate pe lucrători de la activitățile productive, dar numai în numele unei alte preocupări, nu mai puțin utilitare. Pentru ei, educația populară ar trebui să vizeze exclusiv îmbunătățirea performanței lucrătorilor. Și în această privință trebuie să existe un acord. Obiectivul nu necesită difuzarea a ceea ce Gellner numește cultură universală în întreaga populație; cel mult, acesta își propune să familiarizeze producătorii de bază cu un spațiu minim de comunicare, dar nu să formeze cetățeni, cu atât mai puțin să favorizeze apariția unei conștiințe naționale în rândul lor. Până la revoluția din 1789, Rousseau a rămas aproape singurul care a exprimat viziunea protestantă a unei școli care ar promova această conștientizare.

Cel mai grav lucru este că, în acest domeniu, chiar țările protestante dau un exemplu negativ. În Danemarca, decalajul cultural dintre masele țărănești și casta *Junker* (marii nobili moșieri) rămâne enorm; în Anglia, educația acelor mase, a căror marginalizare culturală se urmărește în special să fie păstrată, este inspirată de principiul mutualismului. Aceasta este pedagogia profesată, după 1813, de *Societatea Școlară Britanică și Străină,* care a subminat monopolul *Societății Naționale Anglicane pentru Promovarea Educației Săracilor.* Metodele noului lanț de școli pentru săraci stârnesc admirația vizitatorilor francezi. Aceștia sunt frapați de faptul că profesorul se limitează la coordonarea muncii instructorilor aleși dintre cei mai calificați dintre cei aproximativ o sută de elevi care alcătuiesc fiecare clasă . [17] Pentru acea vreme, formula - pe lângă faptul că era ieftină - părea să exprime cel mai mare progres și o permisivitate bine intenționată față de cei defavorizați. În realitate, deși această metodă de predare reprezintă cu adevărat o inovație, deoarece nu mai separă învățarea cititului de învățarea scrisului, principala sa caracteristică este că este un sistem educațional rentabil, rezervat claselor inferioare ale

societății și menit să le mențină în propriul spațiu. Săracilor nu li se oferă nicio educație în afară de cea pe care și-o pot oferi singuri, într-o perspectivă în care este important să se păstreze intactă separarea radicală dintre cultura elitei și cea a poporului: pe scurt, există două țări, nu doar una.

Teza determinării economice a sentimentului național modern este astfel respinsă de Anglia, chiar leagănul Revoluției Industriale. Aici, odată cu sosirea industrializării, clasa educată și-a accentuat și mai mult particularismul cultural, stilul, valorile, natura elitistă a școlilor și universităților sale. S-a izolat mai mult ca niciodată în cadrul concepției aristocratice a unei libertăți care era cu siguranță foarte permisivă, dar care, în opinia sa, putea fi prerogativa naturală doar a unei minorități iluminate, singurele capabile să o folosească cu înțelepciune, să demonstreze *autocontrolul* - autodisciplina - esențială pentru guvernarea atât a vechii societăți agrare, cât și a societății industriale emergente. Din această perspectivă fundamental anti-egalitară, oamenii impulsivi, lipsiți de autocontrol, victime ale unor pasiuni sumare care îi împiedicau să înțeleagă sensul exercitării unei libertăți raționale, responsabile și pragmatice, au fost respinși, într-un mod diferit, dar la fel de irevocabil, în imensul lor ghetou cultural, social, politic și chiar religios.

Puțina educație pe care o primise nu a servit decât la a-l „programa" să se adapteze la noile proteze mecanice și să lucreze mai bine în fabrici. Nu s-a făcut însă nicio încercare de a-l face să scape de orizontul limitat considerat specific naturii sale, de a-l face să piardă stigmatele lingvistice datorită cărora era întotdeauna posibil să-i pui pe toți la locul lor, pe scurt, de a-l face să abandoneze multiplele identități subnaționale universalizându-l la scară națională. Mai general, triumful parlamentarismului în Marea Britanie, care a precedat cu puțin timp era industrială, a corespuns unei adevărate izbucniri reacționare.19 În fața unei

monarhii devenise decorativă, parlamentul reprezenta afirmarea hegemoniei.
cucerită de o oligarhie burgheză și aristocratică al cărei scop principal este tocmai instituționalizarea decadenței țărănimii și a populației urbane. Prăpastia dintre popor și elite se adâncește. Sufragiul bazat pe recensământ îi expulzează pe alegătorii săraci din corpul politic. Sistemul judiciar, subordonat notabililor funciari care numesc judecători de pace, își propune doar să intimideze poporul. Legile *combinate* din 1795 și 1799 scot în afara legii asociațiile muncitorilor. *Legea generală de îngrădire* din 1800 îngrădește pășunile comunale cu garduri de sârmă ghimpată ridicate de noii proprietari burghezi de pământuri. Segregarea școlară, pe scurt, este doar atingerea finală care limitează masele la identitatea lor subordonată.

Cel mai ciudat lucru este că masele au urmat jocul. Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, protestantismul popular s-a distanțat de religia de stat anglicană, îndreptându-se spre curentele protestante marginale ale unui „revivalism" care încuraja credincioșii să se retragă în solidaritate sectariană și îi orienta spre o atitudine liniștită, nuanțată de indiferență față de politică și societatea globală. În același timp, s-a răspândit practica boxului, un spectacol a cărui violență se potrivea temperamentului popular și, în același timp, confirma elitele în certitudinea superiorității lor culturale și morale. În cele din urmă, în jurul anului 1870, *Legea sindicatelor,* promovând formarea unui sindicat unic și aproape obligatoriu, a perfecționat sistemul de necomunicare dintre clasele educate și clasa muncitoare needucată. A făcut acest lucru acordând cu condescendență salariaților un fel de cetățenie profesională inegală în cadrul sindicatelor muncitorești conduse de autoritari, aproape ca și cum ar fi vrut să rezerve exercitarea cetățeniei politice alegătorilor iluminați . [20]
Legea a reafirmat, de asemenea, inegalitățile prin formalizarea

practicii „ *shop-ului închis”,* care le-a oferit liderilor sindicali monopolul asupra angajărilor în cadrul companiilor. Spiritul este cel al guvernării indirecte a Indiei, în care colonizatorul a delegat exercitarea puterii nobilimii locale, crezând-o mai capabilă să impună obedienţă din partea compatrioţilor lor exotici.

Este adevărat că alte societăţi, inclusiv cea germană şi cea franceză, au ales căi care au redus, mai degrabă decât să crească, decalajul cultural dintre elite şi oamenii de rând, dar au făcut-o sub îndrumarea statului, impulsionate de motive politice care aveau puţin de-a face cu cerinţele industrializării sau cu intenţiile economice. Aceasta din urmă, dacă a avut vreo influenţă, a contribuit la apariţia în rândul săracilor nu a unei conştiinţe naţionale, ci a unei conştiinţe de clasă; în plus, observăm că ceea ce a stârnit-o, chiar înainte de Revoluţia Industrială, nu a fost proletarizarea suplimentară, ci mai degrabă frustrarea crescândă faţă de diferitele oportunităţi de acces la proprietate . [21] În Germania şi Franţa, şcolile publice au întărit acel sentiment naţional menit să contracareze solidarităţile de clasă care se dovediseră mult prea puternice în timpul revoluţiilor din 1848.

3. *Presa, mama limbilor naţionale*

Ca un sentiment primordial de supunere faţă de statul care îl guvernează – sau ar trebui să îl guverneze – naţionalismul modern este un simplu antidot menit să compenseze diviziunea socială şi alfabetizarea rudimentară care au urmat industrializării. Dar cum putem identifica mai departe sursa sa originală? Cu siguranţă, trebuie să urmăm calea formării acelei „culturi naţionale” care a devenit suficient de omogenă pentru a destrăma solidarităţile locale antice în favoarea unei identităţi care s-a extins pentru a cuprinde un stat suveran sau un popor hotărât să o revendice, dar

numai dacă nu sărim peste nicio etapă a explicației.

Prudenta dictează să anticipăm imediat factorii care ar oferi impulsul decisiv naționalismului tipic marilor state europene. Acest argument va continua în capitolul următor, dar se poate afirma de acum că naționalismul, la apogeul său, așa cum s-a exprimat în timpul celor două războaie mondiale, a fost modelat de impactul direct sau indirect a trei inițiative politice aproape simultane: recunoașterea cetățeniei depline prin vot universal, dezvoltarea unui sistem de școli publice și serviciul militar obligatoriu, în special în timp de război. Niciuna dintre aceste inițiative, însă, nu ar fi fost eficientă fără a rezolva mai întâi o problemă preliminară: dezvoltarea unei limbi comune pentru populațiile marilor state; acesta este punctul de plecare.

Problema inițială nu privește amploarea utilizării acelei limbi comune sau naționale * *ante litteram**, ci simpla sa existență, faptul că este deja recunoscută ca atare și disponibilă, chiar și atunci când majoritatea populației continuă să o ignore sau să o vorbească foarte prost. La începutul Revoluției Franceze, în 1791, celebrul *Raport al lui Baptiste-Henri Grégoire* dezvăluise că franceza era limba cea mai răspândită în doar 16 din cele 89 de departamente ale vremii: 6 milioane de oameni - un sfert din populație - nu o înțelegeau și doar 3 milioane o foloseau corect.22 În ^{1863}, 7.500.000 de francezi continuau să ignore ceea ce trebuia să fie limba lor, iar 8.381 din 37.000 de comune nu erau încă francofone.23 ^{Cu} toate acestea, franceza fusese de mult timp ceva mai mult decât limba oficială a administrației sau a justiției. Chiar și pentru cei care nu o stăpâneau, sau o stăpâneau doar cu dificultate, ea reprezenta cheia indispensabilă către un câmp unificat de schimb cultural, singura cu adevărat relevantă. De asemenea, constituia instrumentul pentru stabilirea unei identități istorice fără de care sentimentul național nu se putea dezvolta.

Rolul limbii engleze nu a fost diferit, chiar dacă aceasta a

înlocuit franceza la curte și în procedurile judiciare doar în secolul al XIV-lea. În Germania și Italia însăși, lipsa unei birocrații de stat centralizate nu a împiedicat înalta germană să devină un vehicul de comunicare relativ unificat în aceeași perioadă și dialectul toscan, în secolul al XVI-lea, să se impună ca limbă universală a culturii. Cu toate acestea, nu a fost susținută de niciun sistem școlar organizat; mai mult, singurul dialect suficient de similar a fost cel al Romei - romanesca - în timp ce clerul a rămas fidel latinei, în Sardinia s-a simțit concurența catalanei, iar la momentul unificării, în 1860, doar 2,5 din 100 de italieni erau „vorbitori toscani" completi, iar 10 din 100 erau capabili de înțelegere pasivă ·

Rămâne de înțeles punctul esențial. Cum au devenit aceste limbi limbi naționale fără a fi familiare majorității? Trebuie să evaluăm influența centralizării monarhice acolo unde a existat și pe cea a fondatorilor intelectuali ai unei sintaxe și vocabular care a devenit ulterior o normă literară. În Anglia, încă din 1382, Wycliffe a finalizat traducerea deja clasică a Bibliei. În Spania, Antonio de Nebrija a publicat gramatica sa modernă în fatidic an 1492. Luther a revizuit ultima ediție a Bibliei în limba germană în 1545, moment în care și franceza s-a fixat pe scrierile lui Calvin și poeziile lui Du Bellay. În același timp, statele deja consolidate au adoptat prompt aceste limbi scrise în curs de codificare ca instrumente de comunicare oficială. Monarhia engleză a făcut acest lucru în 1362. În Franța, Edictul de la Villiers-Cotterêts (1 aprilie 1539) a exprimat dorința lui Francisc I de a impune utilizarea limbii franceze în documentele publice și judiciare. Însă practica, adesea chiar și în rândul elitei, a rămas rezistentă influențelor literare și prescripțiilor politice. Edictul de la Villiers-Cotterêts nu a avut efectul dorit. În general, limbile naționale își vor îndeplini cu adevărat rolul doar după ce își vor fi demonstrat utilitatea.

Răspândirea timpurie a limbii germane înalte, de exemplu, depinde, în mod oarecum paradoxal, de fragmentarea politică a

zonei sale de influență. Companiile de teatru ambulante au folosit-o pentru a se face înțelese, chiar dacă doar aproximativ, în toată Germania; teologii și, mai târziu, studenții universitari ai Iluminismului le -au urmat exemplul. Această împrejurare, însă, nu explică cum diversitatea extremă a dialectelor europene a fost redusă peste tot, lăsând o limbă dominantă în fiecare țară. Benedict Anderson ilustrează mecanismul prin care aproape toate celelalte idiomuri - uneori cele literare - au fost retrogradate în grupul neglijabil de dialecte destinate să dispară.23

Preferința acordată acelor puține limbi este, potrivit lui, rezultatul unei mișcări impulsionate de cerințele comerciale, financiare și tehnice ale tipografiei ca industrie. Încă de la sfârșitul secolului al XVI-lea, tipografii au încercat să crească vânzările ajungând la un public cât mai larg posibil. Tipărirea cărților în prea multe limbi i-ar fi obligat să producă tiraje atât de limitate pentru fiecare, încât nu ar genera profituri semnificative. De aici și căutarea unei soluții care, simplificând lucrurile, era și avantajoasă: producerea câtorva ediții în limbi intermediare, în cele din urmă artificiale, dar accesibile multor cititori care vorbeau limbi suficient de apropiate de acea limbă sintetică. Tipografii, pentru o mai mare comoditate, au mers chiar mai departe: au stabilit independent reguli de scriere standardizate, au sprijinit autorii care urmau aceleași criterii, pe scurt, și-au obișnuit cu forța clienții cu un obiect literar care, la început, probabil i-a nedumerit pe mulți cititori, dar care a devenit curând ceva obișnuit.

Tocmai în acest fel, cartea a devenit un produs de consum relativ comun; deja înainte de 1500, se vânduseră un total de 20 de milioane de exemplare, până în 1600, se atinseseră 200 de milioane și așa mai departe, până la tirajele aproape moderne de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, când „*Drepturile omului" de Tom Paine s-a vândut în 200.000 de exemplare* în doi ani în Statele Unite și în 120.000 în Marea Britanie.26 Dintr-o dată, datorită din nou cărții,

informațiile și ideile au putut circula cu o viteză necunoscută până atunci: încă din 1517, tezele afișate de Luther pe ușile capelei din Wittenberg au fost tipărite și distribuite în toată Germania în cincisprezece zile. Și, în cele din urmă, noua limbă scrisă a fost cea care a oferit suportul inițial pentru viitoarele conștiințe naționale. Anderson enumeră trei dintre aceste suporturi: sentimentul de apartenență naturală la un spațiu delimitat de alte spații adiacente și distincte; ideea că destinul acelui teritoriu este să se guverneze singur cu autoritate suverană; și, în final, tendința mai afectivă de a se considera membri ai unei comunități, fără îndoială mai mari decât cea constituită odinioară de vecini, dar la fel de suportivă și aproape carnală. Ultima caracteristică este cea mai importantă, deoarece fără ea, ceilalți nu ar fi putut să se manifeste; nu ar fi putut prinde contur dacă limbajele tipărite nu ar fi permis progresiv apariția unor „comunități imaginate", formate din oameni care comunică în aceeași limbă.

Acest sentiment de comunitate este destinat să unească în spirit mii de oameni care nu se întâlnesc niciodată, susținuți de prestigiul unei limbi superioare altora, dar practic necunoscută majorității. De ce? Pentru că această limbă, mai ales în scris, joacă un rol eminent simbolic pentru masele de analfabeți care vorbesc dialectul; este o sursă de admirație legitimă pentru cei care o folosesc fluent și pe care sunt mândri să-i considere compatrioți. Cât despre formarea și difuzarea sa progresivă, trebuie spus că depinde doar parțial de stat, cel puțin înainte de implementarea pe scară largă a serviciului militar și a școlilor publice elementare. Acest lucru este demonstrat de exemplul suburbiilor francofone, care au scăpat de sub autoritatea puterii centrale franceze. Savoia s-a plasat în fruntea francofoniei, în ciuda faptului că a rămas supusă conducătorilor piemontezi care vorbeau italiana până în 1860. Când s-a reălăturat Franței, în ceea ce este acum departamentul Savoia, 97,8% dintre școlarii cu vârste cuprinse

între șapte și treisprezece ani știau franceza; Corsica, Alpii Maritimi, Ariège, Corrèze și Landes aveau un procent de doar 50%, Alsacia, Bretania și o bună parte a Masivului Central între 54 și 80%, Isère între 60 și 70% [27] . Chiar și în Elveția francofonă, franceza a înlocuit în mare măsură idiomurile franco-provenzale încă din 1800. Este clar că presa a făcut mai mult decât statul pentru a răspândi limba franceză.

Exemplul german confirmă acest lucru. Germania, patrie a presei, îi datorează consolidarea deosebit de rapidă a limbii sale comune de referință. În absența unui stat centralizator, burghezia, în special burghezia universitară, ca reacție împotriva cosmopolitismului francofon al numeroaselor curți princiare, s-a convins că singura sa identitate era limba tipărită. Din 1750, universitățile germane au perfecționat acest vector unic de unitate, epurându-l de cuvinte străine, nu mai pentru a se distanța de cochetăria cosmopolită a aristocrației, ci pentru a-l face în curând sinonim cu naționalitatea. Ca să-l citez pe Norbert Elias, limba tipărită, care devenise și vorbită, a apărut inițial ca o antiteză predominant socială, dar s-a transformat într-o antiteză predominant națională . [28] Conceptul cultural, social și antropologic de națiune s-a născut; la scurt timp după aceea, conceptul său politic avea să fie definit.

[1] Gellner, *Naţiuni şi naţionalism,* cit.

[2] În special, Barrington Moore Jr., *Originile sociale ale dictaturii şi democraţiei* (1967), Harmondsworth, Penguin. 1991; trad. it. *Originile sociale ale dictaturii şi democraţiei,* ediția a 2-a, Torino, Einaudi, 1971.

[3] Gellner, *Naţiuni şi naţionalism,* cit., p. 22

[4] *Ibidem,* p. 25.

[5] *Ibidem,* p. 28.

[6] Braudel, *Identitatea Franței,* cit., vol. II.

[7] Gellner, *Națiuni și naționalism* , cit., p. 22

[8] Hobsbawm, *Națiuni și naționalism după 1780,* cit., pp. 34 ss

[9] F. List, *Sistemul național de economie politică,* Londra, 1885, p. 174, citat în Hobsbawm, *Națiuni și naționalism din 1780,* cit., p. 35.

[10] List, *Sistemul național al economiei politice,* cit., pp. 175-176, citat în Hobsbawm, *Națiuni și naționalism din 1780,* cit., p. 35.

[11] Este în special teza lui Karl W. Deutsch, de fapt cu o jumătate de secol mai târziu decât cea, identică, a lui Otto Bauer. KW Deutsch, *Naționalism și comunicare socială,* ed. a II-a, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1966.

[12] F. Furet și J. Ozouf, *Citirea și scrierea,* Paris, Éditions de Minuit, 1977, voi. 1, p. 47.

[13] E. Todd, *L'enfance du monde,* Paris, Seuil, 1984, p. 61-62.

[14] Ipoteza este acceptată de Lawrence Stone în ceea ce privește Anglia în anii din jurul anului 1650, Franța în jurul anului 1790 și Rusia în ajunul războiului 1914-1918: *Literacy and Education in England,* în «Past and Present», februarie 1969.

[15] Furet și Ozouf, *Lire et écrire,* cit., p. 72.

[16] Citate preluate din B. Grosperrin, *Les petites écoles sous l'ancien régime,* Rennes, Éditions Ouest-France, 1985.

[17] O procedură mutualistă folosită și astăzi, de exemplu, în Tahiti.

[18] Această concepție despre libertatea aristocratică engleză a fost dezvoltată de Elias, *Power and Civilization,* cit.

[19] Vezi G. Hermet, *Aux frontières de la démocratie,* Paris, Puf, 1983, p. 32-42.

[20] Sufragiul universal nu a intrat în vigoare în Marea

Britanie decât în 1918.

[21] Vezi SM Lipset, **Radicalism sau reformism*,* în «American Political Science Review», 77 (martie 1983), pp. 1-18.

[22] Citat în LR Higonnet, *Politica terorismului lingvistic și a hegemoniei gramaticale în timpul Revoluției Franceze,* în «Social History» 5 (ianuarie 1980), p. 49.

[23] E. Weber, *La fin des terroirs,* Paris, Fayard, 1983, p. 448-449.

[24] În ceea ce privește utilizarea limbii italo-toscane, dintr-o populație de 20 de milioane, 400.000 locuiesc în Toscana și doar 160.000 în restul Italiei. Vezi T. De Mauro, „ *Esquisse sociolingutstique des Italiens d'aujourd'hui",* în H. Giordan, „ *Les minorités en Europe",* Paris, Kimé, 1992.

[25] Anderson, *Comunități imaginate,* cit.

[26] M. Mann, *Apariția naționalismului european modern,* în J.A. Hall și IC. Jarvie, *Tranziția către modernitate,* Cambridge, Cambridge University Press, 1992, p. 146.

[27] Sondaj privind competența în limba franceză, promovat în 1864 de Victor Dury, ministrul educației. Date preluate din P. Guichonnet, „ *Haro sur les patois",* în „Le
«Messager», 26 februarie 1993, p. 16.

[28] N. Elias, *Despre procesul civilizaţiei.* I: *Transformations of Behavior in the Secular Upper Classes of the West,* Frankfurt: Surkhamp, 1969–1980; trad. ea. *La civiltà delle buone maniere,* în *II processo di civilizzazione,* ed. a III-a, Bologna: Il Mulino, 1988.

CAPITOLUL AL PATRUL

Moartea ta, nascita della Nazione

Națiunea și naționalismul pot fi considerate din trei perspective diferite: analiza societății, politica și reflecția filosofică. Această distincție ne permite să afirmăm că, încă de la mijlocul secolului al XVIII-lea, în special în Anglia și Franța, structura sociologică a națiunii moderne începea să prindă contur. Cu toate acestea, edificiul trebuia încă finalizat, transformându-l într-un stat-națiune care să corespundă în întregime „unui teritoriu istoric, unor mituri și amintiri istorice comune, unei culturi de masă, unei economii comune, unor drepturi și îndatoriri comune pentru toți membrii”.1 Mai precis, această potențială națiune trebuia înzestrată cu dimensiunea politică ce avea să devină în curând centrală și consolidată prin rațiunea legitimatoare a filosofiei.

O caracteristică a națiunii moderne, statul-națiune, este primatul obligației tuturor guvernaților de a se supune unui guvern centralizat a cărui suveranitate se aplică exclusiv unui teritoriu stabil, considerat natural atât intern, cât și extern. Confruntați cu acest caracter capitalist, conducătorii națiunilor medievale remodelate de absolutism intervin acum doar ca adjuvanți sau sunt chiar considerați obstacole. Fontul baptismal și fermentele imediate ale naționalismului sunt politice și moderne, totuși este ciudat că cercetătorii fenomenului, în general, nu reușesc să recunoască acest lucru, fără a fi în dezacord. Ei preferă să

construiască interpretări accesorii, să se piardă în lacune, să vadă naționalismul drept corolarul unei alte revoluții, cea industrial-capitalistă , sau să-l considere produsul secundar al răspândirii limbilor scrise standardizate la scară națională, ceea ce echivalează cu confuzia aspectului marginal cu esențialul sau a suportului cu obiectul, din motive ușor de înțeles.

A recunoaște că ideea modernă de națiune și derivatul său naționalist provin dintr-o dinamică politică contemporană cu Revoluția Franceză înseamnă a le asocia cu geneza *nouveau régime,* adică cu formele de guvernare care au măturat *ancien régime.* Modestia ideologică nu
10 permite, deoarece „revoluția de sus" desfășurată în Prusia sub egida despotismului luminat nu poate fi comparată cu regimurile reprezentative din care derivă democrațiile. A spune că naționalismul a fost
11 A susține că impulsul democratic a fost un companion al tinereții și că ambele s-au născut din principiul suveranității naționale înseamnă a jigni sentimentul comun. Acest principiu a inaugurat *nouveau régime.* Este complet explicit în ambiția sa de a stabili națiunea modernă într-un sens politic. Istoria sa a început să se contureze în Anglia și Franța chiar înainte de 1789. Odată cu Revoluția Franceză, a luat o formă definitivă, doar pentru a genera ulterior, prin discursul integrator distribuit de la școală la cazarmă, acel urmaș controversat, dar necesar: naționalismul.

1. *Anglia și Franța în secolul al XVIII-lea*

Mentalitate comună și opinie colectivă, presupusă o reflectare a sentimentului dominant în țară, ideea de națiune s-a manifestat într-un mod recognoscibil deja în Franța lui Ludovic al XV-lea. În 1744-1745, guvernul cardinalului Fleury și regele însuși au fost acuzați de defetism de către segmentul educat al națiunii, pentru care Austria trebuia să rămână dușmanul său istoric. În Anglia, între 1689 și 1709, s-a răspândit o exaltare naționalistă, alimentată de *Whigs și* denunțând simultan mașinațiunile absolutiste ale

monarhiei și pretențiile aristocratice ale *conservatorilor.* Aceasta a atins apogeul în 1763, odată cu arestarea deputatului John Wilkes, un campion al luptei pentru libertățile naționale. Opinia publică a fost atunci mobilizată. Epoca prerevoluționară a fost paradoxală. Pe de o parte, ultimele vestigii ale absolutismului regal, care în Franța și-a reorganizat doctrina în fața rezistenței din partea aristocrației tradiționale și parlamentare. Autorii acestei reformulări, în special, au fost Jean-Baptiste Dubos cu lucrarea sa *Histoire critique de rétablissement de la monarchie* (1743) și Jean-Nicolas Moreau cu *Principes de morale, de politique et de droit public* (circa 1760), ambii urmând o linie pe care Hobbes nu ar fi dezavuat-o. La fel ca el, au plecat de la principiul că națiunea este regele, acel Leviatan [2] a cărui putere nu are limite pentru că este una cu supușii și, prin urmare, nu le poate dori răul. În același timp, statul monarhic a fost profund modernizat. Birocrația în creștere a devenit „rațională", mai ales în Franța, odată cu reformele lui Turgot, Malesherbes și, după 1750, Maurepas, sau odată cu crearea semnificativă a École *des ponts et chaussées.* Povara fiscală a crescut proporțional. În Anglia, aceasta a crescut de la 7% din ceea ce putea fi echivalat cu produsul național al anului 1715 la 16% în 1783 și 27% în 18013 , în timp ce, mai general, în Europa de Vest, în secolul al XVIII-lea, rata de impozitare a fluctuat între 15 și 30%, în timp ce era de 5-10% în secolul al XVII-lea și 35 % în secolul al XVI- [lea4] . Evoluția statului monarhic a afectat, de fapt, întreaga Europă, sau mai degrabă în special acele țări mai puțin avansate supuse despoților iluminați, cum ar fi Prusia lui Frederic al II-lea și apoi a lui Frederic William al III-lea, Austria lui Iosif al II-lea, Spania lui Carol al III-lea și, pentru o vreme, și Portugalia. În acest caz, firește, nu vorbim despre consens sau reprezentare populară, dar procesul către uniformitate națională a fost totuși realizat. În Prusia, odată cu reformele militare ale lui Scharnhost, Gneisenau și Clausewitz, a fost afectată și armata, din care a fost

necesară eliminarea a prea multor ofițeri și mercenari străini[5]. Mai profund, această punere la punct a aparatului de stat a constituit pretutindeni o adaptare la apariția unei societăți moderne și complexe, în care o parte tot mai mare a populației iese din izolarea comunităților agricole cufundate în ignoranța politicii pentru a adopta o viziune extinsă la nivelul întregii țări și nu numai. Astfel, în Franța, unde, conform calculelor lui Expilly (1778), grupurile care astăzi ar forma clasele de mijloc și burghezia numărau deja 4.500.000 de persoane dintr-o populație de 26 de milioane de locuitori, dintre care 17 milioane erau țărani și 2 milioane servitori[6].

În alte privințe însă, acea societate, dornică de avansare politică, nu se recunoștea în schimbările prea strict administrative. Anglia este un caz special: mândria față de succesul economic al țării, victoriile sale asupra Franței și notorietatea universală a noului regim parlamentar compensau frustrarea tuturor celor pentru care termenul „națiune" devenise deja un termen colocvial și un principiu în mare măsură contrazis de realitatea din ce în ce mai oligarhică a puterii. Mai mult, osmoza culturală, familială și economică care se dezvoltase între aristocrație și clasa de mijloc superioară asigura că îngustă clasa conducătoare pe care o formau împreună nu se confrunta cu provocarea unei alte clase rivale încă excluse de la putere și prestigiu social; cel mult, whigii *erau* văzuți ca *niște parveniți* care se îmbogățiseră prin comerț și finanțe; cu toate acestea, continuau să fie primiți acolo, deși cu reticență. Situația din Franța era însă diferită. Patriotismul de stat pe care monarhia franceză, la fel ca altele, se străduia să-l insufle supușilor săi pe măsură ce conflictul cu Marea Britanie, Austria și Prusia se intensifica, nu găsea un teren favorabil; într-adevăr, cu excepția episodului pozitiv al Războiului de Independență american, acesta a acționat mai degrabă împotriva acesteia. Patriotismul exista, dar în afara monarhiei, sau chiar împotriva ei: i-a determinat pe

francezi, care se simțeau astfel în număr tot mai mare, să-l acuze de defetism atunci când evita războiul, să-l acuze de trădarea onoarei țării atunci când îl accepta și, în orice caz, să-l considere responsabil pentru eșecurile țării în fața pericolelor externe.

Din motive care contrastau cu situația engleză, francezii au adoptat o atitudine la fel de negativă față de afacerile interne. Clasa conducătoare engleză se unificase prin absorbția celor mai înalte straturi ale burgheziei capitaliste și intelectuale. Se crease un nou echilibru politic care, în virtutea unui acord tacit între clasele deținătoare de proprietăți de toate tipurile, evita pericolul unor tulburări revoluționare într-o societate care rămăsese profund ierarhică și în esență aristocratică, în ciuda adoptării timpurii a unui guvern reprezentativ. Toți membrii acestor elite compozite împărtășeau aceleași interese materiale și morale. Toți concepeau guvernarea parlamentară ca pe formula definitivă menită să reconcilieze interesele lor distincte, mai degrabă decât impunerea unei voințe majoritare - sau naționale - care ar fi dus la tiranie populară. Toată lumea vedea acel regim ca pe un bastion împotriva unei revoluții egalitare care le-ar fi permis țăranilor englezi să conteste concentrarea proprietății funciare care avusese deja loc sub Henric al VIII-lea, dar mai ales în secolul al XVIII-lea, în avantajul comun al nobilimii și burgheziei.

Încă din 1689, Declarația *Drepturilor* a apărut ca o cartă a proprietarilor : [8] aceasta le consacra definitiv supremația și îi expulza pe cei fără proprietate din corpul politic înainte ca recensământul să poată face acest lucru legal și înainte ca, odată cu însușirea privată a terenurilor comunale, [9] aceștia să devină și mai numeroși și mai săraci. Din 1750, societatea civilă britanică ajunsese la un stadiu de maturitate, dar excludea poporul și avea motive întemeiate să rămână surdă la ideea unei comunități naționale extinse la întreaga populație. Devenind mai puternică decât monarhia, nu simțea nevoia să apeleze la solidaritatea

populară pentru a o limita; dimpotrivă, se temea de ea mai presus de orice. De fapt, atunci când vorbeau despre „binele public”, elitele engleze aveau în minte doar propriul lor interes național, foarte diferit de orice posibil interes național care ar fi luat în considerare toate clasele sociale. Naționalismul britanic era „lateral”, caracterizat de un spirit de corp care unea doar grupurile privilegiate.

În Franța, însă, ruptura antagonistă dintre elite a dus la un proces de afirmare cu adevărat național, deoarece se referea, cel puțin în limbaj politic, la întregul popor. În ajunul revoluției din 1789, separarea dintre marea aristocrație și clasa de mijloc superioară financiară nu mai era absolută, în special datorită căsătoriilor care permiteau deja restabilirea anumitor steme aristocratice. În mod similar, în timp ce de la începutul secolului al XVIII-lea, gradele militare înalte fuseseră rezervate nobililor, din 1750 încoace această excludere fusese temperată de o procedură care acorda acces automat la nobilime ofițerilor subordonați de extracție plebeiană cu un anumit istoric militar. Cu toate acestea, întrucât statul monarhic, cu strategia sa mercantilistă , frânase expansiunea capitalistă și întrucât nobilimea și burghezia continuau să depindă economic în principal de funcțiile publice, o alianță antistatală între ele era de neconceput. Aceștia au adoptat o atitudine de rivalitate împotriva statului, căruia burghezia i-a reproșat că le-a acordat o influență administrativă crescândă fără statutul social corespunzător, în timp ce nobilii deplângeau contrariul, adică faptul că beneficiau de un statut privilegiat fără legătură cu ascensiunea lor reală în afara armatei.

Totuși, nu acesta era scopul. Nobilității și clasei de mijloc superioare i se opunea o elită rivală, intelectuală și economică, de data aceasta hotărât plebeeană. Dornici să se îmbogățească, să-și sporească simultan prestigiul social și puterea, aceștia nu se identificau deloc cu aristocrația, chiar dacă erau impregnați de

spiritul Iluminismului, cu atât mai puțin cu aristocrația parlamentară care apăra tocmai libertățile aristocratice și doar minimal cu opulenta burghezie de afaceri pe care o acuzau de oportunism. Această elită rivală forma un fel de popor, compus din sute de mii de avocați, notari, negustori, funcționari subordonați, oameni pricepuți în orice profesie, umiliți de neputință, excluși din saloanele frecventate de *filosofi,* adesea izolați în anonimatul provinciilor, cu propriile locuri de întâlnire și discuții, cafenele și librării; Pe scurt, ei formau clasa critică, cu propria ierarhie particulară, destinată să prevaleze asupra *ancien régime.*

Însă scopul său imediat era mai simplu să smulgă statul din mâinile elitei consacrate, o cucerire pe care o considera potrivită nu doar pentru transferul suveranității către un nou organism politic, ci și pentru asigurarea controlului asupra mijloacelor necesare îmbogățirii care, în Franța, continua să nu fie văzută din perspectiva acumulării capitaliste. În același timp, însă, viitoarea clasă conducătoare revoluționară și-a dat seama că era un grup prea mic pentru a întruchipa, de una singură, o legitimitate capabilă să o înlocuiască pe cea a regelui. Pentru a o dobândi, trebuia să se convingă pe sine și pe toți ceilalți că nu reprezenta nimic altceva decât partea activă a întregului popor, că coincidea cu acesta: într-un cuvânt, că era Națiunea cu N majusculă.

2. *Invenția națiunii suverane*

Conceptul politic de națiune s-ar fi dezvoltat oricum, deși diferit, chiar dacă nu și-ar fi găsit primul teren fertil în Franța revoluționară. Nevoia stringentă de o nouă legitimare a autorității a făcut-o necesară, în grade diferite, în întreaga Europă, într-o perioadă în care moartea regilor, fizică sau figurativă, simboliza abandonarea principiului monarhic al *ancien régime.* Dacă englezii, care inauguraseră seria regicidelor moderne prin decapitarea lui Carol I în 1649, reușiseră să amortizeze progresiv

efectele acelei transgresiuni ireversibile a unui omagiu considerat până atunci sacru, execuțiile care s-au multiplicat la sfârșitul secolului al XVIII-lea nu lăsaseră timpul necesar unei tranziții fără durere între ordinea politică pe cale de dispariție și cea destinată să-i ia locul: Gustav al III-lea al Suediei asasinat în 1792, Ludovic al XVI-lea ghilotinat pe 21 ianuarie 1793, Paul I al Rusiei ucis la rândul său în 1801. La acestea s-a adăugat o serie de depoziții ignominioase care au echivalat cu o execuție capitală: Carol al IV-lea al Spaniei în 1808, Gustav al IV-lea Adolf al Suediei în anul următor, alții demiși ca servitori domestici cu o ușurință napoleonică ce reflecta o stare de spirit larg răspândită pe atunci.

Totuși, este interesant de observat un fenomen: inventarea franceză a principiului încă actual al legitimității, acela al națiunii suverane, precede căderea capetelor încoronate. Calea este clară: nu există altă opțiune decât să urmezi modelul francez sau să îl respingi în mod explicit; alternativa la un destin politic în mod necesar național dispare efectiv. Fără îndoială, Revoluția Americană indicase calea apelând la libertatea republicană, dar fără a o referi la națiunea politică: cel mult, la un popor real, apolitic, la binele comun, la o comunitate legată de libertăți străvechi călcate în picioare de capriciul regal, fără a intenționa prin aceasta să desemneze într-un mod neunivoc deținătorul popular al suveranității. Dacă e să spunem ceva, aceasta aparținea statelor membre ale Confederației din 1781 și apoi ale Uniunii din 1787. Mai mult, regimul federal limita ambițiile naționale de la bun început, în timp ce prejudecățile aristocratice ale părinților fondatori ai Constituției - „o adunare de semizei”, cum i-a numit unul dintre ei - reprezentau un obstacol suplimentar . [10] În Franța, nu există nimic similar. Pentru a-și justifica proiectul, arhitecții Revoluției nu au avut altă cale de atac decât să respingă acea viziune aristocratică și să se supună, cel puțin în cuvinte, voinței majoritare a națiunii. Pe această bază majoritară, ei pretindeau să

reconstruiască legea și, paradoxal, să reformeze poporul. În ceea ce-i privește, Adunarea Constituantă americană fusese mai degrabă preocupată de apărarea legii, atât împotriva interferențelor regale, cât și împotriva exceselor majoritare. Deși forțați să admită, împreună cu Lordul Acton, că sistemul parlamentar presupune unitatea poporului [11], ei nu au insistat asupra acestui aspect.

În schimb, ea reprezintă argumentul central al „partidului național" - sau al „patriotului" - care prindea contur în Franța în același timp în cluburi, grupuri de experți, loji masonice și cafenele, uneori sub egida unor mari aristocrați liberali precum La Rochefoucauld, Liancourt, La Fayette sau Ducele de Aiguillon. Până în 1787, totul era gata. Broșuri în care apărea cuvântul „națiune" au circulat în mii: două mii numai între iulie 1788 și aprilie 1789.12 Cea mai faimoasă dintre toate, [Ce] *este starea a treia,* publicată în februarie 1789 de Sieyès, [13] oferă noua definiție politică a națiunii, care coincide cu poporul, starea a treia, dar exclude clasa nobiliară inactivă. Națiunea este suveranul care îl deposedează pe rege; deține o legitimitate care nu se mai referă la locuitorii efectivi ai unei țări, ci doar la cei care se identifică cu ea. Refractarii, chiar dacă sunt francezi, nu fac parte din ea.

Deputații Stării a Treia aleși în Stările Generale între februarie și martie 1789 au confirmat imediat acest principiu fondator al unei colectivități politice care repudia *ancien régime,* chiar dacă *„cahiers de doléances"* abordau foarte rar probleme legate de natura statului. Pe 5 mai, Ludovic al XVI-lea a prezidat ceremonia solemnă de deschidere. Pe 17 iunie, instigați de Sieyès, deputații Stării a Treia, alături de transfugi din celelalte două, s-au proclamat Adunare Națională. A doua zi, i-au plasat pe creditorii trezoreriei publice „sub supravegherea onoarei și loialității națiunii franceze".14 [Pe] 23 iunie, la trei zile după Jurământul de la Terenul de Patinator, când președintele Bailly a declarat că „națiunea întrunită în adunare nu primește ordine de la nimeni", [13] s-au

declarat custodi ai suveranității naționale. Deputații erau națiunea. Tot ce mai rămânea era să își formalizeze revendicarea. Articolul III din Declarația Drepturilor Omului și Cetățeanului, adoptată la 26 august, face acest lucru doar imperfect: „Principiul oricărei suveranități rezidă în esență în națiune. Niciun corp, niciun individ nu poate exercita o autoritate care nu emană în mod expres din ea." Cu toate acestea, articolul II din Constituția din 3 septembrie 1791 risipește orice ambiguitate, afirmând că „națiunea, din care emană numai toate puterile, nu le poate exercita decât prin delegație." Deputații nu mai au nimic de temut.

Din acel moment, sensul politic al termenului „națiune" își capătă întreaga semnificație. Acesta cuprinde un popor care este totul în simbol și nimic în realitate, al cărui drept de a-și exercita direct suveranitatea este contestat, a cărui datorie constă în a desemna reprezentanți fără mandat imperativ care să-l reprezinte conform intențiilor lor și respectându-le autoritatea . [16] După cum observă François Furet, „«poporul» nu este un dat sau un concept legat de societatea empirică, ci mai degrabă legitimitatea revoluției și, într-un anumit sens, însăși definiția sa: orice putere, orice politică este de acum înainte centrată pe acest principiu constitutiv pe care, totuși, este imposibil să-l personificăm." [17] Națiunea este un corp politic ținut de la bun început; ea îi expulzează din mijlocul său pe acei francezi care, deși locuiesc pe teritoriul său, sunt considerați nedemni să-i aparțină; un corp care, în plus, va fi împărțit timp de decenii între cetățeni activi - alegători - demni de încredere și cetățeni pasivi - abaținerii votului - priviți cu suspiciune pentru că sunt săraci. Aceasta este originea așa-numitei concepții universaliste a faptului național, bazată pe valori comune sau presupuse comune, pur politice, dar în realitate relativ străine de ideea la fel de modernă a unui stat definit în principal prin teritoriul său și prin locuitorii săi.

Această concepție va stârni rezistență, dar și presiuni

suplimentare într-o direcție facțională. Un punct de vedere evident divergent este exprimat de Ludovic al XVI-lea când, în decembrie 1791, îi scrie marchizului de Breteuil: „În nenorocire, națiunea nu trebuie să vadă altă scăpare decât să se arunce în brațele mele.” [18] Mirabeau, care se alăturase monarhiei în criză, reflectă opinia tuturor celor pentru care națiunea franceză nu a apărut brusc din revoluție: „Nu suntem niște sălbatici sosiți, goi, de pe malurile Orinoco pentru a forma o societate; suntem o națiune antică, cu un guvern preexistent. Trebuie, pe cât posibil, să asociem toate aceste lucruri cu revoluția și să evităm o tranziție prea bruscă.” [19] Cât despre Robespierre,

Pe 10 august 1791, el a acuzat Adunarea Constituantă că vrea să înlăture suveranitatea efectivă a poporului, folosind ca pretext mecanismul reprezentării obligatorii prevăzut de viitoarea constituție. Cu toate acestea, plângerea ascundea o preocupare mai puțin generoasă: menținerea intactă a puterii secțiunilor populare ale montagnardilor care îl susțineau. Aceștia ar fi întruchiparea directă a „voinței generale”. Din această perspectivă, mai ales din vara anului 1793, liderii extremiști iacobini au apelat la popor, preferându-l națiunii revoluționarilor [mai] moderați.20

Însă aceste schimbări temporare nu contrazic esențialul. Doctrina revoluționară a națiunii ratifică puterea unui stat care pretinde că se bazează pe o voință generală monopolizată de personal politic specializat, care uzurpă așa-numita suveranitate populară și „înlocuiește lupta intereselor pentru putere cu o competiție a discursurilor pentru monopolul legitimității”. [21] Această competiție, care, susținută de argumentul unității naționale, justifică excluderea din câmpul său a celor care contestă acest nou monopol al suveranității, coincide și cu faza fondatoare a unei legitimități democratice distincte de cea a regimurilor pur și simplu reprezentative. După cum subliniază Lucien Jaume, potrivit iacobinilor care anunță cel mai clar viitoarele evoluții

democratice, „cetățeanul este obligat să aibă o perspectivă a universalității", astfel încât să asimileze, aproape reflexiv, o logică în care „statul [...] încorporează societatea " . [22]

Dusă la extrem, această cerință de abnegație personală absolută anunță totalitarismul. Dar dacă este privită pozitiv, ca o valoare pentru construirea unor cetățeni exemplari și ținând cont de perspectivele celor care nu sunt de acord (în special Sieyès, unde afirmă că „așa cum națiunea este suma indivizilor, voința națiunii [...] este rezultatul voințelor individuale" [23]), ea apare mai degrabă ca trăsătura dominantă a modelului ideal de democrație viitor, fondat pe o cultură civică orientată în primul rând spre binele public. Baza guvernului reprezentativ care apăruse deja în Anglia și în cele treisprezece colonii americane este foarte diferită. În acest caz, valoarea care determină contractul social sau politic nu este autoritatea obligatorie și unică a unei așa-numite voințe naționale, supusă verificării aprobării majorității de către adunare. În guvernul reprezentativ anglo-saxon, principala obligație legitimatoare este în schimb recunoașterea permanentă a pluralismului de interese, nevoia imperativă de a-l proteja cu prețul unor simple ajustări la un bine comun conținut în limitele înguste pe care Locke le identificase deja riguros. Pentru el, acel bine comun nu putea decât să protejeze contextul în care bunăstarea personală a fiecărui cetățean putea fi cel mai bine asigurată. În modelul democratic, însă, acel bine stabilit de majoritate devine un obiectiv colectiv, chiar dacă regimurile politice reale au fost întotdeauna rezultatul unui compromis între acest model și cel al guvernării reprezentative.

Totuși, doctrina democrației naționale este deja evidentă în articolul final al Declarației Drepturilor Omului, unde se stabilește că dreptul la proprietate, deși „inviolabil și sacru", poate fi ignorat atunci când „necesitatea publică [...] o cere". Transgresiunea va fi aproape imediată odată cu confiscarea proprietății „naționale", a

bunurilor bisericii și aristocrației considerate străine națiunii în virtutea unui vot majoritar. Impunerea acestui primat al voinței atribuit națiunii trebuie văzută, dincolo de principiu, ca o reflectare a originii sociale a personalului revoluționar și a adepților acestuia sau, mai degrabă, o reflectare a lipsei relative, la acest personal, de interese materiale de apărat, din cauza întârzierii expansiunii industriale și capitaliste a Franței. În Anglia, deputații Camerei Comunelor își dobândiseră deja aceste interese și erau preocupați de apărarea lor; erau de obicei notabili de origine funciară orientați spre agricultura comercială, industriași așa cum erau înțeleși atunci, finanțatori, mari negustori și consultanți de afaceri. În Franța, arhitecții revoluției urmăreau să-și asigure propriile interese; nu aveau încă active destinate capitalului investit în vederea rentabilității. Acest lucru este demonstrat de componența profesională a membrilor Stării a Treia aleși în Stările Generale în 1789: 14% lucrau în domeniile comercial, bancar și industrial, 23% erau juriști relativ familiarizați cu disputele economice de tip englezesc, iar 49% proveneau dintr-o profesie liberală sau dețineau o [funcție] publică.24

Totuși, rațiunea de a fi a principiului națiunii suverane nu poate fi atribuită proiectului de îmbogățire al unei elite sărace, dornică să dobândească proprietăți ecleziastice și nobiliare la preț redus, grație controlului exercitat asupra statului și pe baza unei legitimități care apelează la vastele mase țărănești pentru a nu apărea ca o însușire flagrantă. Burghezia și fermierii înstăriți aspirau la proprietăți funciare semnificative mai mult pentru a dobândi un prestigiu similar cu cel al nobililor decât pentru a obține avantaje economice de pe urma lor și priveau cu îngrijorare la țăranii săraci care își doreau pământurile ordinelor privilegiate chiar mai mult decât o făceau ei înșiși.25 Obsedați însă de ideea de a înlocui aceste ordine ca organism politic, mai degrabă decât atrași de perspectiva de a avea sub comanda lor arendași precum

stăpâni de țară, aceștia nu au prioritizat acceptarea de către populația rurală, cuprinsă de marea frică (vara anului 1789), a straniei reforme agrare la care urmau să fie supuși. Au vândut mai întâi parcele mari peste posibilitățile lor, apoi au procedat cu parcele mai mici pentru a-și da un aer de egalitarism *de ultim moment* . Ceea ce doreau, în esență, era să construiască un regim al poporului fără popor, un așa-numit regim național care să acorde poporului statutul de cetățean fără ca această acordare să producă consecințe politice directe pentru mult timp.

Acestea sunt zorii mișcării democratice, în relația sa cu aspectele politice moderne pe tema națiunii. Este potrivit, însă, să le separăm de începuturile lor franceze și revoluționare pentru a le da o arie de aplicare mai generală în termeni care ar putea fi cei ai lui Eric Hobsbawm. Potrivit acestuia, „elementul fondator al unei politici de democratizare, adică transformarea supușilor în cetățeni, tinde să producă o conștiință populistă care, în anumite privințe, este destul de greu de distins de patriotismul de natură naționalistă și chiar șovină, deoarece dacă «țara» este într-un fel «a mea», atunci poate fi ușor considerată preferabilă celor străine” [26]
.

Nu putem decât să fim de acord cu restricția implicită din expresia „în anumite privințe”. Democrația emergentă este în realitate obligată să caute întotdeauna consensul unei mase care a fost mult timp circumspectă sau prea severă în judecățile sale, cu excepția cazului în care consimte să domnească peste o populație apatică. Nu poate realiza acest lucru decât supraestimându-și propriile merite în comparație cu sistemele de guvernare ale țărilor vecine și flatând din plin mândria națională a concetățenilor săi. Într-adevăr, Hobsbawm însuși recunoaște acest lucru: pentru el, „englezul născut liber”, bretonul din secolul al XVIII-lea care nu s-ar fi lăsat niciodată înrobit, se opunea radical francezului . [27] Acesta din urmă, mai convins ca niciodată de superioritatea

națională prin faptul că i se amintește constant de aceasta, își ia revanșa după 1789. Mai mult, stăpânii grijulii au grijă să-i insufle nu doar dispreț, ci și blestem pentru toți cei care nu arată nicio grijă pentru libertatea lor sau sunt acuzați că vor să o atace. Dușmanul poporului astfel denunțat este în primul rând un dușman intern: fostul nobil, preotul care răspândește superstiții. Țăranul alsacian care nu vorbește franceza, suspect prin definiție, în ciuda universalității afirmate a națiunii, este cel pe care Barère îl denunță astfel Comitetului de Salvare Publică: „Cine atunci, în departamentele Haut-Rhin și Bas-Rhin, în alianță cu trădătorii, i-a chemat pe prusaci și pe austrieci la frontierele noastre invadate? Locuitorul de la țară care vorbește limba inamicului și, prin urmare, se simte fratele și compatriotul său, nu francezul care îi vorbește altfel și are obiceiuri diferite” [28.] Denunțarea celor excluși constituie, așadar, încununarea construcției naționale. După cum declara Brissot iacobinilor la 30 decembrie 1791, „Avem nevoie de mari trădări; salvarea noastră stă acolo [...] Marile trădări nu vor fi decât dezastruoase pentru trădători, vor fi utile poporului” [29.] Din această perspectivă, anticlericalismul republican sau lupta modernă pentru secularism reprezintă încarnările extreme ale desemnării național-democratice a adversarului absolut al răzbunării poporului.

Pe de altă parte, recurgerea la această procedură este favorizată de existența unui alt dușman, de data aceasta extern. Încă o dată, este necesară ficțiunea. Națiunea republicană, ca primă încarnare a libertății altor popoare chemate să se unească cu ea, aspiră la universalitate. Robespierre afirma acest lucru la 18 decembrie 1791: „Care este războiul pe care îl putem prevedea? Cel al unei națiuni împotriva altor națiuni sau al unui rege împotriva altor regi? Nu, este războiul dușmanilor Revoluției Franceze împotriva Revoluției Franceze.” [30] Mai târziu, se va vorbi despre un război al dușmanilor democrației împotriva democrației. Din păcate,

dincolo de autoabsoluție, acest discurs dezvăluie împletirea constitutivă a modelului legitimității revoluționare și a celui al naționalismului absolut, în virtutea unui proces care de la bun început neagă adversarului dreptul de a exista, lipsindu-l de justificarea sa morală. Democrațiile care vor veni, precum democrația instaurată ulterior, se amăgesc întotdeauna crezând că au motive mai bune de luptă decât dușmanul. De aici o înclinație spre război cel puțin la fel de puternică ca cea a dictaturilor. Este interesant de observat că aceștia recurg cu ușurință la expedientul convenabil de a expune oamenii violenței inițiatice de pe câmpul de luptă pentru a-i lega mai strâns de ei înșiși și a le testa aderența la ordinea politică predominantă.

Interdependența dintre motivațiile primare ale naționalismului politic și cele ale doctrinei suveranității naționale nu se limitează nicidecum la momentul fondator al Franței. Liberalismul timpuriu a găsit, în general, un consens real doar în rândul unui segment limitat al populației; acest lucru l-a determinat să devieze așteptările egalitare ale maselor excluse din corpul politic către fervoarea cathartică a naționalismului statal. Acest lucru s-a întâmplat într-o măsură și mai mare după 1848, când sufragiul universal și admiterea săracilor la drepturi civile au făcut ca sentimentul național deja consolidat să apară ca un antidot la antagonismele de clasă. Dar, în acest context din ce în ce mai diferit, naționalismul a început să se elibereze de legăturile sale stricte cu principiul suveranității naționale pentru a dobândi o autonomie care îl făcea compatibil cu toate regimurile existente și cu frustrările identitare ale grupurilor umane lipsite de un stat și un regim propriu.

3. *Botezul focului civismului național*

Dar era necesar să se ajungă la acel punct și, chiar și după universalizarea progresivă a sufragiului, să se continue insuflarea în popor a unui simț al obedienței complet revizuit și corectat, a unui spirit național-civic definit ca un sistem unificat de valori măsurat după nevoile statului și nu ale comunităților vecine, garantând un tip de comportament standardizat, menit să elimine interferențele sociale, religioase și culturale care până atunci limitaseră penetrarea și extinderea autorității sale. Întrucât legitimitatea puterii se schimbase complet între secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, important, în Franța ca și în alte părți, era reeducarea poporului, în special a marii majorități relativ străine de ideea apartenenței preeminente la un stat care se prezenta acum ca stat-națiune chiar și în țări care încă repudiau doctrina suveranității populare. Cu acest scop, toate marile state europene vor aspira să nu mai domnească asupra unor supuși supuși, ci asupra unor locuitori dornici și mândri să-i servească, asupra unor cetățeni, cum spun optimiștii.

Astfel, educația civică națională a devenit mijlocul de aur al cetățeniei și naționalității indivizibile până în perioada de după cel de-al Doilea Război Mondial, deși cu variații. În Franța, a combinat nuanțele libertariene ale revoluției și mândria marțială a imperiului. În Germania, s-a dezvoltat mai târziu în absența unui referent revoluționar, supusă unui regim autoritar meticulos și tutelar, dar și expusă influenței în cele din urmă necontradictorii a unui imaginar dezvoltat de societatea civilă. În Elveția, s-a străduit să reconcilieze identitățile cantonale și federale. Mai mult, contextele instituționale și pedagogia au diferit la fel de mult ca sursele de inspirație. În Franța, ca și în Germania, inițierea în educația civică națională a avut loc sub egida statului, în cadrul armatei și al școlilor publice și într-un cadru de centralizare. În

Anglia, însă, convertirea maselor la un catehism național a continuat să stârnească puțin interes în rândul instituțiilor și al clasei conducătoare pentru o lungă perioadă de timp: sistemul școlar a rămas descentralizat și, mai presus de toate, inegal social; Chiar și serviciul militar universal a durat puțin timp: din 1916 până în 1918, apoi în timpul celui de-al Doilea Război Mondial și în anii imediat următori. Naționalismul și patriotismul statal au rămas oarecum voluntare, la fel ca serviciul militar, în timp ce angajamentul civic a reprezentat doar modelul oferit de elită pentru edificarea maselor . [31] În Italia, pe de altă parte, după unificarea din 1860, puternica rețea de școli și asociații bisericești a concurat în mod categoric cu eforturile statului de socializare națională, ba chiar le-a împiedicat. Același lucru, deși într-o măsură mai mică, s-a întâmplat și în Belgia, unde identitățile lingvistice, ideologice și religioase nu au fost niciodată subordonate „Belgitudinii".

Totuși, aproape peste tot, școlarizarea, serviciul militar obligatoriu și construirea naționalismului prin război sau epopei coloniale au asigurat răspândirea unei forme reînnoite de supunere față de statul-națiune. Într-adevăr, războiul trebuie prioritizat, deoarece cronologia inițierii în cetățenia națională nu corespunde succesiunii etapelor vieții umane: țăranii analfabeți s-au trezit înregimentați cu mult înainte ca școlile să transmită mesajul național copiilor lor.

Prin urmare, este necesar să facem un pas înapoi pentru a ilustra mai bine instinctul bellicos care a caracterizat anii dintre Revoluția Franceză și 1815. Deși discutabil în detaliile sale, tabelul [32] al lui Jean Meyer evidențiază, fără îndoială, inversarea duratei perioadelor de război și pace din 1789 încoace. Iată-l:

- 1610-1715: 49 de ani de război (47%)
- 1715-1789: 21 de ani de război (28%)
- 1789-1815: 20 de ani de război (80%)
- 1815-1914: 2 ani de război (2%)

Ce concluzii putem trage din aceasta? Că dușmanii au încolțit Franța revoluționară? Că nu acordă atenție declarației prin care contele de Montmorin, ministrul afacerilor externe, a anunțat la 22 mai 1790 că națiunea franceză renunță la „purtarea războaielor în scopul cuceririi”? Cum putem explica, așadar, faptul că Franța însăși a deschis ostilitățile împotriva regelui Ungariei și Boemiei la 20 aprilie 1792, a invadat Savoia și comitatul Nisa în septembrie, a intrat în Belgia, a trimis o flotă la Anvers la 16 noiembrie, a declarat război Angliei și Olandei la 1 februarie 1793 și a anexat efectiv Savoia, Nisa, Belgia, Renania și Balea? Cum putem interpreta furia războinică a imperiului și invazia sa în Europa? Cum putem explica faptul că strategia revoluționară a transformat arta militară, a reintrodus bătălii cu mii de victime, a abolit convențiile care făcuseră războiul mai uman la sfârșitul *Ancien Régime* și, mai presus de toate, a militarizat întreaga populație masculină, pregătind un fel de holocaust civic?

Răspunsul se află parțial în expedientul clasic al conducătorilor care, în momente de criză, deviază atenția poporului recurgând la războaie agresive deghizate în autoapărare. Trebuie căutat și în aventurismul lui Napoleon, în ciclul infernal pe care l-a dezlănțuit, care i-a determinat pe victimele Franței să lupte împotriva ei în primul război de anihilare totală . Incitarea la război nu a avut ca scop intenționat galvanizarea ardorii naționale a poporului, dar s-a dovedit rapid a fi un expedient miraculos. Războiul este „funcțional”: pe lângă faptul că oferă o diversiune de la dificultățile interne ale unui regim clătinat, reprezintă, fără îndoială, cel mai bun mijloc pe care îl poate folosi pentru a lega cetățenii neofiți de sine, evident cu condiția să fie victorios, total, agresiv, nemilos și conciliant pentru o întreagă populație care a devenit complice cu cei care l-au dezlănțuit. Numai acest remediu-șoc poate genera brusc solidaritate între un popor și conducătorii săi încă neconstituiți, mult mai mult decât s-ar putea realiza prin

discuții despre obligații reciproce - abstracte în timp de pace - sau prin doctrina - de asemenea națională, dar intangibilă - a suveranității, care produce un efect unificator doar pe termen lung. Urgența preia controlul și, odată cu ea, războiul care îi face pe conducătorii noului stat intangibili, sub pedeapsa trădării.

Pe de altă parte, războiul național oferă un alt avantaj: se dovedește lung și neobosit; permite suficient timp pentru a oferi îndoctrinare patriotică la milioane de oameni în condiții optime de disponibilitate, într-un context de exaltare care combină resentimentul față de inamic, mândria colectivă și camaraderia marțială a patrioților ridicați la rang de virtute civică. Nu există nimic mai bun decât războiul, devenit modern începând cu 1790, pentru instaurarea conștiinței politice naționale, mai ales că fiii își admiră tații și sunt dornici să înfrunte riscurile masacrului alături de ei cât mai curând posibil, în timp ce femeile nu mai îndrăznesc să-și ridice vocile împotriva lor. Din aceasta vor apărea noile mituri ale statului-națiune, într-o suprapunere de legende eroice și povești despre hoți de găini.

Inaugurat în Franța, prototipul socializării militare avea să se răspândească în majoritatea țărilor europene, obligate să-i imite sistemul. Nici noutatea inițiativei nu a împiedicat utilizarea unor tonuri demodate, de exemplu, pe 11 iulie 1792, când Adunarea Legislativă a declarat „patria în pericol” sau când, aproape ca și cum ar fi vrut să justifice în avans anexările iminente, revoluționarii au reînviat conceptul de frontiere naturale. Folosit în timpul *Ancien Régime* în *Testamentul Politic al lui Richelieu* , conceptul fusese aplicat la Tratatul de la Utrecht pentru a delimita provincia franceză Dauphiné și provincia vecină Piemont; mai mult, exista latent în opinia publică. Guvernele monarhiste, însă, nu-l luaseră în serios: ministrul Vergennes declarase că „Franța, așa cum este constituită, trebuie să se teamă de expansiunea teritorială mai degrabă decât să o dorească”. Tonul lui Danton în

ianuarie 1793 era complet diferit: „Granițele Franței sunt marcate de natură. În cele patru puncte ale orizontului, spre Rin, spre Ocean, spre Alpi, le vom ajunge”. Alții au continuat să spună: „Libertatea nu cunoaște granițe”, dar vorbirea despre granițe, de data aceasta în termeni pozitivi, a alimentat și mai mult entuziasmul național al francezilor, mai ales când au luat în considerare predicția lui Chaumette, care în 1792 spusese: „În curând, pământurile care despart Parisul de Petersburg și Moscova vor fi francizate, municipalizate, iacobinizate”.

În acest context, a început procesul de la înrolare forțată la recrutare obligatorie. În 1789, armata regală număra 180.000–200.000 de oameni, majoritatea voluntari sau mercenari străini, plus un număr relativ mic de milițieni recrutați prin tragere la sorți. În decembrie 1791, un prim decret liberal a autorizat voluntarii să se întoarcă acasă după campania din 1792, ceea ce a dus la scăderea efectivelor de la 400.000 la 230.000 în iarna 1792–1793; acest lucru, de altfel, se datora atât dezertărilor, cât și eliberărilor regulate. Pentru a compensa pierderea – sau greșeala – a fost anunțată o recrutare inițială de 300.000 de oameni la 23 februarie 1793. Dacă voluntarii erau insuficienți, se avea în vedere recrutarea forțată a bărbaților necăsătoriți cu vârste cuprinse între 18 și 40 de ani. Cu toate acestea, funcționarii și cei care ocupau funcții publice, adică tinerii burgheziei revoluționare, sunt scutiți de aceasta.

La scurt timp după aceea, pe 23 august 1793, a avut loc marea „recrutare în masă” a Convenției. Articolul I din textul care o organiza prevedea că „toți francezii sunt mobilizați permanent pentru serviciul militar”, în timp ce articolul II specifica că „recrutarea va fi generală” și că „cetățenii celibatari sau văduvi fără copii vor mărșălui primii”. Până în 1794, forța crescuse la 770.000 de oameni, în timp ce o parte semnificativă a țării s-a revoltat pentru a scăpa de serviciul militar. Aceasta a deschis calea

pentru recrutarea obligatorie, instituită de Director în 1798: între 1800 și 1814, 2.400.000 de tineri, o zecime din populație, au fost mobilizați pentru cinci, șase ani sau mai mult. Detestata recrutare a fost abolită prin Carta din 1814. Reintrodusă în 1818 pentru o cotă anuală de 40.000 de oameni aleși prin tragere la sorți pentru un serviciu de cinci ani cu posibilitatea de înlocuire, aceasta nu va fi abolită din nou decât în perioada 1941-1944. Cu excepția Marii Britanii și a Elveției, a căror miliție, supusă unor perioade scurte, dar repetate de serviciu, diferă de cea a altor națiuni, țările europene au dezvoltat sisteme de recrutare similare, cel puțin atunci când acestea nu existau deja, ca în Prusia din 1733. Aplicarea pe scară largă a recrutării a schimbat radical relația pe care majoritatea populației o avea cu războiul, armata și statul. Aceasta era în contrast puternic cu secolul al XVIII-lea, o perioadă în care războiul devenise mai puțin barbar, iar armata părea adesea distant.

În sistemul european actual, Edward Gibbon a observat în jurul anului 1780, cinci sau șase mari potentați dețin, cel puțin în fapt, puterea militară. O clasă de oameni dedicați teoriei și practicii artei războiului desfășoară la o frontieră îndepărtată operațiunile imaginate în secretul instanțelor. Apoi, în mijlocul războiului, restul țării savurează liniștea păcii și observă schimbările aduse în acest domeniu doar prin creșterea sau scăderea impozitelor.33

În jurul anului 1790, pentru Franța și pentru cei mai vulnerabili din țările vecine, totul s-a schimbat: războiul și armata au devenit o chestiune de importanță personală. Mai mult, asediile ușoare din Secolul Iluminismului, care au provocat abia puține victime, au fost înlocuite de bătălii sângeroase, marșuri epuizante și retrageri apocaliptice. Progresul tehnic și tactic realizat în arta militară a mers mână în mână cu regresia acesteia spre barbarie. La sfârșitul *ancien régime,* „cartelurile” și „capitulațiile” au făcut ca soarta răniților și a prizonierilor să fie din ce în ce mai puțin dură și au

protejat spitalele. Mai mult, în ajunul revoluției, „chirurgia militară [a atins] un fel de apogeu. Armata regală franceză [se lăuda] cu 1.200 de chirurgi pentru 200.000 de oameni, iar spitale de campanie au apărut întotdeauna lângă câmpurile de luptă” [34]. Acest respect pentru luptători provenea probabil mai mult din faptul că, fiind voluntari sau mercenari recrutați pentru o avere, erau scumpi, decât din sentimentul umanitar: nu avea rost să se irosească acele vieți. Războaiele naționale și recrutarea obligatorie, pe de altă parte, apelează la o rezervă aparent inepuizabilă de oameni. Aceștia sunt, în cele din urmă, soldați „de unică folosință”, cel puțin în intențiile lui Lazare Carnot, organizatorul armatelor revoluționare, potrivit căruia era mai convenabil să recruteze noi oameni decât să-i resusciteze pe răniți. Acest lucru i-a permis, în instrucțiunile din 2 februarie 1794, să recomande cu încredere „ca, de fiecare dată, să se angajeze o bătălie cu baioneta și ca inamicul să nu aibă răgaz până la anihilarea completă” [35].

De atunci încolo, victimele unei singure bătălii aveau să se numere în zeci de mii: la Wagram, de exemplu, numai 30.000 de morți francezi. În același timp, a avut loc ceea ce Pierre Boissier numește un „Waterloo sanitar” [36]. Efectul a fost însă formidabil. În câțiva ani, populații întregi s-au identificat cu gloriile și chiar cu înfrângerile statului care le-a sacrificat: i-au subordonat un patriotism anterior incert pentru a se converti la naționalismul politic și la o istorie națională rescrisă. Acest lucru a fost cu atât mai util cu cât, cu excepția parțială a Angliei, povara acestei îndoctrinări sacrificiale a căzut în primul rând asupra acelor mase - mai întâi țărani și apoi muncitori - a căror loialitate față de statul-națiune părea inițial mai fragilă.

4. *Trivializarea civismului național: de la cazarmă la școală*

Mai puțin dramatic, în perioada de pace dintre 1815 și 1914, masele erau tratate în același mod în cazarmă. Tinerii cu studii erau adesea scutiți de serviciu sau își executau serviciul militar pentru o perioadă mai scurtă, de obicei ca ofițeri. Recruții de rând, al căror serviciu militar dura ani de zile, se descurcau mai puțin bine, deși învățau adesea franceza, germana, italiana, spaniola sau o altă limbă comună în timp ce se aflau în armată. Uneori, mai important, învățau să citească; într-adevăr, chiar în acest scop, dacă era necesar, erau ținuți în armată încă un an (în Franța după 1872). În acest caz, aveau consolarea de a ști că probabil copiii lor nu ar trebui să îndure același chin: mergeau la școală și plecau stăpânind deja catehismul național.

Această catehеză civilă seamănă doar vag cu cea religioasă. Mai subtilă și mai ambițioasă, ea își propune doar în mod secundar să insufle precepte morale precise sau reflecții în mintea studenților care provin din medii muncitoare, care până atunci aveau puțină educație. Este mult mai important să se impună un cadru mental complet și pentru ei cu totul nou, centrat pe relația pe care o pot și trebuie să o aibă cu statul. Referința este cea a limbii naționale standardizate, așa cum a fost reformulată de la sfârșitul secolului al XVIII-lea încoace, sub influența limbii tipărite, dar adesea cu inflexiuni care suprimă diferențele de accent și construcție tipice aristocrației. În cazul particular al Franței, este o politică de lungă durată, de la Edictul de la Villiers-Cotterêt (1539) până la măsurile extreme aplicate Flandrei vorbitoare de limbă picardică sau neerlandeză (1684) și Roussillonului vorbitor de limbă catalană (1700 și 1753). Însă, din 1791, din nou în Franța, după o scurtă perioadă de toleranță față de dialectele regionale, scopul nu a mai fost pur și simplu acela de a face din franceză limba oficială de facto, ci mai degrabă de a o ridica la rangul de semn primordial și

obligatoriu de apartenență națională și de datorie civică autentică, discreditându-i pe cei care continuă să vorbească alte limbi, acum degradate la *gradul de dialect.* Acești oameni nu sunt buni cetățeni; sunt priviți cu suspiciune, cel puțin, suspectați de rezistență pasivă față de noua ordine politică, de complicitate cu cei - clerul și nobilimea provincială - care servesc reacției și, în general, rămân bilingvi acolo unde dialectele non-franceze sunt majoritare.

În cele din urmă, nu contează prea mult că un număr mare de țărani, numiți acum *patoisants,* nu sunt capabili să înțeleagă, cu atât mai puțin să folosească, ceea ce este simultan limbajul puterii, al legitimității politice moderne și al burgheziei triumfătoare. Ceea ce contează este că sunt frapați de acesta, orbiți ca de o manifestare a noii măreții a suveranului național și, de asemenea, că, atunci când fiul fermierului atinge statutul de invidiat de vorbitor obișnuit de franceză, acesta se transformă, într-un mod mai puțin alienant, într-un semn al integrării depline și totale în corpul politic și al progresului social. LR Higonnet definește această strategie drept „politica terrismului lingvistic și a hegemoniei gramaticale". [37] Este, în orice caz, aceeași care inspiră măsurile coercitive sugerate de Henri Grégoire.

Încă din 1788, el deplora faptul că un regat de 25 de milioane de locuitori avea „în cadrul său poate 8 milioane de supuși, dintre care doar câțiva abia pot bâlbâi câteva cuvinte mutilate, câteva fraze dezordonate în limba noastră, în timp ce ceilalți o ignoră complet". Acest lucru era valabil chiar și pentru cei mai educați, dacă este adevărat că Academia din Marsilia, în 1726, a trebuit să suspende ședințele publice din cauza lipsei de ascultători capabili să stăpânească limba de stat . [38] Sondajul realizat între august 1790 și iulie 1792 de Henri Grégoire nu face decât să confirme acest lucru . [39] De asemenea, dezvăluie proiectul hegemonic care l-a inspirat. În cele douăzeci și opt de întrebări, termenul de dialect nu apare: este preferată categoria peiorativă de *patois* . Mai mult, sondajul nu s-a limitat la o strictă anchetă a

limbilor populare, ci a investigat și gradul de sprijin pe care masele îl aveau pentru revoluție, patriotismul lor civic-național și „prejudecățile" lingvistice care o împiedicau. Într-adevăr, mulți dintre corespondenții lui Henri Grégoire și-au apărat particularismul lingvistic obiectând, de exemplu, că era „o limbă a prietenilor și a fraților", protestând că „pentru a aboli *patoisul,* ar trebui să abolim soarele, răcoarea nopții, tipul de mâncare, calitatea apei, întreaga persoană!".

A fost inutil. Cilindrul compresor începuse să se rostogolească. În noiembrie 1791, Rolland le-a cerut preoților constituționali să se „adreseze Ființei Supreme" în franceză; în octombrie 1793, a devenit singura și obligatorie limbă în școala elementară; din ianuarie 1794, a trebuit să fie folosită în toate inscripțiile, din 20 iulie în toate actele notariale și, în final, în 1803, Consulatul a făcut-o obligatorie în toate documentele publice și private din teritoriile cucerite ale Belgiei, Renaniei și nordului Italiei. Cele mai radicale măsuri au fost adoptate la cererea lui Bernard Barère, președintele Convenției, un burghez bogat din Tarbes care se convertise la radicalismul montanard, despre care Madame de Genlis a scris: „Este singurul om pe care l-am văzut venind din provincii cu o ținută și niște maniere care nu ar fi fost deplasate în înalta societate și la curte." [40] Dar Barère nu avea nicio intenție să răspândească codul de conduită al curții. El dorea ca poporul în ansamblu să fie supus autorității exclusive a unui alt cod al cărui prim atribut era franceza ca limbă obligatorie, chiar dacă ar mai fi nevoie de încă un secol și jumătate pentru ca acesta să devină cu adevărat accesibil maselor.

Însă acesta a fost doar scopul final. În practică, reconversia lingvistică a tinerilor francezi, în special a celor din sud, [41] s-a accelerat abia după 1837, odată cu introducerea pe scară largă a școlilor municipale promovate de Guizot și, într-o măsură și mai mare, odată cu școlarizarea laică, publică și universală a celei de-a

Treia Republici. Nu este intenția noastră să batjocorim corectitudinea politicilor educaționale implementate în secolul al XIX-lea în Franța și în alte părți; cu toate acestea, trebuie menționat că școlarizarea gratuită și obligatorie s-a aplicat doar oamenilor de rând, ca o clasă potențial periculoasă.42 În Franța, de exemplu, chiar și școlile secundare publice au rămas cu taxă până în 1931, în timp ce școlile elementare nu mai fuseseră de aproape un secol. Deși promovarea școlarizării pentru toți este incontestabilă, merită să ne amintim că aceasta se bazează pe un sistem de predare care acționează simultan ca un vector privilegiat pentru valorile unei ordini politice remodelate de ideea de suveranitate națională, în primul rând în avantajul claselor educate din diferite țări. Școala devine astfel locul în care se insuflă conceptul de libertate autolimitată, pe care noul regim îl cere, în Franța ca reacție la valorile trecutului, în alte societăți ca o reelaborare parțială a acestora.

În Franța, arhitecții educației publice nu și-au ascuns ambiția de a o folosi ca instrument cultural de integrare politică. În jurul anului 1790, însuși termenul de *institutor* („cel care întemeiază națiunea") simboliza această intenție. Mai târziu, pedagogii celui de-al Doilea Imperiu aveau să exprime acest obiectiv mult prea explicit. Pentru autorul unei circulare din 1861, „a educa poporul înseamnă a-l face capabil să înțeleagă și să aprecieze acțiunea benefică a guvernului"; potrivit inspectorului Academiei din Montauban, „oamenii trebuie să descopere prin educație toate motivele pe care le au pentru a-și aprecia condiția". 43 A Treia Republică, deși mai generoasă, avea să folosească sistematic cele mai grosolane stereotipuri ale îndoctrinării: astfel, legenda „tobosarului Bara", ucis de o bandă de hoți de cai, dar prezentat ca o victimă a vendéenilor care l-au împușcat pentru că a refuzat să strige „Trăiască regele!". Mai mult, avea să treacă ceva timp până când realitatea se va ridica la nivelul obiectivelor nobile ale

promovării lingvistice. Alfabetizarea a rămas superficială până în jurul anului 1900 sau chiar 1914. Mai mult, era opera profesorilor - „husarii negri ai republicii" - care își exprimau ocazional disprețul față de elevii lor. „Luni sau ani de zile [copiii] nu dădeau semne de inteligență, ci se limitau la a imita ceea ce vedeau făcut", scria un profesor din Cantal la sfârșitul secolului al XIX-lea. În cele din urmă, deși cu reticență, trebuie să concluzionăm, în acord cu Eugen Weber, că „educația din acea vreme crea prostie prin impunerea unor modele de comunicare de neatins pentru mulți ". 44 Într-adevăr, ar fi mai corect să credem că acest tip de predare îndeplinea cel mai bine una dintre funcțiile recunoscute tacit: convingerea maselor, în special a țăranilor, de incapacitatea lor de a înțelege pe deplin registrul egalității naționale și republicane și, prin urmare, de necesitatea de a încredința altora sarcina de a-l interpreta în numele lor.

În moduri diferite, întreaga Europă este angajată în opera de persuasiune națională și, ținând cont de populația diferitelor țări, numărul profesorilor implicați în această sarcină variază puțin: în jurul anului 1890, pentru fiecare 10.000 de locuitori, 37 în Franța, 35 în Anglia și Olanda, 31 în Elveția, 27 în Suedia, 20 în Belgia și Spania, 19 în Italia, 18 în Austro-Ungaria. Singura excepție, cu 8, este Portugalia.45 Temele edificării patriotice sunt, de asemenea, actualizate: în Olanda, divizată între protestanți și catolici, acestea converg asupra virtuților unei „unități efective [...] pe o bază de fragmentare" [46] ; în Marea Britanie, exaltarea *englezității* este redefinită în două moduri: pe de o parte, o viziune pastorală care maschează dura realitate industrială; pe de altă parte, glorificarea faptelor și sacrificiilor asociate unei epopei coloniale, culminând cu masacrul neînfricaților scoțieni exterminați de afgani la Pasul Khyber în 1842. Peste tot, evocarea unui trecut medieval idealizat de romantism adaugă un element de tradiție acestei iconografii.

Și peste tot, convingerea fundamentală era îndreptată în primul

rând către clasele inferioare, care erau cel mai puțin familiarizate cu noua identitate a statului , în timp ce clasele superioare și educate, care se considerau deja inițiate, păreau să merite un tratament mai avansat. În ceea ce le privea, obiectivul era mai degrabă de a face loialitatea lor față de statul-națiune mai directă și, în societățile catolice, de a slăbi legăturile cu biserica. Aceasta era perspectiva indicată de Napoleon: „Doresc să formez o corporație nu de iezuiți care au suveranul lor la Roma, ci de iezuiți care au o singură ambiție, aceea de a fi utili, și un singur interes, interesul public." [47] În același timp, planul era de a oferi acelor clase educate distrageri și motive de mândrie culturală care să fie atât cu adevărat naționale, cât și moderne. Având în vedere acest scop, opera italiană - născută chiar înainte de unificarea politică a țării - a apărut în secolul al XIX-lea, alături de *opera-comică franceză* , genul liric semi-popular al *zarzuelei spaniole* , și, în Ungaria și Boemia, o operă care aproape a inaugurat o naționalitate încă nerecunoscută. Însă la fiecare nivel, elementar sau mai exclusivist, proiectul a rămas același: el consta în plasarea limbii și culturii, acum una și aceeași, în slujba unui stat național existent sau viitor și, sub pretextul universalității, în limitarea lor la un spațiu teritorial și politic specific.

[1] Smith, *Identitate națională,* cit., p. 10.

[2] Th. Hobbes, *Leviathan* (1661), ed. a II-a, Roma-Bari, Laterza, 1992

[3] R. Porter, *Societatea engleză în secolul al XVIII-lea,* Harmondsworth. Penguin, 1983, p. 131.

[4] M. Mann, *Apariția naționalismului european modern,* în

Hall și Jarvie, *Tranziția către modernitate,* cit., p. 153.

[5] Încă în 1798, armata prusacă era încă 50% străină, iar până în 1806, din aproximativ 8.000 de ofițeri, peste o mie nu erau prusaci. Vezi A. Vagt, *A History of Militarism,* New York, The Free Press, 1959, pp. 64-65.

[6] Citat în F. Furet și D. Richet, *La Révolution française,* Paris, Fayard, 1973, p. 34.

[7] Încă din 1715, Daguesseau propusese să se vorbească despre „dragoste de țară" într-un mesaj adresat Parlamentului de la Paris.

[8] Este principiul de aplicare dezvoltat explicit în 1690 de John Locke, conform căruia scopul principal al oamenilor uniți în comunități supuse unui guvern este conservarea proprietății. J. Locke. *Două tratate de guvernare* (1690), ediția a 3-a, Torino, Utet, 1982.

[9] Fenomenul de deposedare a țăranilor fără pământ, cunoscut sub numele de *împrejmuire* („împrejmuirea pământurilor comunale"), legalizat definitiv în 1800.

[10] În acest sens, a se vedea D. Lacome, *L'invention de lo république,* Paris, Hachette, 1991.

[11] Lord Acton (1834-1902), istoric și publicist englez de orientare liberală. Vezi Lord Acton, *Eseuri despre interpretarea liberală a istoriei,* Chicago, University of Chicago Press, 1967, p. 156

[12] P. Leveque, *Histoire des forces politiques en France,* Paris, Colin, 1992, voi. eu, p. 32.

[13] EJ Sieyès, *Qu'est-ce que le tiers état?,* Paris, Droz, 1970; trans. it *Care este a treia proprietate,* Roma, Editori Riuniti, 1972.

[14] Furet și Richet, *La Revolution française,* cit., p. 76.

[15] G. de Bertier, *L'époque contemporaine,* Paris, G. de Gigord, 1960, p. 33.

[16] Încă de la mijlocul secolului al XVIII-lea, membrii englezi ai Camerei Comunelor adoptaseră aceeași poziție în relațiile lor cu

electorii.

[17] F. Furet, *Penser la Révolution française,* Paris, Gallimard, 1978-. trans. ea. *Critica Revoluției Franceze,* Bari, Laterza, 1987, p. 60.

[18] Citat de A. Sorel, *L'Europe et la révolution,* Paris, Plon, 1945, volumul II, p. 331.

[19] Citat de L. Barthou, *Mirabeau,* Paris, 1913, p. 177.

[20] În acest sens, a se vedea L. Jaume, *Le discours jacobin et la démocratie,* Paris, Fayard, 1989, p. 153 și urm.

[21] Furet, *Critica Revoluției Franceze,* cit., p. 58.

[22] Jaume, *Le discours jacobin et la démocratie,* cit., p. 221 și 259.

[23] Sieyès, *Ce este a treia stare,* cit., p. 85.

[24] Leveque, *Histoire des forces politiques en France,* cit., p. 36.

[25] În ajunul Revoluției, proprietatea sau semi-proprietatea țărănească acoperea deja jumătate din terenul utilizabil; în Anglia, doar un sfert. Burghezia deținea o cincime, nobilimea 15-16%, iar clerul 3-4%. Prin urmare, partea disponibilă pentru transfer către burghezie și țărani era limitată și contestată.

[26] Hobsbawm, *Națiuni și naționalism după 1780,* cit., pp. 103-104

[27] *Ibidem,* p. 104.

[28] Citat în M. de Certeau, D. Julia şi J. Revel, *Une politique de la langue,* Paris, Gallimard, 1975, p. 293.

[29] Citat în Furet, *Critica Revoluției Franceze,* cit., p. 76.

[30] *Œuvres de Maximilien Robespierre,* Paris, Puf, voi. IV, p. 57.

[31] Cei 2.600.000 de englezi care s-au oferit voluntari între 4 august 1914 și 1 ianuarie 1916 proveneau în mare parte din clasele de mijloc superioare, cu relativ puțini membri ai clasei muncitoare. Vezi J. Winter, *The Great War and the British People,* Londra:

Macmillan, 1986.

[32] J. Meyer, *Le poids de l'État,* Paris, Puf, 1983, citat în P. Rosanvallon *L'État en France,* Paris, Seuil, 1990, p. 23.

[33] E. Gibbon, *Istoria decadenței și prăbușirii Imperiului Roman,* 1776-1778; trad. it. *Istoria decadenței și prăbușirii Imperiului Roman,* 3 vol., Torino, Einaudi, 1967.

[34] A. Destexhe, *Umanitarul imposibil,* Paris, Armand Colin, 1993, p. 28.

[35] Citat de de Berthier, *Epoca contemporană,* cit., pp. 91-92.

[36] P. Boissier, *Histoire du Comité international de la Croix-Rouge,* Geneva, Institut Henri-Dunant, 1978, citato în Destexhe, *L'humanitaire impossible,* cit., p. 29.

[37] LR Higonnet, *Politica terorismului lingvistic și a hegemoniei gramaticale în timpul Revoluției Franceze,* în «Istorie socială», 5 (ianuarie 1980), pp. 41-69.

[38] P. Guichonnet, *La Révolution doit parler le français,* în «Le Messager», 19 februarie 1993, p. 16.

[39] Abbé H. Grégoire, *Raport asupra necesității de a anéantir le patois et d'universaliser l'usage de la langue française,* în de Certeau, Julia e Revel, *Une politique de la langue,* cit., pp. 300-317.

[40] Citat în P. Guichonnet, *Haro sur le patois,* în «Le Messager», 26 februarie 1993, p. 16.

[41] Alfabetizarea în regiunile nordice, cel puțin în rândul tinerilor, a fost realizată prin școli religioase.

[42] Victor Hugo spunea: „A deschide o școală înseamnă a închide o închisoare".

[43] Citat în Weber, *La fin des terroirs,* cit., p. 478.

[44] *Ibidem,* p. 486.

[45] C. M. Cipolla, **Alfabetizare și dezvoltare în Occident***, Harmondsworth, Penguin Books, 1969, pp. 28-29; trad. it. *

*Educație și dezvoltare: Declinul alfabetizării în lumea occidentală**. Torino, Utet, 1971

[46] W. Frijhoff, *Dieu et Orange, l'eau et les digues,* în «Le Débat», 78 (ianuarie-februarie 1994), p. 30.

[47] Citat din EN Suleiman, *Les elites en France,* Paris, Seuil, 1979, p. 27.

CAPITOLUL CINCI

Cele două națiuni moderne: Herder și Renan

În timpul Revoluției Franceze, ideea de națiune a fost complet reînnoită; a devenit curând clar că existau moduri diferite de a o considera. În Franța, ea era privită din două perspective, ambele politice, care, în cele din urmă, se opuneau substanței reale a societăților cărora li se destinau. Cu Sieyès, națiunea era configurată ca un simplu context instituțional și juridic: era pur și simplu „un corp de asociați care trăiau sub o lege *comună* și erau reprezentați de o singură *legislatură".1 Cu* [iacobinii], însă, ea a prins contur în cadrul grandiosului proiect al națiunii universale, viitoarea patrie a libertății în care toți oamenii ar fi învățat să nu mai fie ei înșiși și să lupte doar pentru interesul public.

Prima concepție este formalistă, a doua este derutantă. Ne amintim de pasajul în care Rousseau indică „acei autoproclamați cosmopoliți care, justificându-și dragostea de țară cu dragostea de rasa umană, se laudă că iubesc pe toată lumea pentru a avea dreptul să nu iubească pe nimeni".2 [Un] alt motiv, și mai decisiv, explică de ce, mult timp, Europa nu s-a recunoscut în acele teorii franceze

care ignorau sentimentele umane. Problema cu care se confruntau multe societăți europene în jurul anului 1800 nu era atât reformularea fundamentelor instituționale ale unui stat deja stabilit, cât construirea acelui stat de la zero. În Franța, ca și în Anglia, Danemarca, Spania și în alte părți, era rar ca populațiile să fie guvernate de lideri similari cu ele. Exista, în ceea ce-i privea, cel puțin o coincidență superficială între identitatea politico-națională pe care și-o atribuiau și cea a statului care le guverna, dar această convergență, tipică regatului deținut anterior de Ludovic al XVI-lea și câțiva alții, era excepția și nu regula. Italienii și germanii, care se concepeau ca națiuni, nu aveau un stat cu care să se identifice colectiv. Acest lucru era valabil pentru multe alte popoare din Europa Centrală și Scandinavia; și ele, sub presiunea furtunii revoluționare, începeau să întrezărească ziua în care se vor putea afirma ca națiuni.

În acest context, nu mai abstract, ci trăit, avea să se construiască o a treia teorie a națiunii, de data aceasta ca răspuns la așteptările presante ale societăților a căror conștiință națională se dezvoltase de ceva vreme în afara relației cu statul, ba chiar împotriva acestuia. Supuse unor autorități percepute ca străine datorită originii lor dinastice sau disprețului aristocratic față de sensibilitățile populare, aceste societăți se unificaseră spontan ca răspuns la alienarea politică, nu printr-o cetățenie comună inexistentă, ci prin comuniunea unei limbi și culturi comune. Ele se supuneau unui principiu de coeziune lingvistică deosebit de puternic în Germania, o țară cu granițe incerte care, împărțită într-o multitudine de regate, principate și orașe libere, aspira totuși să se unească fără să știe exact cum. Jefuirea soldaților francezi și obrăznicia ideologică a emisarilor elocvenți ai autoproclamatei republici universale aveau să dea un impuls decisiv acestei aspirații.

Herder, și după el, Fichte, aveau să devină interpreții acestui

nou concept de națiune formată din ființe vii, care nu mai trăiesc sub legi comune, așa cum își imaginase Sieyès. Aceasta avea să fie combinată cu versiunea național-liberală a legislatorului-abate și cu viziunea escatologică a iacobinilor, ambele străduindu-se să înlocuiască umanitatea banală cu un Om Nou, îndepărtat de legăturile sociale și constituind doar statul. Diferența este substanțială. Pentru Herder și Fichte, statul nu mai întruchipează națiunea sau trebuie să refondeze societatea. Într-adevăr, societatea însăși este singurul depozitar al legitimității supreme și poate alege sau nu să înființeze un stat pe propria răspundere. Pentru ei, problema urgentă nu este definirea regimului de guvernare al statului-națiune prefabricat de francezi, ci mai degrabă afirmarea măreției suverane a societății-națiune.

Acestui naționalism determinat de legături de sânge și de limba maternă, Ernest Renan avea să-i opună mai târziu modelul unei națiuni elective născute din uniunea voluntară a membrilor săi. Din acel moment, cele patru interpretări - cea a lui Sieyès, cea a iacobinilor, cea a lui Herder și, în final, cea a lui Renan - aveau să tindă să se reducă la două: una, împrumutată de la Herder, „verticală", își are rădăcinile în etnie și cultură și este, într-un fel, nativă, deoarece predispune individul de la bun început să aparțină unei comunități naționale specifice. Cealaltă, „orizontală", [3] se referă la viziunea lui Renan; mai presus de toate, delimitează spațiul unui stat în raport cu alte state distincte și este considerată în mod impropriu produsul liberei alegeri a unui individ lipsit de legături umane mai reale.

De atunci, această dihotomie a continuat să fie aliniată arbitrar cu diviziunea ideologică care separă dreapta de stânga. De asemenea, a produs un fel de geografie mentală a națiunii bune și a celei rele. Așa-numita națiune franceză, revizuită de Renan, a fost pusă în contrast cu așa-numita națiune germană, împrumutată de la Herder. Responsabilitățile Franței în ascensiunea

naționalismului, care tind să fie uitate, sunt contrabalansate de cele ale Germaniei, care sunt supraevaluate; s-a dezvoltat obiceiul convenabil de a crede că, atunci când sentimentul național devine agresiv, este „vina germanilor”.

1. *Națiunea etnoculturală a lui Herder*

Pretinzând că eliberează jumătate din Europa, Napoleon culege roadele revoluției în numele națiunii, dar, procedând astfel, seamănă un principiu al naționalității care se va întoarce împotriva planurilor sale imperiale și va determina mai târziu viitorul politic al lumii. Inițial, împăratul francezilor este aclamat ca un eliberator. În 1806, Hegel vede în el „sufletul lumii”, Beethoven compune muzică în onoarea sa, iar intelectualii germani par încă francofili. Dar aceasta este doar o străfulgerare trecătoare. Din 1770, scriitorii din Germania se revoltă împotriva pretențiilor hegemonice ale filosofiei iluministe și preferă să exalte specificitatea națională participând la *mișcarea Sturm und Drang.* Mai mult decât filosofii francezi, aceștia îl contestă pe Kant și refuză să acorde primatul absolut rațiunii ca forță motrice a vieții sociale și politice, plasând în schimb societatea însăși ca forță motrice a unui viitor determinat nu de alegeri raționale, ci de impulsurile emoționale și legăturile reale ale fiecărei comunități.

Doctrina națională care a apărut în acel context a fost în mare parte opera lingvistului Johann Gottfried Herder (1744–1803). Născut în Prusia Orientală într-o familie de țesători, originile sale modeste au contribuit probabil la aversiunea sa față de cosmopolitismul francezizat al curților germane, în special cel al lui Frederic al II-lea. La Königsberg, a participat la prelegerile lui Kant fără a-i fi elev, apoi a devenit profesor și pastor la Riga, la acea vreme un avanpost al limbii germane. În 1767, în *Fragmente*

despre literatura germană, a afirmat că „geniul limbii este în același timp geniul literaturii unui popor". În 1769, în timpul unei călătorii la Paris, i-a întâlnit pe Diderot, d'Alembert și enciclopediștii, dar aceștia nu l-au descurajat de la viziunea sa, deja pătrunsă de naționalismul etnolingvistic și cultural. La Strasbourg, un alt oraș de frontieră al germanismului, în 1771 l-a întâlnit pe Goethe, asupra căruia a exercitat ceea ce mulți consideră a fi o influență profundă. În anul următor, însă, Goethe a scris că arta astfel caracterizată „este singura autentică" [4] , implicând astfel că autenticitatea nu poate exista decât în exprimarea trăsăturilor specifice ale unei societăți și culturi. În 1774, Herder și-a clarificat la rândul său gândirea în „ *O altă filosofie a istoriei pentru educația umanității",* în care a respins fără menajamente primatul raționalității kantiene și a trăsăturilor acesteia.
aspirația spre universalitate:

> Însă prejudecata este un lucru bun la vremea ei, pentru că îi face pe oameni fericiți, îi adună pe oameni în jurul propriului centru, îi face mai solizi pe propriul lor rădăcină, mai înfloritori după natura lor, mai înflăcărați în înclinațiile lor, mai activi în scopurile lor și, prin urmare, mai fericiți. Astfel, dacă vrem să vorbim despre fericire, cea mai ignorantă și mai prejudecată națiune este și prima. Epoca în care cineva dorește să emigreze și în care își pune speranțele în călătoriile în străinătate este deja o epocă a bolii, a umflăturii, a plenitudinii nesănătoase; este deja un vestitor al morții . [5]

Este imposibil să fim mai expliciți în exaltarea tacită a virtuților particulare ale acelui popor german considerat primitiv nu doar în comparație cu francezii, englezii și italienii, ci și cu aristocrația luminată care îl guvernează. Totuși, abia odată cu publicarea lucrării „Idei *pentru filosofia istoriei omenirii"* (1784-1791) viziunea lui Herder devine complet inteligibilă, chiar și în nuanțele

ei. El pleacă constant de la o metaforă organicistă a dezvoltării umanității, care, cel puțin în limbaj, îi apare analogă cu cea a regnului animal sau vegetal. Pentru Herder, „starea naturală a omului este starea societății". „Cea mai naturală stare", comentează el, „este și *un* popor înzestrat cu un caracter național. Acest caracter se menține de secole [...] pentru că un popor este o plantă a naturii la fel ca o familie, doar că are mai multe ramuri" [6] .

Într-un mod minunat, Providența a împărțit popoarele nu numai prin intermediul pădurilor și munților, al mărilor și al deșerturilor, al râurilor și al climatelor, ci mai ales prin intermediul limbilor, al înclinațiilor și al caracterelor; numai așa a putut să îngreuneze mai mult lucrarea despotismului atotsubjugător și să împiedice toate părțile lumii să fie ascunse în burta unui [cal de lemn] .

Ultima propoziție, care definește *Kulturnation* sau națiunea etnoculturală, spune totul: este singura „naturală" și, ca atare, deține o legitimitate superioară oricăreia. Se identifică cu o limbă care îi reflectă geniul și îi reglementează obiceiurile. Prevalează asupra statului și a modelelor artificiale de guvernare pe care cineva ar dori să i le impună. Pe scurt, Herder apără primatul ordinii sociale asupra celei politice și lansează un avertisment sever: „Este incontestabil că odată cu creșterea statelor și cu rafinamentul și artificialitatea sporite a componenței lor, pericolul de a crea indivizi nefericiți crește în mod necesar disproporționat" [8] .

Statul este pus direct sub semnul întrebării. Popoarele care trebuie eliberate sunt cele care formează grupuri sociale reale, și nu simple entități capabile să justifice teoria reprezentării dragă liberalilor. Și asta nu e tot: pe lângă faptul că reprezintă o amenințare la adresa fericirii supușilor săi, statul mai are în ochii lui Herder un defect: seamănă adesea cu un „amestec sălbatic de

rase și națiuni umane [plasate] sub un singur sceptru”.9 În acest moment, lingvistul din Riga declară război imperiilor din Europa Centrală și de Est în numele unei legitimități care nu mai este cea a statului-națiune francez, ci cea a unor comunități-națiune surde la subtilitățile teoriei politice.

Mai importantă decât acest anarhism este însă dimensiunea universală pe care Herder o conferă conceptului său de națiune, care este totuși particularist. Această universalitate nu are nicio legătură cu cea a modelelor franceze, care pretind a fi aplicabile peste tot în virtutea principiilor lor. Viziunea lui Herder asupra națiunii este universală în numele corolarului său: dreptul tuturor popoarelor de a se agrega după bunul plac, distingându-se de vecinii lor. O universalitate nu mai puțin modernă decât cea a liberalilor și a iacobinilor, dar fondată pe presupuneri radical ireconciliabile, prefigurând pe cele ale unei antropologii profund contemporane. Pentru Herder, ca și pentru antropologii care aveau să pună bazele disciplinei lor la trei sferturi de secol după el, cultura diferitelor națiuni nu este altceva decât un set de coduri lingvistice, simboluri, modele de relații sociale, instituții, tehnici și modalități de adaptare la influențele contextului spațio-temporal, care le identifică ca grupări umane stabile și substanțiale, fie că sunt societăți avansate sau mult mai puțin avansate. De fapt, Herder depășește deja definiția fondatoare a etnologiei introdusă de Tylor, pentru care cultura corespunde unui întreg ce include „cunoștințe, credințe, artă, morală, obiceiuri și toate celelalte aptitudini pe care omul le dobândește ca parte a unei societăți” 10. De fapt, el se plasează într-o perspectivă care, mai degrabă decât să fie folclorică, statică și obișnuită, se apropie în cele din urmă de concepțiile recente ale unei culturi în continuă evoluție și deschise: de exemplu cea a lui Bertrand Badie, pentru care ea este cadrul „construcției identității” în perpetuă mișcare a diferitelor grupuri umane 11 .

Din această perspectivă, Herder contestă aspirația europeană la universalitate și neagă validitatea prejudecăților rasiste, afirmând: „Termenul rasă sugerează o diversitate de origine care nu există deloc.” [12] El se dezvăluie a fi un anticolonialist *ante litteram,* chiar dacă „lumismul său de lumea a treia” este atât de ostentativ încât devine ambiguu. Sub pretextul respectului pentru orice specificitate culturală sau națională, el ajunge să afirme că fiecare comunitate umană trebuie să fie liberă să-și urmeze propriile tendințe, întrucât, chiar dacă acestea pot ofensa sensibilitatea unui observator extern, ele corespund valorilor specifice acelei comunități:

> Sălbaticul care gândește pentru sine, în cea mai îngustă sferă a vieții sale și se exprimă în ea mai adevărat, mai hotărât, mai eficient și care în sfera vieții sale reale știe să-și folosească simțurile și membrele, intelectul practic și puținele sale instrumente cu artă și prezență de spirit, este în mod clar, comparat om cu om, mai civilizat decât acea mașină politică sau erudită care stă ca un copil pe o schelă foarte înaltă, dar construită de mâinile altora . [13]

La prima vedere, afirmația sa pare o mustrare la adresa filosofiei Iluminismului, cu ambiția sa de a dicta legea unui univers despre care nu are nicio experiență practică; în realitate, ascunde alte implicații. Pe de o parte, Herder mărturisește o stimă nemărginită pentru toate popoarele și națiunile și condamnă ierarhia stabilită între țările civilizate și așa-numitele necivilizate, denunțând tirania europenilor care aduc cu ei „violența și nedreptatea” peste tot.14 [Pe] de altă parte, el plasează toate valorile și culturile pe același nivel doar pentru a devaloriza și mai mult spiritul vremurilor și principiul politic al suveranității naționale. El este, în cele din urmă, cel mai important susținător al „relativismului cultural” de astăzi, adică al respingerii oricăror valori de semnificație

universală. El merge aproape până la a venera dreptul fiecărui popor de a-și urma propriile impulsuri fără ezitare. Destinat unui viitor măreț în perspectiva naționalismului romantic și apoi a extremei drepte antidemocratice, *Volksgeist-ul,* spiritul poporului, trebuie să constituie în ochii acestuia singura valoare absolută, fără ca excesele sale să-l poată invalida.

Mai mult, filantropia populistă nu l-a împiedicat să rămână fidel prejudecăților anti-egalitare ale timpului său. A îmbrățișat teoria rasei a lui Montesquieu și credea în superioritatea genetică a anumitor grupuri, exprimând în același timp rezerve cu privire la conceptul de rasă: l-a negat ca realitate, dar doar pentru a susține că „fiecare națiune are o fizionomie particulară și o limbă particulară". El a justificat spiritul de cucerire prezentându-l ca o trăsătură culturală cu rădăcini străvechi, în special în rândul „popoarelor germanice". Întrucât pentru el, societatea era ca „un singur om", „cuceririle sale îi aparțineau prin dreptul barbar al războiului și trebuiau împărțite astfel încât totul să rămână un bun comun". [15] Aici s-a născut argumentul care avea să servească mai târziu pentru a justifica extinderea spațiului vital – *Lebensraum* – de către popoarele cele mai înzestrate din fire.

În concluzie, Herder apare contradictoriu, confuz și ambivalent. El folosește tonuri diferite, mai puțin belicoase, pentru a idealiza meritele poporului său, originalitatea sa incomparabilă: „În ciuda multor dificultăți, națiunea germană și-a exercitat funcția de bastion protector și defensiv al Europei și al creștinismului." [16] În realitate, aceasta este doar o legitimare inteligentă a ambițiilor sale politice. În așteptarea realizării lor tangibile, va depinde de Johann Gottlieb Fichte (1762-1814) să introducă o mai mare rigoare în acea concepție etnoculturală concepută inițial pentru uz german. Acesta va fi scopul Adresării *către națiunea germană,* publicată în 1807, la un an după umilitoarea înfrângere provocată Prusiei la Jena de armata lui Napoleon.

În acel discurs se poate detecta o creștere a mândriei naționale în fața invadatorului străin, din partea unui om care se convertise de mult la ideologia revoluționară franceză. Poate tocmai din acest motiv, limbajul este foarte complicat: „Discursurile anterioare au expus, ilustrându-le cu exemple extrase din istorie, caracteristicile germanului ca popor primitiv, ba chiar ca singurul popor care are dreptul să se numească «poporul» fără alte denumiri, spre deosebire de ramurile care s-au desprins din acesta, așa cum indică însuși cuvântul «german».” [17] Stilul greoi nu reușește să mascheze intenția, care nu este pur și simplu de a retrezi un patriotism excesiv de pasiv. Inițial, Fichte îmbrățișează ideea comunității-națiune inaugurată de Herder, tot în ceea ce privește superioritatea sa față de stat, dar apoi se distanțează asupra unui punct: unde afirmă natura voluntară a legăturii de cetățenie care trebuie să-i unească pe germani în viitor. La Fichte, suveranitatea națională în sensul său politic este împăcată cu legitimitatea mai semnificativă a națiunii etnolingvistice. Totuși, există aproape o amestecare de genuri, o juxtapunere oportunistă între liberul arbitru individual și o apartenență colectivă care o contrazice. Acest lucru va duce la unele neînțelegeri .

2. *„E vina germanilor”*

Este firesc ca ideea de *Kulturnation,* care afirmă existența popoarelor fără stat, definite prin limbă și cultură, să fi prezidat unificarea Germaniei și Italiei în secolul al XIX-lea și, din 1820 până în prezent, să fi susținut și aspirațiile pentru o identitate recunoscută exprimate de alte naționalități europene a căror moștenire istorică poate părea mai puțin evidentă. Dar este, de asemenea, un fapt că viziunea etnoculturală a națiunii a alimentat xenofobia în țări care, în ciuda faptului că posedau un stat, se

simțeau umilite de prestigiul și puterea altor state-națiune. Acesta este cazul Rusiei, unde slavofilii s-au ridicat în numele patriei lor ortodoxe împotriva susținătorilor occidentalizării țării și împotriva întregii Europe Occidentale.

Mai general, concepția etnoculturală a națiunii a continuat să pătrundă resentimentul naționalist și șovinist al tuturor societăților, chiar și al celor unificate politic, în special în cazurile în care o astfel de unificare a avut loc târziu, cum ar fi în Germania sau Italia. Mai mult, înclinația de a cultiva o identitate independentă nu a afectat doar sectoarele conservatoare, expansioniste și beligerante, ci s-a extins la întreaga populație și la întregul spectru ideologic. În 1917, locuitorii unui mic sat francez au ucis soldați americani pentru că erau diferiți de ei. În Austria, liderul social-democrat Karl Renner, care avea să devină președinte al Republicii după 1945, și-a dat consimțământul în 1938 Anschluss-ului , anexarea țării sale de către Germania nazistă, în care vedea crearea unei națiuni care, în ochii săi, era una cu limba sa. În Irlanda, un activist din Armata Republicană Irlandeză, Frank Ryan, care se înrolase în Brigăzile Internaționale în timpul Războiului Civil Spaniol după ce fusese capturat de trupele generalistului Franco, a reapărut la Berlin, unde a încercat să negocieze cu guvernul lui Hitler, promițând sprijin pentru IRA în schimbul promisiunii de a reunifica națiunea etnică irlandeză după război.

Ar fi potrivit, de asemenea, să reamintim motivele complexe care, în jurul anului 1870, în comunitățile evreiești germane, au inspirat renașterea limbii ebraice ca vehicul al culturii seculare, la inițiativa lui Moses Mendelssohn, Naphtali Wessely și a mișcării cunoscute sub numele de *Haskala. De asemenea, a* meritat să ne amintim revenirea sa ca limbă comună de comunicare în Palestina datorită eforturilor lui Eliezer Ben Yehuda, care, stabilindu-se la Jaffa din 1881, cunoștea pe deplin gândirea lui Herder.18 [Întreaga] a doua jumătate a secolului al XIX-lea, pe scurt, a fost marcată de o

filozofie sau sociologie dualistă, care accentua contrastul dintre o comunitate considerată naturală și benefică și o societate modernă care părea dezumanizată. Această opoziție s-a manifestat, desigur, în rândul populiștilor ruși din anii 1840; Reapare la Tonnies, în anii 1880 și 1890, referitor la perechea de contrarii formată de comunitate *(Gemeinschaft),* provenită dintr-o voință naturală *(Wesenwille),* și societate *(Gesellschaft),* percepută ca produsul artificial al unei voințe raționale externe *(Kürwille).* Dihotomia reapare în Franța, cu Émile Durkheim, care distinge solidaritatea mecanică a societăților comunitare puternic integrate de solidaritatea organică a societăților industriale cu o puternică diferențiere socială. Ceea ce se schimbă este vocabularul și poate și gradul de prejudecată împotriva societății. O poziție mai nuanțată este cea a sioniștilor

Aharon David Gordon, care se limitează la a distinge între grupurile unite prin experiență comună și cele care sunt doar construcții intelectuale, scrie: „Nu există așa ceva ca un om în lume în sens generic: există ruși, germani, englezi.” [19] Trebuie cel puțin să luăm în considerare faptul că viziunea deschisă asupra naționalității civice a întâmpinat o neînțelegere care, la rândul ei, a garantat succesul celor care o asociau în mod necesar cu un mecanism de excluziune reciprocă între popoare, rezultând în cele din urmă o ideologie totalitară. Încă din 1817, asociațiile studențești din Wartburg au sărbătorit tricentenarul reformei prin arderea codului civil, pe care îl considerau un simbol al malignității insidioase a națiunii politice de tip francez. În jurul anului 1890, teza lui Chamberlain despre superioritatea ariană s-a bucurat de un succes deosebit în Germania.20 (În timp ce, în aceiași ani, ecoul „celtomaniei” în Franța sau al „goticismului” în Suedia a rămas destul de estompat). Odată cu nazismul, acele semne precursoare vor culmina cu paroxismul etnonaționalismului.

Să fim însă precauți cu privire la conexiunile stabilite în grabă.

În realitate, comparativ cu gândirea lui Herder și Fichte, programul lui Hitler reprezintă o deviere extremă, așa cum ororile stalinismului reprezintă o îndepărtare de ideologiile socialiste comune. Totuși, deși îl distorsionează, se inspiră din acesta în mai multe puncte. Hitler scria: „Contestând principiile democrației parlamentare, luptăm cu cea mai mare hotărâre pentru dreptul unui popor la autodeterminare"; aceasta, referitor la universitatea națiunii culturale. „Interesul vital suprem al comunității în ansamblu trebuie, în acest caz, să stabilească limite interesului individual și să-i impună îndatoriri"; aceasta, referitor la concepția organică, naturală și obligatorie a legăturii sociale. „Încă o dată, vom cunoaște libertatea doar atunci când îi vom fi distrus pe dușmanii libertății [...] care nu au meritat niciodată chiar această libertate." [21] Saint-Just ar fi fost nedumerit de această profeție a unui genocid comis în numele suveranității nelimitate a poporului autentic. Cât despre principiul juridic și natura statului, ministrul de interne Frick s-a grăbit să sublinieze că acestea trebuiau subordonate rațiunilor *Kulturnation:* «Pentru național-socialiști, legalitatea este ceea ce convine poporului german, nedreptatea ceea ce îi face rău» [22] .

Aceasta este însă o distorsiune pe care o observăm astăzi, fără a lua în considerare circumstanțele vremii, nici sensul pe care îl aveau atunci ideile pe care privirea noastră le distorsionează. Nimeni nu se poate gândi să-l incrimineze pe Herder, cu atât mai puțin pe Fichte, care se încadrează în felul său în tradiția filosofiei iluministe, nici pe ceea ce unii consideră ideologie germană, sau chiar pe germanii înșiși. Problema prezintă nenumărate aspecte care, ca întotdeauna în Europa, sunt contradictorii și au origini foarte vechi. În ceea ce privește viziunea asupra statului în special, Louis Dumont a arătat că, dincolo de Rin, nu este vorba
Nu se reduce deloc la avertismentele libertariene ale lui Herder sau la ura naziștilor față de puterea aristocratică prusacă.23 După cum

subliniază el, întârzierea unificării politice a împiedicat Germania să experimenteze construcția lentă a marilor monarhii centralizate care, în statele-națiune din Europa Occidentală, demarcaseră în prealabil spațiul suveranității teritoriale. În loc de toate acestea, mult timp germanii au avut în fața ochilor doar spectacolul suveranității, universale și nu naționale, a Sfântului Imperiu Roman - moștenitor al Imperiului Roman - care a dispărut oficial abia în 1806 la cererea lui Napoleon. Mai mult, în 1871, statul german în sfârșit unificat, cu excluderea Austriei, a luat numele de al Doilea Reich - al doilea imperiu - căruia i-ar urma al treilea, al lui Hitler. Prin urmare, nu ar trebui să fie surprinzător faptul că au asimilat prost sistemul de suveranitate teritorială inerent statului-națiune și că pentru ei Germania a continuat să fie o entitate întruchipată de poporul său și nu definită de granițe care au divizat-o mai întâi, apoi, după ce au reunit-o, au continuat să fluctueze.[24]

Mai mult, acesta este doar un aspect al „sindromului german" al națiunii etnice. Există și altele care îl afectează radical: înainte ca Herder să ridice la stâlpul logicii dominante a statului rațional, Kant fusese apologetul său. Mai târziu, Hegel aproape că i-a zeificat acel stat căruia, potrivit lui, societatea trebuia să-i fie complet subordonată. „Statul este voința divină ca spirit actual care se exprimă ca formă și organizare reală a unei lumi" [25]. Este „spiritul lumii" - Weltgeist - pe care îl recunoștea deja la Napoleon. Nu trebuie să ne păcălim. Sufletul lumii simbolizează un principiu al autorității moderne și naționale într-o perspectivă revoluționară destul de apropiată de iacobinism, și aceasta chiar dacă Hegel critică legitimitatea politică ce decurge din contract sau consimțământul individual conform lui Rousseau sau Fichte [26]. El desemnează statul prusac ridicat, într-un stil inimitabil, ca o „realitate a libertății concrete" [27]. Dar această libertate concretă nu are nicio legătură cu sentimentele oamenilor sau cu practicile lor culturale. La urma urmei, doctrina *„institutioneller Flachenstaat",*

a statului instituționalizat pe baza dreptului teritorial *(Genossenschaft)* și nu mai în virtutea legăturilor personale, a fost dezvoltată în secolul al XIX- lea mai ales în Germania .

Deja în 1794, cele 17.000 de articole ale Landrecht-ului prusac anticipau chiar teoretizarea unei astfel de legi, cu zece ani înainte de promulgarea codului civil în Franța.

Și apoi, cum erau germanii în secolul al XIX-lea? E greu de știut. Probabil că oscilează, ca toate popoarele, între toleranță și xenofobie. Dar unii sunt așa cum fusese uneori Montesquieu, când scria: „Sunt în mod necesar om [...] și francez doar din întâmplare." [29] Cât despre cei mai lucizi, poate că au sesizat multiplele conexiuni pe care Ernst Jünger le-a dezvăluit într-o intrare în jurnal din 29 martie 1944: „Prin rasă și prin lege feudală sunt guelf, în timp ce concepția mea despre stat este prusacă. În același timp, fac parte din națiunea germană și, prin cultură, sunt european sau chiar cetățean al lumii." [30] Din păcate, nu toată lumea posedă o astfel de capacitate de a încurca liniile; rămâne faptul că influența concepției național-culturale trebuie atribuită nu intențiilor autorilor, ci obiceiurilor expresive și autoreprezentărilor pe care aceasta le-ar fi putut confirma.

În esență, este clar că Fichte însuși a conceput naționalitatea și cetățenia germană în raport cu o descendență biologică sau etnică comună, adică cu ceea ce s-a numit dreptul la sânge - *jus sanguinis* - spre deosebire de dreptul la sol - *jus soli* - care guvernează mai des desemnarea „cetățenilor" în statele care aderă la principiul teritorialității și suveranității, așa cum este conceput în Franța sau Marea Britanie. În ceea ce privește limba, textele lui Herder și Fichte revin ad nauseam cu elemente lingvistice și turnuri de expresie care au servit drept o adevărată rezervă preconfecționată pentru cei care, cu bună-credință, credeau că sunt inspirați de ele sau care le-au trădat pretinzând contrariul. În cele din urmă, cu mult înainte de ororile național-socialismului, evenimentele din

1870-1871 au dezvăluit potențiala agresiune a naționalismului etnocultural. Ne gândim, în mod firesc, la războiul franco-prusac și, în special, la anexarea Alsaciei și Lorenei de către Germania, care a realizat unificarea în timpul conflictului.

3. *Națiunea electivă a lui Renan*

După cum se știe, tocmai aceste evenimente l-au determinat pe Ernest Renan (1823-1892) să conteste reunificarea Germaniei și a Alsaciei-Lorenei – justificată de limba și originile lor comune – în numele unui principiu diferit de naționalitate. Pentru Germania, acest act a marcat desăvârșirea unității poporului său. Pentru Renan, a reprezentat un atac la adresa voinței unui alt popor. La prima vedere, nimic nu sugera că Renan era pe cale să se angajeze în acest conflict cultural și politic. Un savant al limbilor semitice care, sub al Doilea Imperiu, a devenit un fel de ghid intelectual, el fusese mult timp un critic militant al revoluției. Neconvins de conceptul de egalitate și de idealul democratic, era un fel de agnostic, un pozitivist conservator, și până în 1870 a rămas fidel națiunii modelate de legitimitatea dinastică, mai degrabă decât celei fondate, în 1879, pe suveranitatea populară. În ciuda pregătirii sale științifice, s-a dedat chiar antisemitismului și a crezut în superioritatea ariană. În lucrarea sa, *Histoire générale des langues sémitiques,* publicată în 1855, el a susținut că „[...] în comparație cu rasa indo-europeană, rasa semitică reprezintă într-adevăr o varietate inferioară a rasei umane” [31.] Iar în 1862, în timpul discursului său inaugural de la Collège de France, a insistat și a deplorat „simplitatea înfricoșătoare a spiritului semitic, care diminuează creierul uman, făcându-l închis oricărei idei subtile” [32]
.

Renan este rasist, o atitudine răspândită în vremea sa, dar rareori

exprimată cu o asemenea siguranță pseudoștiințifică. Aceasta este inspirația din spatele doctrinei democratice a națiunii: cineva care ignoră respectul scrupulos al lui Herder pentru culturile și popoarele non-occidentale și desconsideră complet idealismul său umanitar. Renan este, în plus, un mare admirator al Germaniei, dar nu pentru populismul său național romantic, ci pentru puterea pe care, pe bună dreptate, i-o recunoaște. Cu toate acestea, profesiunile sale de reacționare sunt anterioare anexării Alsaciei-Lorenei: acel eveniment a provocat un val de patriotism care l-a determinat să-și reconsidere pozițiile morale, filosofice și politice. Apoi recunoaște că legitimitatea dinastică și-a avut vremea. Într-o scrisoare adresată lui David Frédéric Strauss la 13 septembrie 1870, acesta s-a supus principiului naționalităților bazate într-un fel sau altul pe legitimitatea populară, și a făcut-o în termeni pe care Fichte nu i-ar fi respins și pe care Herder i-ar fi susținut în mare măsură: „Este evident că, odată ce principiul legitimității dinastice a fost respins, singurul lucru care a mai rămas pentru a oferi o bază delimitărilor teritoriale ale statelor este legea naționalităților, adică a grupurilor naturale determinate de rasă, istorie și voința populației.” [33] Însă acceptarea acestei îngrijorătoare inversări l-a împins să formuleze unele restricții. Citim într-un articol publicat două zile mai târziu în „Revue des deux mondes”: „Principiul naționalităților independente nu este, așa cum cred mulți, de așa natură încât să elibereze rasa umană de flagelul războiului; într-adevăr, m-am temut întotdeauna că principiul naționalităților, înlocuit de simbolul blând și paternal al legitimității, ar putea face ca luptele dintre popoare să degenereze într-o exterminare a raselor” [34] .

Conversi simultan la un republicanism convenabil, Renan a căutat de atunci argumente pentru a contracara concepția germană despre națiune, care, în ochii săi, alimentează tocmai acea logică conflictuală și care, deocamdată, este responsabilă pentru soarta

Alsaciei-Lorenei. El trebuie să abandoneze concepțiile etnice, ale căror riscuri le vede clar. Prin urmare, nicio națiune naturală, nicio „persoană" națională așa cum a fost concepută de Herder și Michelet, niciun suflet colectiv așa cum a fost conceput de Joseph de Maistre. Pe de altă parte, nici măcar națiunea riguros politică a lui Sieyès nu-l satisface: se ciocnește prea mult cu convingerile sale, deoarece pune accentul doar pe suveranitatea populară, separată de orice memorie istorică, și face ca Franța să înceapă în 1789 ca și cum nimic nu ar fi existat înainte. El detestă și mai hotărât viziunea iacobină care, cu disprețul său pentru substanța tangibilă a țării, nu ar rezista provocării reprezentate de națiunea etnoculturală.

Se pare, deși nu se poate demonstra, că Renan și-a orientat gândirea spre un utilitarism pragmatic de tip englezesc. Fără să pară, el lasă deoparte preocupările idealiste și, asemenea lui John Stuart Mill, se străduiește să inofensivizeze ceea ce, în naționalism, reprezintă o amenințare la adresa păcii în Europa și a integrității teritoriale a Franței. Probabil că el crede, împreună cu Mill, că „guvernele nu pot fi construite în virtutea unui plan premeditat" [35], atât din perspectiva iacobină, cât și din cea care constă în dorința de a uni toate populațiile care vorbesc aceeași limbă sub autoritatea unui singur stat. Dar după ce s-a apropiat de republicanism, probabil crede, împreună cu Mill, că un guvern reprezentativ nu poate funcționa într-o țară formată din „naționalități diferite" unde nu există „solidaritate fundamentală" *(fellow-feeling)* [36]. În mod clar, din această perspectivă, Renan își dezvoltă viziunea asupra națiunii elective, legitimată nu prin exprimarea directă și excesiv de instantanee a suveranității populare, ci prin ideea unui consens mai larg și mai profund, determinat istoric, permanent, unificator și nu pluralist, așa cum ar susține mecanismele de reprezentare și vot majoritar. Conceptului liberal de națiune engleză, el adaugă o nuanță distinctă de memorie colectivă. Formula la care ajunge a

fost adesea repetată, dar nu poate fi lăsată nemenționată.

Renan a enunțat-o în timpul unei conferințe ținute la Sorbona pe 11 martie 1882, cu titlul *Quest-ce quune nation?* El a început prin a spune că este „un suflet, un principiu spiritual", și prin urmare o imagine mentală, lipsită de natura obiectivă pe care Herder o atribuia națiunii-persoană și fără nicio relație cu „sufletul colectiv" al teoreticienilor legitimismului, construită având în minte trecutul și pentru trecut. Urmează pasajul adesea citat în care este definită națiunea electivă: „O națiune este așadar o mare soliditate constituită de sentimentul sacrificiilor care au fost făcute și al celor pe care cineva este dispus să le facă din nou. Ea presupune un trecut, dar se rezumă în prezent cu un fapt tangibil: consimțământul, dorința clar exprimată de a continua viața în comun. Existența unei națiuni este (scuzați metafora) un plebiscit «zilnic»" [37] .

În 1861, Mill exprimase aceeași idee în mod diferit, scriind: „Se poate spune că o parte a umanității constituie o naționalitate atunci când membrii săi sunt uniți de simpatii comune care nu se extind și la alții, când aceste simpatii îi împing să coopereze între ei mai de bunăvoie decât cu un alt popor, când îi determină să dorească același guvern, cu condiția ca acesta să fie deținut exclusiv de ei înșiși sau de o parte a lor." [38] La Renan, imaginea plebiscitului zilnic este demnă de remarcat , nu numai pentru puterea sa evocatoare, ci și pentru spațiul de manevră pe care îl lasă. În realitate, de fapt, acesta nu are loc sau, dacă are loc, ca în 1860 pentru reunificarea Savoiei cu Franța, este ireversibil și distorsionat atât de circumstanțe trecătoare, cât și de manevrele statului care obține un avantaj de pe urma lui. Dar, în special în ceea ce privește Alsacia-Lorena, de care Renan era atât de preocupat, referendumul nu a fost convocat în 1871, la anexarea sa la Imperiul German, nici în 1918 pentru revenirea sa la Republica Franceză. În spatele gratuității metaforei plebiscitare se ascunde o agendă ascunsă.

Aceasta își propune să închidă un capitol în extinderea principiului naționalităților într-un moment în care, în urma unificării Italiei și Germaniei, marile țări europene au atins toate statutul de state-națiune. Dintr-un cadru național confortabil, marile țări intenționează să închidă ușa micronaționalismelor care le perturbă. Națiunea electivă a lui Renan răspunde așteptărilor multor guverne.

[1] Sieyès, *Ce este a treia stare,* cit., p. 31.

[2] Extras citat din A. Dieckhoff, *L'invention d'une nation,* Paris, Gallimard, 1993.

[3] Imaginea unificării verticale și orizontale este din Pomian. *L'Europe et ses nations,* cit., p. 156.

[4] J.W. Goethe, *Arhitectura germană,* în *Scrieri despre artă și literatură,* Torino, Bollati Boringhieri, 1992, p. 37.

[5] JG Herder, *O filozofie a istoriei pentru educația umanității* (1774), Torino, Einaudi, 1951, p. 29.

[6] Id., *Idei pentru filosofia istoriei umanității* (1784-1791), Bologna, Zanichelli, 1971, pp. 234 și 240.

[7] *Ibidem,* p. 210.

[8] *„ibidem,* pp. 209-210."

[9] *Ibidem,* p. 240.

[10] EB Tylor, *Cultura primitivă,* Boston, 1871, p. 1; trad. it. *Spre originile culturii,* 3 vol., Roma, Edițiile Ateneo, 1985-1987.

[11] B. Badie, *Culture et politique,* Paris, Economica, 1993, p. 151.

[12] Herder, *Idei pentru filosofia istoriei umane,* cit., p. 170.

[13] *Ibidem,* pp. 231-232.

[14] *Ibidem.*

[15] *Ibidem,* p. 399.

[16] *Vedem,* p. 398.

[17] J.G. Fichte, *Discurs către națiunea germană* (1807), ediția a II-a. Torino, Utet, 1942, p. 125.

[18] În acest sens, vezi Dieckhoff, *Invenția unei națiuni,* cit.

[19] *Ibidem,* p. 95.

[20] Între 1898 și 1910 au fost publicate douăsprezece ediții ale lucrării „ *Fundamentele secolului al XX-lea"* (cf. M. Werner, *„Limba germană a lui Tacitus și originalitatea germană",* în „Le Debat", 78 (ianuarie-februarie 1994), p. 388).

[21] Citat în L. Kolakowski, *L'esprit totalitaire,* Bruxelles, Complexe 1978, p. 104-105; Ea. trans. *Lo spirito rivoluzionano,* Milano, SugarCo 1981, p. 115.

[22] Discurs rostit la Leipzig la 3 octombrie 1933.

[23] Vezi în special L. Dumont, *Essais sur l'individualisme,* Paris, Seuil, 1983.

[24] Vezi L. Dumont, „ *Sunt culturile vii? Identitatea germană în interacțiune?",* în «Man», 21 (1987), pp. 590-592.

[25] GWF Hegel, *Schițe ale filosofiei dreptului, sau*

diritto naturale e scienza dello Stato in compendio (18201821), Bari, Laterza, 1978, p. 255.

[26] *Ibidem,* p. 240.

[27] *Ibidem,* p. 246.

[28] Cf. W. Blockmans, *Originile statelor moderne în Europa* [...], în *Viziuni asupra dezvoltării statelor europene,* Roma, Școala Franceză din Roma, 1993, p. 5.

[29] C. S. de Montesquieu, *Gândurile mele,* Paris, Gallimard, 1949, p. 10.

[30] E. Jünger, *Second Parisian Journal,* Paris, Christian Bourgois, 1980 p. 264.

[31] E. Renan, *Istoria generală a limbilor semitice,* în *Opere complete,* Paris, Calmann Lévy, 1947, voi. III, p. 145.

[32] *Ibidem,* vol. II, p. 333.

[33] E. Renan, *Qu est-ce qu une nation?,* Paris, Presses Pocket, 1992, p 120 *(l r e scrisoare către Strauss)* (trad. It. *Ce este națiunea,* Milano, Eroica 1919).

[4] *Ibidem,* p. 105 *(Războiul dintre Franța și Germania).*

[35] JS Mill, *Considerații asupra guvernării reprezentative* (1861), South Bend, Gateway Editions, 1962, p. 2.

[36] *Ibidem,* p. 309.

[37] Renan, *Ce este națiunea,* cit., p. 24. („me si perdoni la meta fora" face aluzie la utilizarea termenului „plebiscit", descalificat de utilizarea făcută de Napoleon al III-lea).

[38] Mill. *Considerații privind guvernarea reprezentativă,* cit. p. 307.

CAPITOLUL ȘASE

Febra naționalităților

Putem spune că Herder, Renan și, odată cu ei, toți intelectualii care au abordat fenomenul național reprezintă ceva dincolo de ei înșiși? Și chiar dacă admitem acest lucru, putem plasa gândirea lor în contextul timpului lor? Nu-i forțăm oare să funcționeze conform a ceea ce prezentul nostru vrea să spună? De exemplu, deși este dificil să nu vedem în Herder campionul națiunii în sens cultural, nu-l trădăm oare atribuindu-i paternitatea termenului *Volksgeist* - spiritul poporului ridicat ca voință absolută, în opoziție cu voința majoritară a revoluționarilor francezi - pe care nu l-a folosit niciodată? Nu-l trădăm oare pe Fichte uitând că și el pare să privilegieze comunitatea-națiune în detrimentul statului doar pentru că realitatea societății germane din 1807 îl obligă să admită că „trebuie să începem prin a forma și educa națiunea în vederea statului” [?]

Și asta nu e tot: riscul de a interpreta greșit doctrinele pare marginal, întrucât acestea ocupă doar o poziție secundară în vastul domeniu de studiu care cuprinde națiunea și derivatele sale moderne. În realitate, miriadele de fațete ale obiectului național coexistă cu date mai mult sau mai puțin accesibile observației, reflecțiilor filosofice și ideologiilor îndoctrinatoare care le valorifică; fiecare aspect ar necesita analize care ar putea fi modificate la infinit.

Este adevărat că disecția meticuloasă a acestor nenumărate perspective analitice este activitatea predilectă a specialiștilor. Catalogarea lor se dovedește neprețuită, deoarece ne amintește că victoria concepției etnice despre naționalitate asupra celei civice în perioada 1814-1914 a fost în mare măsură o iluzie optică. Lucrurile nu au fost atât de simple. Ceea ce s-a întâmplat de fapt a luat forma unui amestec imprevizibil de evenimente, atitudini, sentimente și idei, complicat de trei momente critice succesive. Primul, acum aproape uitat, a fost dominat până în jurul anului 1830 de intervenția religiei în negarea sau, dimpotrivă, afirmarea dreptului

popoarelor - creștinii - la autodeterminare. Apoi a venit a doua mare criză, caracterizată de triumful principiului marilor naționalități, odată cu unificarea politică a Italiei și Germaniei. În cele din urmă, a existat al treilea val de micronaționalisme care, după ce au ajuns să tulbure curtea marilor în ultima treime a secolului trecut, continuă să stârnească o dezaprobare nuanțată de rea-credință în cei care încă recunoșteau o anumită semnificație practică în dorința de libertate.

1. *Catalogul națiunilor*

A încerca să pui o oarecare ordine în problemele ridicate de conceptul modern de națiune înseamnă a te confrunta cu atât de multe elemente încât întreprinderea devine fără speranță. Înainte de orice examinare teoretică, o dificultate inițială apare din punct de vedere al vocabularului. După 1790, apare o întreagă familie de cuvinte noi sau reinterpretate. Poporul este recunoscut ca având demnitate supremă, simbolică sau reală, după caz, în timp ce națiunea își asumă cele două fețe relativ discordante, politică și culturală. La rândul său, termenul „naționalitate", care apăruse deja în secolul al XVII-lea în Spania *(nacionalidad)* și Anglia *(nationality),* a intrat în uz în Franța în jurul anului 1770 pentru a indica conștiința națională. Acesta capătă un sens oarecum diferit la plural, principiul naționalităților indicând aspirația la unitate sau independență a popoarelor fără stat; în final, când în jurul anului 1835 termenul „naturalitate" (în sensul de „natură" a unei națiuni, care a ajuns până la noi în termenul „naturalizare") intră în desuetudine, naționalitatea la singular ajunge să indice pur și simplu apartenența juridică a unei persoane la o țară[2] . În ceea ce-l privește pe cel mai recent născut, termenul „naționalism", a cărui apariție pare să dateze din 1798, începe prin a conota, în Franța,

spiritul revoluționar, apoi cu Lamartine (1836) exprimă sentimentul patriotic, la Proudhon capătă o nuanță peiorativă sau pozitivă în funcție de faptul dacă condamnă agresivitatea națiunilor existente (1849) sau aplaudă ambiția celor care încearcă să se formeze (1865) și, în final, între 1870 și 1914, se fixează în sensul de particularism extremist, adesea asociat cu extremismul de dreapta.

Linia directă este însoțită de ramuri colaterale. Mai întâi, conceptul de patrie, a cărui rădăcină latină în secolul al XVI-lea evoca paternitatea simbolică a țării natale. Rousseau l-a înțeles întotdeauna astfel, dar în cele două secole care au urmat, la primul i s-au adăugat noi semnificații: apartenența emoțională la o națiune extinsă și la statul care o reprezintă; aderența, în Franța, la patria revoluționarilor - și la scurt timp după aceea, expresia „patrie mamă" (1798) va insista asupra acestui sens restrictiv. În mod ciudat, cuvântul „patriot" urmează o cale relativ autonomă. În Anglia, a fost preluat de adepții lui Cromwell. În Franța, în secolul al XVI-lea, calificarea de „bun patriot" preceda deja cea de cetățean exemplar, apoi suna ca o recunoaștere a meritului sans-culotte-ului perfect și, în final, cu mai puțină răzbunare, o lăuda pe cea de bun francez. Patriotismul a fost numit astfel pentru prima dată în Anglia în jurul anului 1720 și de atunci a preamărit o poziție de ideal activ și angajament moral în favoarea țării. În Franța însă, a căpătat acest sens abia în jurul anului 1750, apoi s-a îndepărtat de el pentru o perioadă. După căderea lui Napoleon, de fapt, „patriotismul de stat" [3] a fost înlocuit de un tip de atașament față de patria sa, destul de ostil puterii stabilite. Inițial progresist și nuanțat de ostilitate față de monarhia restaurată, a devenit ulterior reacționar, deoarece a opus țara reală, primordială și natală cu cea legală și fictivă a politicienilor republicani.

Glosarul ar trebui completat prin adăugarea cuvântului „șovinism" [4], a echivalentului său englezesc *cu „jingoisme",* și

apoi să ne întoarcem pentru a savura subtilitățile limbii germane care distinge între *„Nationalitat" cultural și etnic* și *„Staatsangehorigkeit"* sau simpla apartenență administrativă la un stat6 · Ne vom limita însă la a lua în considerare doar un alt cuvânt, „cetățenia", care rezumă toate problemele ridicate de explozia naționalistă de după 1815. În zilele noastre, cetățenia coincide practic cu naționalitatea, așa cum se întâmplă în definiția în care indică „statutul indivizilor în dezvoltarea statelor-națiune" [7] . Dar acesta este tocmai punctul care domină istoria europeană de la sfârșitul erei napoleoniene până la războiul din 1914-1918. În acea lungă perioadă, provocarea a fost reconcilierea acestor două concepte, care fuseseră mult timp antagonice în societățile în care un număr tot mai mare de naționaliști deplorau faptul că cetățenia pe care erau obligați să o accepte nu corespundea naționalității pe care o revendicau. Odată ce închidem dicționarul, tot ce rămâne de făcut este să clarificăm aceste confuzii lingvistice cu perspectivele oferite de teoreticieni.

Cei mai rezonabili nu se obosesc să ofere clarificări. Unii renunță, convinși că „teoriile națiunii sunt inconsistente și par să se confrunte cu dovezi orbitoare, o certitudine care dispare".8 Alții se concentrează asupra unei singure manifestări a fenomenului, fără a reuși însă să o clarifice. Astfel Edgar Morin, care vede în „statul-națiune realizat [...] o entitate care este simultan teritorială, politică, socială, culturală, istorică, mitică și religioasă".9 Mulți , însă, încearcă să rezolve enigma. În general, aleg termenul cel mai generic, naționalism, doar pentru a admite imediat că acesta acoperă o încurcătură de ideologii politice, doctrine specifice, atitudini intransigente, excese sectare, mișcări, politici concrete, simboluri și multe altele.10 Cu toate acestea, ei încearcă să aducă o oarecare ordine. Astfel Anthony Smith, care enumeră cinci specii sau componente ale naționalismului: 1) procesul de formare și menținere a statelor-națiune; 2) conștiința apartenenței la o națiune; 3) expresiile simbolice ale națiunii și

rolul acesteia; 4) ideologiile sau doctrinele naționaliste; 5) mișcări sociale și politice care vizau realizarea voinței atribuite națiunii. Poate temându-se că ar putea fi acuzat că a neglijat esențialul, Smith opune în mod clasic naționalismul „civic-teritorial" antagonistului său „etnic-genealogic" [11] .

Din păcate, aceste aranjamente atemporale sunt de puțin folos atunci când vine vorba de a înțelege substanța istorică, întotdeauna hibridă, a impulsurilor naționaliste care, în secolele al XIX-lea și al XX-lea, încurcă căile marcate. Exploratorul rătăcit, așadar, nu are de ales decât să se bazeze pe lucrări mai puțin orientate spre generalizarea abstractă: de exemplu, cele ale lui Andreas Kappeler, John Plamenatz și Miroslav Hroch.

Fără a interveni în dezbaterea academică ce se opune concepțiilor lui Herder și Renan, Kappeler, fără dogme preconcepute, izolează trei forme de naționalism grupate în grabă sub eticheta de etnoculturalism. Prima, apărută în secolul al XIX-lea, putea încă să reapară în comunități naționale lipsite de suveranitate sau dispersate politic; un exemplu este situația germanilor, italienilor, grecilor sau polonezilor în jurul anului 1820, iar mai târziu cea a balților și armenilor. A doua dintre aceste forme se observă, potrivit lui, în comunități care suferă nu atât de frustrare politică, cât de lipsă de unitate culturală sau socială; astfel, înainte de 1900, maghiarii, irlandezii sau norvegienii. Și, în final, Kappeler o găsește pe a treia în grupurile etnice sau minoritățile care se simt oprimate în cadrul unui întreg mai larg, cum ar fi galezii, scoțienii și, astăzi, poate chiar albanezii din sud-estul Iugoslaviei. Pornind de la aceste situații distincte, el enumeră trei frustrări naționale sau prenaționaliste care - cu excepția unor redresări sau accelerări bruște - tind să fie asociate cu acestea: la cel mai înalt nivel lipsa suveranității politice, la etapa intermediară teama de a pierde integritatea lingvistică și culturală și, în final, dorința de a se dota cu o structură socială proprie.12 Nu este clar

unde să-i plasăm pe evreii sioniști din Europa Centrală din jurul anului 1900 în această schemă și nici unde se situează exact bascii sau belarușii, dar este incontestabil faptul că Kappeler identifică procese reale, mai degrabă decât să le dizolve în generalizări în căutarea unui obiect.

John Plamenatz, la rândul său, descrisese anterior anumite mecanisme ale micronaționalismelor care au urmat unificării Italiei și Germaniei. Pentru el, procesele de formare a celor două state se încadrează în familia naționalismelor occidentale, indiferent de nuanțele lor civice sau etnice. Pe această bază, originalitatea abordării sale constă în distincția pe care o face între familia națiunilor vechi, autoconstruite, și cea a naționalismelor estice. Estul la care se face referire în acest sens nu are nicio legătură cu punctele cardinale. Pentru Plamenatz, „naționalismul de tip estic este atât mimetic, cât și competitiv". [13] Pe scurt, el pornește de la impulsul prin care potențialele elitele societăților supuse diferitelor forme de hegemonie ale modelului occidental își dau seama că, la rândul lor, pot obține un statut dominant doar izolându-se într-o națiune care devine a lor și în care înlocuiesc elitele străine. Pe scurt, este vorba de a imita aparatul occidental pentru a te elibera mai bine de el, concurând cu reprezentanții săi pentru a-i elimina din noul spațiu național. Acest model se aplică atât rebeliunii societăților coloniale africane sau asiatice, cât și reacției împotriva supremației imperiale exercitate, de exemplu, de Austria în Europa Centrală sau de Spania „de tip Madrid" asupra regiunilor periferice: catalană, bască, galiciană și chiar Andaluzia. Nu exclude posibilitatea ca intelectualii „occidentali" să fi fost, în secolul al XIX-lea, la originea renașterii lingvistice și culturale care a servit ulterior elitelor naționale drept justificare pentru proiectele lor. Plamenatz amintește acest lucru în legătură cu cehii, care au utilizat materialele colectate de folcloriștii și filologii germani.

Se pare că Miroslav Hroch, la rândul său, elaborează calendarul aplicării acestui mecanism de afirmare a națiunilor născute târziu.14 El începe prin a aminti că conștiința națională se dezvoltă diferit în funcție de grupurile sociale și regiunile unei țări și că, la origini, este de obicei mai intelectuală și urbană, ca în cazul națiunilor vechi. Acest lucru îi permite lui Hroch să stabilească cronologia expansiunii și consolidării sale. Într-o fază inițială de gestație, această conștiință se traduce într-o simplă dorință de recunoaștere artistică, literară sau folclorică, relativ apolitică și, în plus, limitată la câteva cercuri de activiști culturali; ne vin în minte jocurile florale catalane și felibrismul provensal. Într-o etapă ulterioară, mândria de sine recâștigată infectează grupuri pioniere mai mari, mobilizând o burghezie care, nemaifiind tentată să se integreze în puterea hegemonică, își etalează brusc mândria pentru limba sa distinctivă. Naționalismul capătă apoi o tentă politică; poate veni faza finală în care, echipat cu toate atributele sale, dobândește sprijin de masă fără a se extinde neapărat la întreaga populație. În acel moment, procesul fondator se încheie și revendicarea națională preia controlul. Se poate adăuga, cel mult, că în cazul liderilor aceasta acoperă interese de nemenționat. Ernest Gellner observă ironic: „Chiar dacă există o diferență în bine în a fi liderul multor oameni, mai degrabă decât al câtorva, această diferență nu este atât de drastică ca cea dintre a fi lider, oricât de mulți, și a nu fi deloc lider” [15] .

2. *Religiile în comparație: de la Sfânta Alianță la Martiriul Poloniei*

Nimic, însă, nu indică faptul că aceste calcule au jucat un rol în 1815, în urma crizei aventurismului napoleonian și a națiunii revoluționarilor. După Congresul de la Viena din acel an, Europa

de Vest și de Nord erau concentrate într-un număr mic de vaste unități politice și nimic nu prezicea încă că Europa de Sud-Est va vedea, într-un timp relativ scurt, proliferarea unor state mici născute din dezmembrarea imperiilor turc și austriac. Sătui de presupusele războaie de eliberare, europenii păreau să accepte restaurarea constrângerilor monarhice și reorganizările teritoriale pe care Herder le găsea bizare. Italia a rămas împărțită în șapte state, dar noua Confederație Germană cuprindea doar 39 de state suverane, comparativ cu cele 320 ale Sfântului Imperiu din 1792. Cu toate acestea, regii și împărații au făcut ce au vrut, aproape ca și cum ar fi vrut să sublinieze că era drepturilor popoarelor fusese doar un scurt interludiu.

Totuși, lucrurile nu sunt simple; în mai 1821, Metternich i-a amintit țarului Alexandru: „Scopul factioșilor este unul și uniform: răsturnarea a tot ceea ce există [...] Sunt convins de imposibilitatea conservării și reformării conform dreptății și rațiunii atunci când masa poporului este în mișcare” [16.] Planul constă în a profita de răgazul oferit de slăbiciunea temporară a poporului pentru a supune mișcarea demonstrând că trecutul se întoarce în prezent. În acest context, deja în 1815, Finlanda, luată de la Suedia, trece la Rusia, care o ocupa din 1809. În schimb, regatul suedez primește Norvegia, confiscată de la Danemarca. Între timp, Rusia, Prusia și Austria își împart Polonia, care dispare ca stat de pe hartă, în timp ce Imperiului Vienei i se oferă Lombardia și Veneto drept compensație pentru Belgia, care a fost dată suveranului Țărilor de Jos.

Justificarea acestei ștergeri a datelor teritoriale și a valorilor politice nu este ușoară, mai ales că, după Congresul de la Viena, aranjamentele imperiilor austriac și rus au devenit mai complicate. Rusia a anexat un mare ducat suplimentar - Finlanda - și un regat - Polonia. Cât despre puzzle-ul habsburgic, acesta cuprindea acum cinci categorii de teritorii: posesiunile ereditare - Austria, Stiria,

Carintia, Tirolul, Carnia și Istria italiene și Dalmația italo-croată - teritoriile Coroanei Boemiei, cele ale Coroanei Sfântului Ștefan, care includeau Ungaria, Transilvania, aproape în întregime România, Croația și o parte din Serbia; Regatul Galiției, născut din împărțirea Poloniei; și, în final, recent dobânditul Regat Lombardia-Veneția. Și cum acest aranjament părea prea simplu, provinciile germane au devenit parte a Confederației Germane, o onoare neîmpărtășită de celelalte.

Aceste edificii baroce erau atât de fragile și precare încât suveranii au fost nevoiți să le susțină cu o rațiune divină deja anacronică, nu doar pentru a sacraliza, ca în trecut, autoritatea monarhică, ci și, cel puțin în egală măsură, pentru a găsi un antidot la febra purulentă a naționalismului. Acesta era liantul care părea mai potrivit decât oricare altul pentru a ține laolaltă populații diverse, din fericire unite prin religie, opuse populațiilor care profesau credințe diferite și depindeau de alte imperii. Mistic și influențat de clanul ultraortodox care domina curtea din Sankt Petersburg, țarul Alexandru I a luat inițiativa de a-L chema pe Dumnezeu să-l salveze, invitându-și „frații", împăratul Austriei și regele Prusiei, să i se alăture în Sfânta Alianță, care a luat ființă la 26 septembrie 1815.

Legitimitatea religioasă a pactului la care Ludovic al XVIII-lea, la întoarcerea sa la Paris, a fost invitat să adere, este enunțată în mod explicit. Articolul 2 stabilește că:

> membri ai unei singure națiuni creștine, cei trei prinți aliați se consideră simpli delegați ai Providenței chemați să guverneze cele trei ramuri ale aceleiași familii, Austria, Prusia și Rusia, admițând astfel că în realitate națiunea creștină din care fac parte împreună cu popoarele lor nu are alt suveran decât cel căruia singur îi aparține puterea, [...] divinul nostru mântuitor, Iisus Hristos, cuvânt al Celui Preaînalt, cuvânt de viață [17].

Expunerea motivelor lasă pe cineva uimit chiar și atunci, dar aceasta era intenția, pioasă și obraznică și incredibil de ecumenică; în națiunea creștină, sunt asociate trei confesiuni: ortodoxa pentru Rusia, catolica pentru Austria și protestanta pentru Prusia. Ceea ce contează este rezultatul urmărit. Deși refuză să semneze în numele guvernului său acel „document de misticism sublim și nonsens", ministrul englez Castlereagh aderă la Cvadrupla Alianță semnată la 20 noiembrie 1815 pentru a permite „examinarea măsurilor care [...] vor părea cele mai salutare pentru prosperitatea liniștită a popoarelor și menținerea păcii în Europa". [18] Mai mult, chiar dacă englezii sunt reticenți în a vorbi prea mult despre religie, este într-adevăr necesar să se asigure Papei exercitarea pașnică a bunurilor sale, situate din păcate într-o Italie pe care conspiratorii nelegiuiți - *Carbonarii* - ar dori să o unifice și, cu atât mai mult, să susțină autoritatea monarhilor Austriei și Rusiei.

Dar ei ignoră faptul că voința lui Dumnezeu este de nepătruns și, prin urmare, a te juca cu ea este echivalent cu o provocare. Autocrația rusă a ridicat de mult miza lansând o cruciadă panortodoxă menită să-și extindă protecția la toate populațiile slave și grecești supuse jugului otoman și, prin urmare, musulman. Puterea imperială turcă a Sublimei Porți s-a umilit acordând țarului această funcție tutelară prin Tratatul de la Küçiük Kainarge din 1774. Desigur, nu se menționează drepturile politice ale popoarelor sau minorităților, dar, fără a fi menționate explicit, există deja o tendință de a le afirma pe cele ale națiunilor creștine și ortodoxe. Acum, această strategie de putere, combinată cu intenția monarhului rus de a-și demonstra grija pentru supușii săi, s-ar întoarce împotriva propriilor instigatori. Deși a subminat temporar autoritatea otomană slăbită, pe termen lung ar favoriza în cele din urmă ascensiunea unor naționalități care ar sfâșia Balcanii. În loc să consacre planul antinațional al unei Sfinte Alianțe incapabile să-i stăvilească efectele perverse, religia ortodoxă ar

deveni națională și populară. Mai mult, fervoarea religioasă, pe lângă perturbarea ordinii străvechi a regiunilor balcanice, ar înarma și religiile creștine unele împotriva altora și ar lovi direct Imperiul Rus din Polonia Catolică.

Mai mult, Tratatul de la Küçiük Kainarge este simbolul, mai degrabă decât cauza, acestei renașteri. Deja înainte, în țările slave și grecești care se confruntau cu musulmanii, alte două forțe, tot de origine religioasă, acționau în subteran. Cea mai veche provine din *sistemul milliet,* pe care otomanii îl aplicaseră populațiilor lor supuse timp de secole. În schimbul plății unui tribut și a anumitor servituți sau limitări de statut, precum și a unor umilințe frecvente, acesta le acorda autonomie administrativă și teritorială pe o bază cvasi-națională, deși nu teritorială. Grecii ortodocși s-au trezit guvernați de oameni ca ei, coreligionarii lor români de boieri ortodocși români și așa mai departe. În plus, din cauza fragmentării religioase a creștinilor, era adesea mai ușor să se încredințeze guvernul nu laicilor, ci episcopilor corespunzătoare confesiunilor diferitelor minorități. Astfel, multe identități religioase, lingvistice și etnice au fost menținute și consolidate simultan, deschizând în mod natural calea pentru aspirațiile naționaliste ale secolului al XIX-lea. În cazuri extreme, s-a întâmplat chiar ca autoritățile episcopale să se opună turcilor și să guverneze o țară creștină cu deplină suveranitate. Acesta a fost cazul Muntenegrului, independent de facto încă din secolul al XIV-lea, susținut de Rusia din 1711 și guvernat până în 1852 de un prinț-episcop ajutat de un guvernator laic.19

A doua forță, de origine religioasă, intră în joc în mod clar abia după 1750. În multe privințe, ea contribuie la regenerarea culturilor subordonate întreprinsă de folcloriști și lingviști din Europa Centrală și din regiunile celtice. În țările balcanice, însă, elementul activ este clerul, nu universitatea. Limba bulgară, de exemplu, începe să fie codificată și să capete formă literară încă din 1762, la

inițiativa unui călugăr de la Muntele Athos.

Calea este similară, deși mai anevoioasă, în spațiul românesc împărțit între cele două imperii Constantinopol și Viena. Nobilimea transilvăneană, privind spre Budapesta, fusese de mult atrasă de cultura maghiară, convertindu-se adesea la protestantism, dar abandonase masele țărănești, care continuau să se exprime în limba românească, în favoarea preoților. Aceștia au fost cei care au codificat, cu mult înainte de secolul al XVIII-lea, viitoarea limbă națională. Primul catehism în limba română - și cu caractere chirilice - datează din 1544. În secolul al XVI-lea, acesta a deschis calea pentru o întreagă literatură religioasă tradusă din limbile slave, fără de care istoriografia naționalistă de la începutul secolului al XIX-lea nu ar fi existat. Liturghia și-a jucat și ea rolul prenațional în regiunile controlate de turci, care favorizau elita greacă - numită „fanariotă” [-20] - în numele vechii tactici de *a dezbina* - creștinii - *și a cuceri.* Astfel, au apărut două partide, una elenă și cealaltă deja națională. Clerul, la rândul său, s-a alăturat celor din urmă. Inițial atrași de ortodoxia rusă pentru a-l ține sub control pe Patriarhul grec al Constantinopolului, în Moldova și Țara Românească aceștia au ajuns să abandoneze liturghia slavă pentru a celebra slujba în limba română.

Acest mecanism, în care bisericile ortodoxe furnizează aparatul și expertiza necesare pentru a crea bazele culturale pentru extinderea ulterioară a micronaționalismelor situate în contextul rivalităților austro-ruso-turce, este de o importanță fundamentală. Totuși, limitarea sferei factorului religios la impactul pe care l-a avut între 1750 și 1914, nu numai în România, Bulgaria și Muntenegru, ci și în Serbia și Grecia, ar echivala cu diminuarea semnificației sale. Cu siguranță, vocația autocefală a bisericilor ortodoxe și caracterul lor obscur național *ante litteram* le-au ajutat să prefigureze naționalismele politice. Acest lucru este evident și astăzi, când Patriarhul Belgradului îl înlocuiește pe slabul

președinte Miloșevici în garantarea separatiștilor sârbi bosniaci sprijinul unei singure patrii. În timpul vizitei sale la Pale, din 9 august 1994, el a declarat prin intermediul purtătorului său de cuvânt: „Biserica Ortodoxă nu face nicio distincție între sârbii care locuiesc de această parte a Drinei (Bosnia) și cei care locuiesc de cealaltă parte: politicienii sunt cei care îi separă". [21] Cu toate acestea, autocefalia, deși o resursă, nu s-a dovedit indispensabilă în alte cercuri religioase. În Biserica Catolică, în special, clerul s-a angajat încă din 1830 în apărarea cauzei independenței în Polonia și Irlanda; ulterior, în provinciile basce, Catalonia, Croația, Slovenia, Moravia, Slovacia, Lituania și Flandra belgiană, bisericile locale au semănat la rândul lor semințele altor naționalisme care nu au ajuns încă la sfârșitul evoluției lor.

Îmi vin în minte trei episoade mai recente, care ilustrează transformări suplimentare ale Sfintei Alianțe împotriva naționalităților. Primul este lupta pentru independență susținută de Grecia. Aceasta a încălcat principiul inviolabilității imperiilor și regatelor europene, așa cum a fost enunțat de Congresul de la Viena. Totuși, tocmai intervenția militară și sprijinul diplomatic ulterior al Rusiei, Franței și Marii Britanii le-au permis grecilor să se separe de Imperiul Otoman în 1829. Acest rezultat se explică prin complexitățile singulare la care simțul religios și chiar pasiunea creștinilor au contribuit semnificativ la modelarea lor. Această observație se aplică evident Rusiei: nu este ea protectorul ortodocșilor persecutați? Dar, privind lucrurile cu capul rece, pare mai interesată să le facă rău turcilor. Acest lucru nu este valabil pentru englezi și francezi. Ambii se temeau de expansiunea țaristă, nu de puterea turcă decrepită, care până atunci nu conta nimic. Într-adevăr, deja presiunea opiniei publice a determinat cele două țări să intervină în ceea ce avea să fie prima și ultima cruciadă ecumenică împotriva barbarilor necredincioși și, în același timp, operațiunea inaugurală a unei politici deghizate în umanitare.

Revolta a început în 1821 în Peloponez, la instigarea episcopului de Patras. Represiunea a fost nemiloasă; Patriarhul Constantinopolului a fost spânzurat în fața catedralei, locuitorii insulei Chios au fost masacrați sau vânduți ca sclavi, iar situația insurgenților a devenit gravă, puterile europene neputând interveni până în 1826. Metternich a supravegheat situația: Austria se temea mai presus de toate de răspândirea naționalismului.

Însă Europa Occidentală era cuprinsă de o emoție alimentată parțial de un sentiment de milă pur filantropică pentru victimele masacrelor, parțial de o solidaritate confesională diferită cu victimele, chiar dacă acestea erau ortodoxe. Eugène Delacroix și-a expus lucrările despre masacrul de la Chios, arta romantică a îmbrățișat cauza greacă, comitetele pro-elene, cărora li s-au alăturat Chateaubriand și Victor Hugo, s-au înmulțit, în timp ce Byron, până în ianuarie 1824, sosise deja la Missolonghi, [22] unde avea să moară de febră pe 19 aprilie. Guvernul francez nu-și mai putea ignora intelectualii, nici pe cel englez, un poet care era și membru al Camerei Lorzilor. Ambele țări au cedat cerințelor belicoase ale lui Nicolae I, care îi succedase țarului Alexandru în 1825. Pe 20 octombrie 1827, flota anglo-ruso-franceză a învins flota turcă la Navarino. Întrucât Marea Britanie a considerat lecția suficientă, Carol al X-lea, singur, s-a aliat cu Rusia și a trimis trupe în Morea. La conferința ambasadorilor convocată la Londra, grecii și-au văzut drepturile recunoscute.

Independența Belgiei, deși fără evenimente, a confirmat și mai mult trecerea catolicilor către principiul naționalității. Din 1815, Belgia aparține Țărilor de Jos, care o administrează direct. Notabilii liberali francofoni au fost indignați de această tutelă rigidă, fie și numai pentru că aspirau la pozițiile deținute de oficialii olandezi. Pe celălalt front ideologic, notabilii catolici s-au revoltat împotriva influenței pe care acești agenți ai statului, aproape toți protestanți, o exercitau asupra societății, în special

asupra școlilor. Nemulțumirea comună, deși provenind din motive diferite, i-a determinat pe belgieni să lase deoparte antagonismele lor profunde și să se unească, în 1828, împotriva opresorului bayezid. Insurecția a izbucnit la Bruxelles pe 25 august 1830, la o lună după cele Trei Zile Glorioase de la Paris. Negociatorii au cerut o simplă separare administrativă a celor două țări sub un singur suveran, dar confruntați cu refuzul lui William I, un guvern provizoriu a proclamat independența pe 4 octombrie. Reuniți la Londra, reprezentanții puterilor europene au recunoscut faptul împlinit, respingând dorința Prusiei de a înăbuși revolta prin forță. În cele din urmă, Franța liberală și catolică a lui Ludovic-Filip a revenit sarcinii de a trimite trupe pentru a forța imperialismul olandez să se conformeze deciziilor diplomaților, conștienți deja că 1815 se terminase. În mod ironic, belgienilor li s-a atribuit un conducător protestant în persoana lui Leopold de Saxa-Coburg.

În ciuda deznodământului său dezastruos, episodul polonez este mai nobil. Devenită un regat autonom sub autoritatea țarului în 1815, Polonia s-a revoltat în toamna anului 1830 înainte ca Dieta de la Varșovia să proclame independența. Represiunea rusească, mult mai violentă decât cea suferită de greci, s-a încheiat aproape imediat cu un eșec. Țara a fost împărțită în cinci provincii administrate direct, în timp ce mii de refugiați polonezi și catolici s-au adunat în state europene la fel de catolice, în special în Franța. Aici, au fost întâmpinați cu demonstrații de solidaritate religioasă care de data aceasta au fost categorice. Nu fără optimism, Montalembert scria într-un articol apărut în L'Avenir pe 12 decembrie: „Iată, așadar, minunata operă a secolului nostru avansează și se împlinește: regenerarea lumii, trezirea libertății prin credință. «Alături de Irlanda perseverentă și admirabilă, alături de Belgia victorioasă, se naște deja o nouă putere care, aranjată sub același steag, își varsă sângele pentru aceeași cauză» [23] . Nu există nicio îndoială: cei cu gândire corectă au trecut în

tabăra apărătorilor națiunilor înrobite, chiar dacă nu îndrăznesc întotdeauna să spună acest lucru; vor trebui să depășească această reticență pentru ca naționalismul lor de credincioși să poată sta alături de cel al popoarelor suverane.

3. *Principiul marilor naționalități în fața „primăverii popoarelor”*

Totuși, devine rapid clar că această urcare pe tron a fost doar un prevestitor al lucrurilor care aveau să vină. Napoleon al III-lea a continuat să lucreze pentru a mulțumi cât mai mult neonaționalismul catolic. Acest lucru este ușor atunci când este vorba pur și simplu de neutralizarea autocrației ruse: a făcut acest lucru sprijinind rezistența Muntenegrului în anii 1850 și 1860 pentru a-i demonstra țarului că Balcanii nu mai erau terenul său de vânătoare sau asigurându-se că Tratatul de la Paris, care a pus capăt Războiului Crimeii în 1856, a plasat principatele române Moldova și Țara Românească sub tutela puterilor europene, nu doar a Rusiei.

Dar, procedând astfel, el nu face decât să-i protejeze pe creștinii ortodocși, frați ai celor care i-au exterminat pe polonezi.

Deși oferea avantajul de a oferi oportunități de acțiune cu puțin efort, cauza comunităților creștine din Balcani avea dezavantajul de a lăsa rece opinia publică vest-europeană. Mai mult, problema presantă care a mobilizat-o cu adevărat între 1830 și 1870 - mult așteptata unitate politică a Germaniei și Italiei - a reprezentat o dilemă insolubilă pentru tânărul catolicism al naționalităților și pentru guvernele care trebuiau să o abordeze. Pe de o parte, unificarea completă a Italiei a dus la dispariția posesiunilor teritoriale ale Papei, Statele Papale. Pe de altă parte, unificarea Germaniei a ridicat și două probleme religioase. În primul rând,

populațiile protestante vedeau Prusia ca arhitect al dezvoltării naționale, în timp ce elementele catolice priveau spre Austria. Mai târziu, după formarea noului Imperiu German sub hegemonia prusacă, o problemă aproape la fel de gravă a apărut din coexistența celor două comunități religioase. Acesta este motivul pentru care, târât de forțe opuse, național-catolicismul se retrage doar pentru a reapărea după mult timp sub o formă diferită.

Faptul că componenta religioasă nu a mai intervenit decât ca un obstacol sau un element lipsă explică în mare măsură de ce Italia și Germania s-au constituit ca state-națiune într-un mod care contrazice în mare măsură presupunerile fundamentaliste inițiale ale drumului lor spre unitate. În ambele cazuri, unitatea s-a produs sub directivele exclusive și imperioase ale unor state conducătoare de mult timp: regatele Piemontului și Prusiei. Acestea și-au proclamat imediat legitimitatea politică fondatoare, fără a lua niciodată în considerare considerațiile etnoculturale, cu excepția formei sau a flatării momentane a câtorva agitatori idealiști. Cu alte cuvinte, Cavour și Bismarck au operat de pe înălțimile puterii, cu dispreț pentru baza populară. Ei au postulat că statul ar trebui plasat înaintea societății ca forță motrice a națiunii. Procedând astfel, au inversat rolurile și i-au neglijat pe Herder și Fichte în numele unui voluntarism autoritar independent de ideologia iacobină, dar apropiat de metodele lor. Exemplul german demonstrează acest lucru mai presus de toate. Cancelarul Bismarck nu a ezitat să mutileze poporul și să calce în picioare identitatea lingvistică comună, excluzând Austria dintr-un sistem unitar care, altfel, nu ar fi putut fi condus de Prusia.

Detaliile sunt scrise în vechile manuale de istorie de liceu, care trasează parcursul imprevizibil al Germaniei și Italiei către respingerea logicii sociale a naționalității în favoarea unei logici a statalității. Mai mult, ar putea fi excesiv să vorbim despre imprevizibilitate în cazul Germaniei, unde pasiunea națională a

societății civile pare slabă și lipsită de apărare în fața obiectivelor expansioniste, mai degrabă decât unificatoare, ale puterii prusace. Nu că germanii nu ar fi bântuiți de mirajul unității și cu atât mai mult de un resentiment înrădăcinat în doi factori. Acesta mocnește de mult în cadrul burgheziei educate - *Bildungbürgertum* - care este indignată de aristocrație și de casele conducătoare care împart țara pur și simplu prin dreptul din naștere. În vremuri mai recente, aproximativ din 1806 și înfrângerea de la Jena, acest resentiment a fost alimentat și de cel mai bun tonic al naționalismului, ura față de un inamic străin concret, în acest caz francezii, o ură care îl determină pe Heinrich von Kleist să exclame: „Loviți-i morți! Nu va trebui să răspundeți pentru asta în Ziua Judecății”. [24] Așadar, în jurul anului 1800, o renaștere protestantă de tip pietist se răspândește în rândul maselor populare, dizolvând indivizii într-un extaz colectiv și, printr-un fel de contagiune, tinde să facă de neînțeles scuzele mărunte cu care oamenii se opun fuziunii fraterne a întregii comunități naționale.

Însă acțiunea sporadică și hazardată a societății germane a fost neconvingătoare. În 1817, studenții și intelectualii liberali adunați în *Burschenschaften (Confederațiile* Liberalilor) au cerut cu voce tare o constituție. Din păcate, aceștia erau deja divizați între susținătorii Marii Alianțe sub conducerea Austriei și cei din tendința *Kleindeutsch (* Mica Germanie), care favorizau Prusia. Mai mult, aceștia erau sfâșiați între lupta pentru democrație în fiecare dintre statele germane individuale și lupta pentru unitate. Mai târziu, în 1848, poporul german a ratat ocazia „primăverii națiunilor”, care a fost urmată doar de vara reacției. Revoluția din februarie de la Paris s-a răspândit ca focul în paie. Viena s-a revoltat pe 13 martie, urmată de Praga și Budapesta. Berlinul s-a revoltat și el pe 18 martie. Peste tot, poporul părea să triumfe. Un parlament național s-a întrunit la Frankfurt, născut exclusiv din inițiativa dietelor diferitelor state ale Confederației Germane.

După ce s-a declarat adunare constituantă, a convins Dieta vechii Confederații să se retragă. Chiar la Berlin, Frederic William al IV-lea a capitulat imediat în fața insurecției, a adus omagiu rămășițelor rebelilor uciși de soldații săi și le-a acordat supușilor săi prusaci o adunare aleasă prin vot universal. Însă parlamentarii de la Frankfurt au ratat ocazia și au revenit în controversa dintre austrofili și prusofili. Când au redactat în sfârșit o constituție federală, Frederic William a respins cu dispreț coroana imperială germană oferită lui în aprilie 1849. Parlamentul Poporului German s-a dizolvat în iulie, după ce împăratul reticent a restabilit ordinea în capitală și a dizolvat, în decembrie 1848, adunarea democratică acordată în urma Revoluției din martie.

Determinarea statului prusac, bazată pe resursele pe care și le oferise după înfrângerea de la Jena și pe reformele drastice pe care le implementase, este frapantă din motivul opus.
în special între 1806 și 1808, în administrație, armată, educație și societate. Au fost autorii unor tactici de forță, fără a uita moștenirea despotismului iluminat și spiritul secolului al XVIII-lea. Să reamintim câteva nume: Heinrich von Stein, eliminat în 1807 din ordinul lui Napoleon; Hardenberg, care i-a succedat la Afacerile Civile; Schamhost, Gneisenau și Clausewitz, care au reformat radical armata; Guillaume von Humboldt, care a inaugurat prima universitate modernă din Berlin. În cuvintele lui Hardenberg, acești oameni excepționali au dus la bun sfârșit o „revoluție de sus", dar au făcut-o prin eliberarea țăranilor, instituirea unei recrutări cu adevărat universale, dotarea orașelor cu consilieri municipali aleși și, în general, stabilirea unui sistem descentralizat de guvernare care contrasta cu modelul napoleonian rigid și făcea armata prusacă mai „democratică" decât armata franceză revoluționară. Pe scurt, efectele acestor transformări au fost consolidate de expansiunea economică a Prusiei. Marile bănci s-au transformat în potentați, talerul a devenit moneda de cont

intergermană, iar uniunea vamală - *Zollverein* - creată în 1825 atrăsese deja majoritatea statelor vecine până în 1836. Până în 1850, instrumentele erau gata; rămâneau de stabilit momentul și condițiile pentru o inițiativă hegemonică, care acum se ciocnea doar cu ambițiile antagoniste ale Austriei.

Momentul a sosit în septembrie 1862; Wilhelm I, succesorul lui Frederic William al IV-lea, i-a oferit cancelariatul lui Otto von Bismarck după ce ambițiile sale de independență au determinat Dieta să refuze alocările militare. Bismarck cunoștea de mult Austria. O ținuse sub control în cadrul Dietei Confederației în timpul Războiului Crimeii (1855-1856) și apoi în 1859, în timpul Războiului Italian, când aceasta propusese expulzarea Prusiei. Bismarck, la rândul său, a cerut ca Imperiul Vienei să fie alungat din Confederație înainte ca ciocnirile diplomatice să dea loc unui război deschis. În 1866, armatele prusace și-au învins adversarul austriac la Sadowa, forțându-l să accepte că unitatea germană va fi realizată sub conducerea Berlinului. În locul Confederației Germane, în 1887 a fost înființată o Confederație a Germaniei de Nord, constituită ca un adevărat stat federal, cu o armată centralizată și talerul ca monedă unică. Nu includea încă Bavaria catolică și Württembergul, dar în entuziasmul patriotic al războiului franco-prusac, cele două regate nu au putut decât să se unească în noiembrie 1870. Evenimentul a fost solemnizat odată cu crearea oficială a Reich-ului Federal German. Pe 18 ianuarie 1871, în Sala Oglinzilor a Palatului Versailles ocupat, coroana a fost încredințată lui Wilhelm I. Cu această ocazie, ura față de francezi a fost o înfrumusețare suplimentară, dar rațiunile de stat ale lui Bismarck aveau, de fapt, puțin de-a face cu acel sentiment banal. Cât despre fundamentalismul etnolingvistic al germanilor, acesta a intervenit în mod corespunzător pentru a sublima anexarea Alsaciei-Lorenei, dar nimic mai mult. Unificarea politică a națiunii germane este opera conștientă a statului prusac și nu produsul

voinței comune a poporului.

Unificarea Italiei a fost diferită prin elementele sale, dar similară prin procesul său, determinată de rolul decisiv al Regatului Sardiniei. Fervoarea culturală și ideologică a unei societăți în căutarea unei identități colective a fost cel puțin la fel de puternică ca cea a Germaniei, dar cu o diferență: nu a fost exacerbată de ura față de francezi și de revoluția lor. Imensa speranță a Risorgimento-ului, a unei învieri capabile să le redea italienilor gloria trecutului, a animat clasele educate începând cu anii 1750. Această speranță a continuat să se răspândească ca urmare a reorganizărilor teritoriale ale lui Napoleon; acest lucru a fost curând demonstrat de moda romanelor istorice cu nuanțe patriotice, un gen pentru care Manzoni a oferit prototipul în 1822 cu *Logodnicii.* Din 1827, Giuseppe Mazzini, afirmând principiul că fiecare națiune ar trebui să aibă un stat corespunzător și fiecare stat o națiune, a dat și o semnificație politică dorinței de a răscumpăra umilința Italiei.

Tabloul devine însă mai sumbru: concepția republicană și laică a lui Mazzini este departe de a obține un consens unanim. Până în 1850, țara continuă să fie împărțită în cinci zone de suveranitate: Regatul Sardiniei (5,2 milioane de locuitori), Regatul Lombardia-Veneția, înfrânt Austriei (5,5 milioane), ducatele Toscanei, Parmei și Modenei, de asemenea apropiate de Viena (2,9 milioane), Statele Papale care se întind de la Roma la Bologna (3,1 milioane) și, în final, Regatul Napoli sau al celor Două Sicilii (9,1 milioane). Nu numai că aceste entități manifestă o tendință naturală de a dăinui, dar locuitorii continuă adesea să-și reprezinte patria ca pe un fel de caleidoscop politic. Pentru germani, cuvântul *Italia* este la plural *(Italien* înseamnă Italiele, așa cum vorbeau despre Americi). Mulți italieni gândesc la fel , [25] mai ales că unificarea lingvistică este mai puțin avansată decât cea germană. Mazzini era un iacobin, dar masa compatrioților săi cultiva mai degrabă un

ideal „herderian” de fraternitate etnică și culturală.
În plus, diviziunile politice se adânceau. În stânga se afla curentul revoluționar și republican întruchipat de Mazzini și societatea secretă a Carbonarilor, care în 1820 smulseseră o constituție de la regele Napoli, care a fost revocată în anul următor datorită intervenției armatei austriece. În dreapta se aflau moderații, care respingeau ideea unei singure republici italiene. Tendențial clerical și favorabili păstrării cel puțin parțiale a posesiunilor papale, aceștia doreau cu siguranță să-i expulzeze pe austrieci din Lombardia-Veneția, dar favorizau o simplă confederație de state sub un regim liberal. În cadrul facțiunii moderate, exista un conflict puternic între cei care doreau ca Papa să conducă confederația și susținătorii regelui Carol Albert al Sardiniei.

Paradoxal, a triumfat după abdicare. În 1831, carbonarii au instigat lovituri de stat la Modena și Pavia care nu au avut succes; experimentul a fost repetat în 1832 la Bologna, fără alt rezultat decât acela de a provoca, până în 1838, o dublă ocupație, una din partea Austriei și una din partea Franței; apoi au jucat un rol principal în Primăvara Poporului din 1848. Răscoala de la Palermo a precedat-o pe cea de la Paris. Pentru a împiedica răspândirea ei, regele Piemontului, Marele Duce al Toscanei și Papa Pius al IX-lea au acordat o constituție. Entuziasmul a fost de așa natură încât a provocat un război național împotriva Austriei, al cărui comanda a fost preluat de regele Carol Albert, inaugurând steagul tricolor pentru această ocazie. Armata sa a fost învinsă după ce Papa a refuzat să aleagă între credincioșii italieni și austrieci. Răscoala de la Roma a sancționat apoi neutralitatea pontifului. O republică a fost instaurată în noiembrie 1848; un corp expediționar francez a învins-o pe 3 iulie 1849. Situația a devenit și mai complicată. Republica proclamată la Paris s-a declarat papistă; Între timp, în martie, Carol Albert a reluat războiul împotriva Austriei. Învins la Novara la trei zile după izbucnirea ostilităților, a abdicat fără să-și

imagineze victoria care avea să vină, prefigurată de acel eșec de moment.

Deodată, dinastia sa, Casa de Savoia, apare strălucind de glorie în ochii tuturor naționaliștilor italieni. Manin, un revoluționar care rezistase cu vitejie austriecilor la Veneția, declară: „Eu, un republican, sunt primul care ridică steagul unificării: Italia regelui Sardiniei" (Carol Albert, rege al Sardiniei). Succesorul său, Victor Emmanuel al II-lea, avea sarcina de a valorifica această poziție acreditată. Într-adevăr, a făcut-o prin procură, încredințând mandatul contelui Cavour, prim-ministru din 1852. Deși la o scară mai mică decât Prusia, Carol Albert consolidase deja bazele regatului piemontez. Cavour le-a întărit cu reforme și, în același timp, și-a pregătit propria strategie de unificare de sus. După întâlnirea de la Plombières cu Napoleon al III-lea (1858), alianța cu Franța i-a permis să stabilească un calendar care prezenta șanse rezonabile de succes. Pe 23 aprilie 1859, Austria i-a emis un ultimatum, provocat de incidente instigate de Piemont. A urmat un război care, datorită intervenției armatei franceze, i-a forțat pe austrieci să se retragă. Mica Italie piemonteză a anexat Lombardia - împreună cu Milano - și Veneto. Printr-un miracol neașteptat, aceasta s-a extins imediat pentru a include Toscana, Modena, Parma și Romagna, cucerite de foștii patrioți republicani. Regatul celor Două Sicilii, întregul teritoriu de la sud de Napoli, a rămas în urmă. Spre marea neliniște a lui Cavour, extremistul revoluționar Giuseppe Garibaldi a invadat din proprie inițiativă. Ministrul, care avea puține speranțe - aliatul imperial francez, la rândul său, intenționa pur și simplu să dea o lecție Austriei - a putut opri intruziunea agitatorului doar trimițând regimente piemonteze până în Sicilia. În 1860, aceștia au traversat întreaga țară, primiți ca eliberatori, răsturnând în calea lor cei [26 de zuavi papali] care apărau integritatea Statelor Papale, care fuseseră deja amputate din Romagna.

Problema a fost rezolvată. Statul piemontez a crescut de la 5 milioane de locuitori în 1859 la 22 în anul următor. În 1861, un parlament național improvizat la Torino [a ratificat] evenimentul, instalându-l pe regele său, Victor Emanuel al II-lea, pe tronul Italiei „prin harul lui Dumnezeu și voința națiunii". Acum lipsea doar Roma, protejată de francezi, dar războiul franco-prusac, izbucnit la momentul potrivit, în 1870, a oferit oportunitatea ocupării Orașului Sfânt. Deși mai puțin premeditat și mai plin de evenimente decât cel german, procesul de unificare italiană a urmat aceeași traiectorie: cea a unei națiuni și a unui naționalism orchestrat de state care pur și simplu exploatau identitatea națională a societăților lor respective pentru a reafirma mai bine primatul politicului asupra etnicului și culturalului. Mai mult, cel puțin în Italia, prezența pe scară largă a soldaților și oficialilor piemontezi a fost percepută de mulți, în special în Sud, ca o ocupație străină, dar cu o particularitate: că nu putea fi denunțată ca atare.

4. *Purgatoriul micronaționalismelor*

Unificarea Germaniei și Italiei a închis faza formării marilor state naționale europene și a marcat, în jurul anului 1870, un punct de cotitură în naționalism, ale cărui consecințe au continuat să se resimtă în 1914–1918 . Înainte de aceasta, încurajată inițial de alegătorii americani, ideea se răspândise ca un prag, determinat în primul rând de motive economice, să fie atribuit dezvoltării naționalităților admisibile de către marile puteri. În Germania, enunțarea lor se datora în principal lui List. Independența efectivă a unei țări suverane demne de acest nume trebuia garantată de cerințe minime de practicabilitate materială. Chiar și în Franța, în conformitate cu un principiu similar, *Dictionnaire politique al lui Garnier-Pagès* , din 1843, definise existența unor pitici precum Belgia sau Portugalia ca fiind „ridicolă " .28 Acest criteriu economic nu era doar utilitarist: indica faptul că liberalismul lui

Adam Smith își depășise utilitatea, că liberul schimb absolut devenea un vis zadarnic pentru statele care, cu excepția Marii Britanii, nu mai erau dispuse să accepte „mâna invizibilă" a intereselor private ca ghid al conduitei lor; într-adevăr, acestea intenționau să-și subordoneze economia. În general, națiunile mici erau indezirabile din punct de vedere politic, atât în ochii guvernelor, cât și în cei ai naționaliștilor, atât liberali, cât și revoluționari.

Încă din 1830, de exemplu, un ideolog precum Mazzini se convinsese că o națiune suverană avea dreptul să existe doar dacă combina, pe lângă resursele necesare pentru subzistența sa, cerințe suficiente în ceea ce privește dimensiunea, populația și tradiția istorică. Mai mult, el ar fi fost de acord cu John Stuart Mill în a crede că etnia sau limba nu puteau constitui criteriul exclusiv al naționalității legitime; într-adevăr, acestea nu reprezentau un element indispensabil. „Sentimentul naționalității", nota Mill în 1861, „poate proveni din diverse cauze. Uneori este efectul rasei și originii. Într-o mare măsură, depinde de comunitatea de limbă și religie [...]. Niciuna dintre aceste circumstanțe, însă, nu este indispensabilă și niciuna nu este suficientă. " [29]

Alții, precum Victor Hugo, gândeau altfel: „În structura actuală a Europei, fiecare stat are sclavul său, fiecare regat trage după el o minge și un lanț. Turcia are Grecia, Rusia are Polonia, Suedia are Norvegia, Sardinia are Piemont, Anglia are Irlanda, iar Franța are Corsica. Pe scurt, pe lângă fiecare națiune aflată în starea sa naturală, există una care se află în afara ei."

Observația nu părea să-l deranjeze, iar același lucru avea să i se întâmple curând și lui Friedrich Engels, care se simțea „suficient de autoritar pentru a considera existența, în mijlocul Europei, a unor astfel de triburi primitive anacronice". [30] Dar după 1870, totul s-a schimbat. Triburile jalnice despre care vorbea Engels erau adesea deja zdruncinate de mișcări naționaliste consacrate, în

special în Irlanda și în rămășițele Imperiului Otoman. În alte cazuri, în provinciile Austro-Ungariei, în Catalonia, în provinciile basce și, așa cum a remarcat Victor Hugo, chiar și în Norvegia, începeau să apară mișcări similare. Și asta nu e tot: pe lângă faptul că erau nepotrivite din punctul de vedere al marilor puteri, deoarece încălcau pragul stabilit pentru noile națiuni, acești micronaționaliști batjocoreau valorile liberalismului național ridicând solidaritatea etnică și limba la rang de atribute primordiale și chiar esențiale ale naționalității, indiferent de alegerea și consimțământul indivizilor. Pentru ei, comunitatea este totul și prevalează: protestatarii nu au de ales decât să se supună sau să dispară.

Acești scandalagii, atât de îndrăzneți încât să ignore ritualul magic al *plebiscitului de toate zilele* atât de drag lui Renan, erau evident condamnați de statele-națiune ale căror principii și rațiuni politice fuseseră atacate. Prin urmare, micronaționalismele născute după 1870 aveau să îndure un lung purgatoriu care dura până în 1914. Dar, în acest context nefavorabil, aveau să aibă soarte diferite, în funcție de gradul lor de soartă. Unii aveau să reușească să întemeieze state care erau primite cu neplăcere, în timp ce alții aveau să continue să urmeze căi obscure mult timp de acum înainte.

Micronaționalismele victorioase anterioare anului 1914 se aflau în principal în fosta zonă otomană. Acesta a fost cazul Serbiei, supusă turcilor din 1389, care a intrat într-o stare de rebeliune permanentă în 1804, a câștigat autonomia în 1815 și a devenit independentă în 1878. Acesta a fost și cazul României, ocupată pentru scurt timp de Rusia după 1806, căreia i s-a acordat autonomie de către otomani în 1822 (în Moldova și Țara Românească), plasată sub egida puterilor în 1856 după Războiul Crimeii și aliată cu Rusia în războiul împotriva Turciei din 1877–1878, obținând suveranitate deplină datorită acesteia. Bulgaria a

apărut mai puțin favorizată: Tratatele de la San Stefano și Berlin din 1878 au lăsat-o vasală Imperiului Otoman; independența totală va veni abia în 1908. Cât despre țările slave ale Imperiului Austro-Ungar, acestea sunt și mai dezavantajate, deoarece ceea ce este valabil pentru guvernul Constantinopolului nu...
l o este pentru cel din Viena.

Chiar înainte ca România să obțină independența în 1878, Austro-Ungaria i-a luat Transilvania în 1867. Între timp, în Croația, teritoriu habsburgic încă din secolul al XVI-lea și maghiar încă din secolul al XII-lea, a început să se contureze din anii 1800 o identitate care îi cuprindea pe toți slavii din sud, inclusiv pe sârbi. Această identitate, cunoscută sub numele de ilirism, a fost teoreticianul acestei doctrine, un jurnalist din Zagreb, Ljudevit Gaj, dar masa populației a continuat să se simtă mândră de apartenența la Imperiul Vienez, etalându-și catolicismul în detrimentul ortodoxiei sârbe și considerându-se occidentală în comparație cu Belgradul, cel oriental. La nord-est, Boemia și-a văzut dinastia națională stingându-se în 1301, iar Habsburgii preluând coroana în 1516. De fapt, în jurul anului 1880, elitele pragheze vorbeau doar germană, iar așa-numita mișcare „Cehi Vechi" aspira la autonomie, rămânând în același timp loială dinastiei vieneze. O revoluție a avut loc în 1891, când mișcarea „Tinerii Cehi", în urma alegerilor, a preluat controlul Dietei și a început să lupte pentru abolirea privilegiilor minorității germane. Limba națională fusese deja purificată de zgura sa folclorică.31 În așteptarea nașterii unei adevărate națiuni, organizațiile sportive unite în Sokol *au* reprezentat un fel de antistat. După 1900, situația a devenit mai radicală odată cu fondarea Partidului Popular de către Tomas Masaryk. Totuși, când guvernul imperial a dizolvat Dieta de la Praga în 1913, nu s-a întâmplat nimic decisiv. Același lucru s-a întâmplat și în Polonia: soarta populațiilor supuse Austriei părea de invidiat în comparație cu cea a celor care trebuiau să se

supună jugului țarist sau prusac și se temeau să renunțe la limba lor, în timp ce elita educată a rămas foarte mică, iar amintirea arzătoare a insurecției eșuate din 1830 a făcut ca așteptările naționale să fie incerte.

Discursul despre naționalitate al Imperiului Rus apare extrem de confuz. Polonia este forțată să se supună. În alte părți, autoritățile țariste au căutat să divizeze pentru a domina mai bine, incitând anumite naționalisme „țărănești" începând cu 1860 să se revolte împotriva elitelor locale. În Finlanda , au flatat elementele vorbitoare de limbă finlandeză mai degrabă decât burghezia vorbitoare de limbă suedeză: în 1897, au abolit Dieta notabililor aleși prin recensământ, iar în 1906, au instalat în locul acesteia o cameră aleasă prin vot universal de către alegătorii de ambele sexe. Paradoxal, *a 10-a ucază* care a instituit-o a recunoscut dreptul de vot al femeilor pentru prima dată în Europa. În țările baltice, rușii au instigat animozitatea în rândul maselor împotriva marilor proprietari de pământuri și negustori de origine germană și au dizolvat adunările tradiționale ale notabililor - *Landgerichte* - procedând în același timp la o colonizare intensă a aparatului administrativ și judiciar.

În alte părți, în Europa de Vest și în principal în Marea Britanie, Scoția nu punea probleme la acea vreme și pentru că însăși ideea de „libertate modernă" - cea care pune accentul pe drepturile individuale - s-a născut în secolul al XVIII-lea în rândul teoreticienilor și economiștilor săi. Nu același lucru se poate spune despre Irlanda, unde autoritatea Londrei a fost exercitată direct după *Actul Uniunii* din 1800. Însă marea foamete care între 1845 și 1849 a ucis un milion dintre cei 8.600.000 de locuitori care trăiau pe insulă și a forțat tot atâtea să emigreze în Statele Unite, slăbise drastic nucleul naționalismului său. Oricine ia în considerare inacțiunea guvernului britanic în fața catastrofei ar putea chiar să creadă că „anumiți englezi au văzut în ea un semn trimis

irlandezilor de Providența divină” [32.] În aceste condiții, agitația fenienilor și a altor societăți secrete nu a reușit să împiedice amânarea votului asupra *Home Rule* - autonomia internă - de către Parlamentul de la Westminster până în 1914 și că, între timp, acesta s-a limitat la măsuri diversioniste.

Mai încurajator este cazul Norvegiei: unită cu Danemarca între 1523 și 1814, apoi acordată Suediei, și-a obținut pașnic independența în 1905. Nimic similar nu s-a întâmplat în Spania, unde în jurul anului 1890 un val de naționalism a cuprins provinciile basce și Catalonia. Traseul acestei din urmă regiuni s-a dovedit a fi clasic: a fost determinat parțial de o reacție îndelung amânată împotriva pierderii *privilegiilor ancien régime* și parțial de noua dinamică etnoculturală a secolului al XIX-lea. Până la sosirea Bourbonilor în Spania în 1712, catalana a rămas limba oficială, iar provincia a păstrat scutiri de taxe și instituții judiciare și administrative separate *(fueros).* Dar după 1750, sentimentul de pierdere a drepturilor ancestrale fusese atenuat de progresul economiei catalane, în special de industria bumbacului, care în ajunul revoluției din 1789 era a doua ca mărime din lume după cea din Lancashire . [33] După 1810, odată cu pierderea piețelor coloniale, declinul competitivității industriale și, în jurul anului 1880, afluxul de producători de vin ruinați de filoxeră în orașe, totul s-a schimbat. Confruntată cu liberul schimb impus de guvernul de la Madrid, burghezia catalană a îmbrățișat protecționismul vamal, a încetat să-i mai considere pe folcloriștii care în 1859 reînviaseră tradiția jocurilor florale drept visători, în 1879 a fondat «Diari catalan», a îmbrățișat doctrinele federaliste ale lui Valenti Almirall, în 1887 a creat Lliga *și* apoi, în 1901, *Lliga Catalanista* care revendica autonomie internă. Aici, ca și în alte părți, însă, pasul politic decisiv nu a fost încă făcut.

Și cu atât mai puțin în provinciile basce, unde mișcarea de independență se face auzită de când Sabino Arana a publicat

programul Partidului Naționalist în 1894. În realitate, este un program ciudat în care proiectul separatist este asociat cu concepția aproape teocratică a unei națiuni basce „catolice, apostolice, romane în toate manifestările vieții interne și în relațiile cu alte popoare”. [34] Mai mult, Arana, care profesează un fel de socialism descriind „clasa muncitoare săracă, separată de Hristosul sărac, al clasei muncitoare, pentru a-i urma pe cei care plătesc pentru asta cu împușcături”, [35] este extrem de rasist față de Castilia disprețuită. Încă o dată, însă, împrejurările împiedică recepționarea mesajului. În orice caz, este un mesaj premonitoriu care, nemulțumindu-se să ducă la extrem logica etnică exclusivistă a unui micronaționalism tiranic, pune sub semnul întrebării unitatea nu a unui imperiu depășit, ci a celei mai vechi națiuni medievale. Fără îndoială, principiul națiunii elective, care apăruse în jurul anului 1830, era deja în criză; Dezorientarea politică provocată de Revoluția Rusă din 1917 avea să-i determine pe arhitecții Tratatului de la Versailles să dea lovitura decisivă.

[1] Citat de A. Renaut, *Logiques de la nation,* în Delannoi și Taguieff, *Théories du nationalisme,* cit., p. 43.

[2] Datele despre limbaj sunt preluate în mare parte din A. Rey, *Le Robert Dictionnaire historique de la langue française,* 2 vol., Paris, Le Robert. 1993.

[3] Așa cum înțelege Hobsbawm, *Națiuni și naționalism din 1780,* citat

[4] De la Nicolas Chauvin, un soldat patriotic tipic al imperiului, naiv și îngust la minte. De aici, în engleză, provin cuvintele *chauvinist* și *male chauvinist* (falocrat).

[5] Patriotism exaltat, în maniera lui Rudyard Kipling. Derivează din expresia *„By Jingo!”* , care a apărut aparent în timpul valului de instigare la război stârnit în Marea Britanie de conflictul ruso-turc din 1877.

[6] Terminologia germană influențează cea a limbilor slave.

Turca urmează, de asemenea, uzul germanic, făcând distincție între *tübüyet,* naționalitatea indicată în pașaport, și *milliyet,* afilierea etnoreligioasă (musulmană, greacă, armeană etc.).

[7] S. Kuhnle, **Cetățenie*,* în *Enciclopedia Blackwell a Instituțiilor Politice,* Oxford, Blackwell Reference, 1987, p. 94.

[8] Delannoi și Taguieff, *Théories du nationalisme,* cit., p. 9.

[9] E. Morin, *Statul-națiune,* în Delannoi și Taguieff, *Teorii ale naționalismului,* op. cit., p. 320.

[10] Cf. C. Jaffrelot, *Les modèles explicatifs de l'origine des nations et du nationalisme,* în Delannoi e Taguieff, *Théories du nationalisme,* cit., pp. 139-177.

[11] *Identitate națională,* cit., pp. 72 și 79.

[12] A. Kappelle, *Formarea elitelor naționale,* Darmouth, Fundația Europeană pentru Știință, New York University Press, 1992, vol. IV, pp. 1-2.

[13] J. Plamenatz, *Două tipuri de naționalism,* în E. Kamenka, *Naționalismul: Natura și evoluția unei idei.* Londra, Arnold. 1973, p. 33.

[14] Vezi M. Hroch, **Condiții sociale prealabile ale renașterii naționale în Europa*,* Cambridge, Cambridge University Press, 1985.

[15] Gellner, *Națiuni și naționalism,* cit., pp. 152-153. 146

[16] CWL Metternich, *Memorii,* Roma, Bonacci, 1991.

[17] Citat în de Bertier, *L'époque contemporaine,* cit., p. 369.

[18] *Ibidem,* pp. 369-370.

[19] În acel an, regimul a fost întrerupt deoarece prințul Danilo a refuzat demnitatea episcopală și a guvernat ca un laic.

[20] De la numele unui cartier grecesc din Constantinopol, numit așa datorită farului care se afla acolo.

[21] «Le Monde», 10 august 1994, p. 6.

[22] Capitală provizorie a insurgenților greci.

[23] Citat de de Beider, *L'époque contemporaine,* cit., pp. 400-

401. 154

[24] Citat în G. Mann, *Istoria Germaniei din 1789,* Londra: Penguin, 1990, p. 73; traducere italiană: *Istoria Germaniei moderne. 1789–1958.* Milano, Garzanti, 1978.

[25] Vezi G. Arnaldi, *Unité et division italiennes,* în «Le Débat», 78 (ianuarie-februarie 1994), p. 31-41.

[26] Miliția papală s-a format în 1849 sub comanda generalului Lamoricière, fiind compusă în mare parte din voluntari canadieni. Pietrele lor funerare încă împodobesc multe biserici din Quebec.

[27] Prima capitală a Italiei unificate; în 1864 guvernul s-a mutat la Florența, după 1870 la Roma.

[28] Preluat din Hobsbawm, *Națiuni și naționalism din 1780,* cit. p. 35

[29] Mill, *Considérations on Representative Government,* cit., pp. 307–308.

[30] Citat de A. Finkielkraut, *Comment peut-on être croate?,* Paris, Gallimard, 1992, p. 11.

[31] Un muzeu patriotic s-a deschis la Praga încă din 1818; în anii 1820, renașterea culturală cehă s-a accelerat. Primul teatru național a fost inaugurat în 1846. După eșecul revoltelor din 1848, s-a format un Comitet Național cu o vocație clar politică. Datorită eforturilor sale, în 1884 cehii au câștigat majoritatea în Camera de Comerț. În 1888, *Partidul Sokol* avea 20.000 de membri, 44.000 în 1897. Vezi Kappeler, *The Formation of National Elites,* cit., p. 89.

[32] Destexhe, *L'humanitaire impossible,* cit., p. 19.

[33] Arthur Young, în relatarea călătoriilor sale în Franța și Spania *(Călătoriile din anii 1787, 1788 și 1789 ale Regatului Franței, la care s-a adăugat Registrul unui oraș din Spania,* Dublin, 1793, p. 635), vorbește despre o „impresie generală de bunăstare" în raport cu Catalonia.

[34] Articolul 2 din programul Partidului Naționalist Basc, citat

de M. Garcia Venero, *Historia del nacionalismo vasco,* Madrid, Editore Nacional, 1945, pp. 144-145. Despre revendicările bascilor, vezi F. Garcia de Cortazar și M.
Montero, *Diccionario de historia del Pais Vasco,* San Sebastian, Txertoa, 1983.

[35] Citat de F. Sarrail, *La cuestión tub,* sl, Eta, sd

CAPITOLUL ȘAPTE

1917 : Naționalismul confruntat cu revoluția

Războiul din 1914-1918 pare a fi punctul culminant al unei uniuni patriotice care a contopit concepții anterior conflictuale despre națiune și a marcat triumful naționalismului statal în forma sa cea mai deplină. Dar paradoxalul este că, în același timp, a coincis rapid cu amurgul acelei fervoare în care dreapta și stânga se uniseră în venerarea necondiționată a tuturor patriilor.

1917 a marcat cotitura dintre cele două epoci. Masacrul, prezentat drept un sacrificiu pentru o cauză a libertății, conceptă diferit de ambele părți, a continuat, mai intens ca niciodată. Totuși, chiar în acel moment, popoarele aflate în război s-au trezit din ce în ce mai puțin convinse de rațiunea națională. În 1917, Revoluția Rusă i-a dat o lovitură severă, care nu a făcut decât să exacerbeze defetismul generalizat. Mai dramatic, a doua revoluție de la Petrograd, Revoluția din Octombrie, a impus brusc viziunea unei noi legitimități, infinit mai distructivă pentru ordinea existentă decât simpla noțiune de înfrângere militară. Deodată, printre liderii puterilor aflate în război, teroarea contagiunii comuniste a redus la tăcere toate celelalte temeri. Din acel moment, în Germania, Austria și tabăra adversă, se va încerca să găsească un antidot la acel pericol imens și neprevăzut. Dar, presați de evenimente, nu vor avea de ales decât să se concentreze asupra micronaționalismelor care au fost înăbușite timp de decenii,

folosindu-le ca bariere în calea amenințării revoluționare acolo unde aceasta pare cel mai amenințătoare - în Europa Centrală și de Est. Astfel, improvizând, marile națiuni încarcă butoiul cu pulbere al micilor naționalități, a cărui explozie fusese deja declanșată. Astfel, ele contribuie și la nașterea unei noi varietăți de naționalism activ: acel naționalism contemporan tardiv, etnic doar cu numele, pentru că se supune în primul rând calculelor pure de oportunitate ale celor care lucrează la aprinderea lui.

1. *Europa aflată în război*

În jurul anului 1900, atât liberalii, care favorizau principiul unei națiuni fondate pe valorile unei cetățenii comune, cât și *vechii naționali,* fideli unei esențe naționale mai străvechi și primordiale, îmbrățișau patriotismul statal. Chiar și în Marea Britanie, unde dezbaterea era de altă natură, John Stuart Mill a obținut un fel de victorie postumă asupra lordului Acton. Pentru Mill, faptul că un popor omogen era guvernat de lideri similari cu el favoriza exercitarea libertății, în timp ce pentru Acton, „coexistența mai multor națiuni în același stat [era] o școală a libertății și reprezenta cea mai bună garanție a realizării acesteia".1 În ajunul anului 1914, problema nu se mai punea. Concepția lui Mill, sau mai degrabă mândria națională britanică, prevala. Joseph Chamberlain le spusese englezilor: „Învățați să gândiți la scară imperială". Sfatul său este urmat și în rândul claselor muncitoare, unde mândria unui fel de superioritate înnăscută, dovedită de expansiunea globală a țării, pare să compenseze mediocritatea existenței cotidiene. Englezii sunt toleranți în felul lor, poate mai puțin agresivi decât vecinii lor continentali și atât de încrezători încât acceptă ideea că ceilalți ar trebui lăsați în voia obsesiilor lor pitorești. Îi iubesc chiar și pe francezi, care îi detestă, atât de patetici îi consideră:

manualele școlare englezești merg până acolo încât recunosc cu bucurie că Ioana d'Arc a fost cea mai curajoasă femeie din toate timpurile, un fel de sufragetă medievală victimă a obscurantismului episcopului francez Cauchon. Cel mult, în cazul francezilor și al tuturor celorlalți, această estimare este nuanțată de compătimire: sunt popoare care au nenorocul să trăiască în ignoranța libertății, într-un fel de vast Orient ale cărui uși se deschid imediat după portul Calais: acest lucru este valabil și pentru cei, foarte apropiați, care trebuie să urmeze „o dublă educație: prin despotism și prin catolicism” [2] .

Stima de sine a francezilor este exprimată în diverse moduri. Ei cred că nu au inventat libertatea, precum englezii, ci civilizația *tout court.* Această prejudecată supraviețuiește neschimbată la Guizot, care, în 1828, susținea că nu exista „nicio idee măreață care, în răspândirea ei, să nu fi trecut mai întâi prin Franța”.3 [Reapare] la Napoleon al III-lea, care vede Franța drept „santinela avansată și primul soldat al civilizației” [4] și în manualul de istorie al lui Ernest Lavisse, unde este definită drept „cea mai umană dintre patrii”.5 [Cu] siguranță, această imagine inocentă ar trebui completată cu câteva atingeri mai puțin idilice, menționând rasismul contelui Gobineau, doctrinele celtice ale lui Amédée și Augustin Thierry și obsesiile antropometrice ale lui Bertillon, care, în 1916, pretindea că distinge spionii germani de alsacieni pe baza caracteristicilor fizice. Și nu trebuie uitată „teoria climatică” a lui Émile Boutmy, directorul *„École libre des sciences politiques”,* care atribuia starea mohorâtă a locuitorilor săi aerului încețoșat din Anglia și aerul curat din Franța ideilor clare „care se formează spontan în creier” [6] .

Însă acestea sunt doar fantezii extreme, în concordanță cu spiritul vremii. Mai subtile sunt considerațiile lui Renan sau Taine, care recunosc de bunăvoie înaltele merite ale culturii germane. Iar schimbarea naționalismului francez provocată de înfrângerea din

1871 și anexarea Alsaciei-Lorenei a fost decisivă, atunci când dreapta catolică și stânga seculară au ajuns la un compromis tactic. Apropierea a făcut parte, fără îndoială, dintr-o tendință beligerantă care, inițial defensivă, a devenit ofensivă după alianța cu Rusia. Mai mult, ea a rămas precară - așa cum au demonstrat, din 1894 încoace, rupturile provocate de afacerea Dreyfus - dar în ajunul verii anului 1914, această incertitudine nu a împiedicat o reconciliere relativă între utopia națiunii ideologice din 1789 și concepția fundamentalistă a credincioșilor unei Franțe milenare.

Procesul s-a inspirat inițial din iconografia militaristă a lui Paul Déroulède (1846–1914), un combatant umilit în 1870 care, în 1872, a publicat *Cântecele soldatului.* Enunțând imediat datoria imperativă de a recuceri provinciile estice pe care Germania le însușise, această colecție poetico-patriotică dezvoltă o mistică a armatei – „armata este marele sfânt protector care ne botează pe toți drept francezi” – ridicată la rangul de ferment al naționalității. Deși autorul a trecut în opoziție după 1879, militând pentru generalul Boulanger în 1887 și apoi, în 1899, încercând să-l convingă pe generalul Roglet să mărșăluiască asupra Palatului Elysée în numele unui proiect republican antiparlamentar, el a contribuit la nașterea unui sentiment național populist care a transcendat politica. Și astfel, încetul cu încetul, acea „Arcă Sfântă” [8] pe care armata o reprezintă pentru susținătorii patriei tradiționale va fi din ce în ce mai puțin respinsă de adepții națiunii cetățenești, în timp ce tricolorul patriotic al paradei de 14 iulie, al albumelor ilustrate unde copiii învață să-i urască pe prusaci și al profesorilor republicani va înveli ridicolul „naționalism de cazarmă”.

Barrès și Maurras se remarcă prin statura lor intelectuală, dar nu există nicio garanție că au exercitat o influență decisivă la scară națională. Déroulède reflectă spiritul unei epoci pe care a contribuit la modelarea ei, în timp ce Barrès și Maurras nu au făcut

decât să inspire clicile burgheze care căutau să-și justifice convertirea la religia națională. După aventura sa boulangistă, denunțarea corupției republicane în timpul scandalului Panama și poziția sa împotriva lui Dreyfus, Maurice Barrès a lucrat pentru a elibera sentimentul național tradițional pe care îl profesa de orice conotații contrarevoluționare. În acest spirit, în ajunul anului 1900, trilogia sa *Roman de l'énergie nationale* [9] a popularizat termenul „naționalism". Națiunea și dreptul popoarelor la autodeterminare rămân, desigur, prerogativa republicanilor, în timp ce termenul generic derivat din acesta – naționalismul – aparține mai degrabă dreptei religioase, dar Barrès nu mai neagă revoluția. El o integrează în trecutul Franței. El merge până acolo încât să denunțe, împreună cu Renan, teoriile rasiste, observând că, strict vorbind, este inexact să vorbim despre o rasă franceză: „Nu suntem o rasă, ci o națiune".10 Astfel , apare o poziție intermediară între spiritul civic național al liberalilor și primordialismul reacționar *al Action française, în timp ce Barrès merge până acolo încât să profeseze un vag socialism federalist din momentul în* care preia conducerea ziarului „La Cocarde" în 1893.11

Charles Maurras (1868-1952), pe de altă parte, era departe de a admite că republica vremii sale întruchipează legitimitatea națională. El a adoptat ideea de națiune, dar a negat că poporul ar putea aspira la constituirea ei. Dreptul la sol și dreptul la sânge, potrivit lui, fondau o naționalitate care fusese acordată francezilor fără ca aceștia să poată revendica vreun drept. Maurras disprețuia legitimitatea democratică, dar cercul adepților săi a rămas destul de mic, deși se străduia să pară mai consecvent. A rămas cel al băieților răi din familii bune din Acțiunea *Franceză* [12], a căror credință monarhică învechită nu era de mică importanță pentru părinții scandalizați de această heterodoxie religioasă, care aveau să fie excomunicați în 1928. Avansul naționalismului de stat într-o Franță care, vrând sau nevrând, devenise republicană, a

continuat, așadar, în ciuda rezistenței lui Maurras; acest lucru este demonstrat de faptul că, după 1870, o carieră militară a devenit atractivă chiar și în medii care până atunci fuseseră refractare.

Într-adevăr, în timp ce prestigiul armatei a scăzut peste tot după înfrângerea din 1871, numărul absolvenților Saint-Cyr ai instituțiilor catolice a continuat să crească: în 1869, aceștia erau 90 din 269, dar până în 1888, aceștia ajunseseră deja la 140 din 410, iar între 1871 și 1887, aceștia constituiau o forță de 1.800 de tineri ofițeri, comparativ cu 700 între 1847 și 1870.13 O evoluție similară a fost observată la *École Polytechnique.* Armata care a paradat pe 14 iulie a oferit, de asemenea, o modalitate de exprimare a sentimentelor patriotice ale burgheziei și aristocrației. Rămâne de înțeles de ce și cum această pasiune pentru o carieră militară a dus, în ajunul anului 1914, la o mistică patriotic-religioasă împărtășită de catolicii care se opuneau cândva republicii și de republicanii care se convertiseră la catolicism, precum Charles Péguy și Ernest Psichari. În primul caz, fenomenul poate fi explicat prin evoluția bisericii și încurajarea aderării la regimul republican venită de la Leon al XIII-lea în 1892, după ce cardinalul Lavigerie inițiase contacte cu Jules Ferry și Jules Grévy încă din 1883. Drumul laicilor loviți de misticismul patriei spirituale rămâne mai enigmatic, chiar dacă a permis naționalismului francez să depășească criza provocată de separarea bisericii de stat și să ajungă la punctul de sublimare în anii premergători Primului Război Mondial.

Cel mai ilustru dintre convertiți a fost, firește, Charles Péguy (1873-1914). Totuși, el venea de departe, mai precis din antimilitarismul care, în 1899, l-a făcut să scrie în «Revue blanche»: «Ca internaționaliști francezi, știm ce spunem când răspundem: Da, atacăm armata în bloc, instrument al războiului ofensiv în Algeria, Tunisia, Tonkin, Sudan și Madagascar». El a adăugat, de asemenea: «Dacă prin «armată» înțelegem națiunea

însăși înarmată în apărarea libertății naționale, nu este vorba de o adevărată armată, ci mai degrabă de o anti-armată» [14.] Această *distincție* explică restul, angajamentul față de căpitanul Dreyfus, socialismul individualist care îl prefigurează pe cel al lui Mounier și, în final, mutația într-un sens patriotic și bellicos și, în același timp, ambiguitatea crescândă a credinței republicane în declarații precum aceasta: «poporul nu este stăpânul rațiunii» [15] . Această ambiguitate l-a readus la credință în 1908, l-a determinat să participe la exaltarea Ioanei d'Arc ca figură emblematică a destinului providențial al Franței, să declare: „Fericiți cei care au murit pentru pământul ai cărui copii sunt" [16] și, în final, să cadă pe câmpul de luptă în septembrie 1914, convins că luptase nu pentru răzbunare pe Germania, ci pentru acel război național defensiv pe care îl justificase deja în 1899.

Ernest Psichari (1883-1914), nepotul lui Renan, a rămas fidel idealurilor sale umanitare și raționale încă din tinerețe, ceea ce l-a împins să se alăture lui Dreyfus. Dar în 1903 s-a alăturat trupelor coloniale, detestate de Péguy. Ca soldat în Congo și apoi în Mauritania, și-a găsit drumul spre Damasc în acel deșert. Profesia armelor a devenit pentru el un ascetism, dăruirea de sine față de țara sa prin excelență, departe de vulgaritățile lumii civile și politice - pe scurt, un fel de moralitate, proclamată în 1912 cu *Apelul la arme.* Un an mai târziu, și-a făcut convertirea explicită cu *Le voyage du centurion.* în care are loc fuziunea dintre patrie, religia ancestrală și datoria de a răscumpăra onoarea țării, jignită de Prusia . Fără teama de a rosti o monstruozitate, el afirmă că dragostea nu poate avea altă justificare decât aceea de a oferi soldați patriei.

Și el a căzut într-una dintre primele bătălii din 1914 și a devenit un martir al naționalismului sacru al Marelui Război, un model venerat de multe generații de ofițeri în căutarea unui ideal marțial.

Noul Imperiu German a consolidat un naționalism statal menit

să unifice legătura de supunere a locuitorilor săi anterior divizați politic, valorificând mândria unei puteri moderne emergente și preamărind germanismul lor mitic. Ca și în Franța, inițiativa a retrezit impulsuri belicoase înrădăcinate în tradițiile armatei prusace, dar, și mai clar, s-a bazat pe o strategie a cărei orientare a devenit din ce în ce mai imperialistă.

După 1871, însă, această strategie a fost împiedicată de mai mulți factori dezbinători. Cei mai semnificativi au provenit din ostilitatea catolicilor și a Bisericii față de politica numită *Kulturkampf (bătălia* pentru civilizație) condusă de cancelarul Bismarck. Această politică urmărea să impună țării o imagistică omogenă, inspirată de valorile protestante predominante în Prusia și Germania de Nord, printr-un sistem de învățământ public a cărui difuzare a provocat reacții destul de similare cu cele provocate în Franța de separarea bisericii de stat și dogma secularismului republican. Însă ceea ce a provocat reacția în Bavaria și Renania, regiuni catolice, a fost faptul că noul Reich german a atribuit efectiv o poziție oficială Bisericii Evanghelice. Mai mult, dincolo de diviziunile confesionale, acest pretext a mascat ciocnirea dintre două temperamente politice. Primul, centralist, etatist, militarist și prusac, se referă la o identitate cuprinzătoare, de tip *Reichdeutsch* (german imperial), în timp ce al doilea, cu o sensibilitate aproape elvețiană, rămâne legat de libertățile burgheze moștenite din tradiția orașului liber medieval. Este descentralizator și profund federalist și temperează naționalitatea juridică comună tuturor germanilor noi cu o concepție mai localizată a cetățeniei. Deși suficient de amar pentru a supraviețui până în zilele noastre, acest conflict multifațetat va fi mascat, în anii de după 1890, de spectacolul ascensiunii politice și economice a țării. Se stabilește un compromis în virtutea căruia catolicii și federaliștii se bucură de libertatea de a-și cultiva particularismele în cadrul unui partid confesional larg *(Zentrum)* și prin intermediul rețelei lor de

asociații.

Pe de altă parte, internaționalismul pacifist al Partidului Social Democrat s-a opus și tendințelor militariste ale naționalismului imperial. Dar, confruntat cu radicalizarea marxistă a mișcării muncitorești, apărută la Congresul de la Gotha din 1875, Bismarck a fost suficient de inteligent pentru a anticipa revendicările materiale ale muncitorilor, reînviind elementele reformiste ale programului său. Astfel, cu șaizeci de ani înainte ca Lord Beveridge să vorbească despre un *stat al bunăstării în Marea Britanie,* primul stat al bunăstării s-a născut sub egida unei semi-dictaturi conservatoare. Asigurarea de sănătate a fost introdusă în 1884, asigurarea de accidente în anul următor, iar contribuțiile la pensii în 1891. Pe măsură ce agresiunea proletară și-a pierdut din ascuțime, sindicatele s-au transformat în birocrații asociate cu acest sistem de protecție paternalistă. Masele de muncitori ajung astfel să împărtășească mândria Reichdeutsch , chiar dacă deputații Partidului Social Democrat nu votează pentru creșterile continue ale cheltuielilor militare.

În același timp, rezistența intelectualității cosmopolite față de naționalismul german se diminuează din ce în ce mai mult. În *Ecce Homo,* Friedrich Nietzsche își bate joc de pretențiile culturii și artei naționale, și în special de Richard Wagner, de a exprima geniul național. Pentru el, tonul este cel al unei reclame pentru „bere germană".

Germanii, adaugă Nietzsche, «[...] au pe conștiință [...] această boală, această lipsă de simț, *contrară civilizației* ca nimic altceva, naționalismul, această *nevroză națională* de care suferă Europa, această perpetuare a unei Europe alcătuite din state mici, din politici *mărunte* » [17.] Filosoful se revoltă împotriva antisemitismului care, de la Viena, după 1880, pătrunde în sentimentul național. El susține că, printre germanii simpli, evreii vor fi întotdeauna rasa superioară, întrucât, așa cum se spune în

altă parte, germanii nu sunt conștienți de propria vulgaritate [18]. Dar nimeni nu-i ascultă sarcasmele, inclusiv pentru că devine convenabil să le atribuie unui nebun. În orice caz, ele au un efect mai mic decât literatura antimilitaristă care în Franța ajunge la un public vast cu romane precum *Le Cavalier Miserey* de Abel Hermant , [19] ziare satirice precum L'Assiette au beurre sau polemici ale unor lideri de opinie precum Rémy de Gourmont, Maurice Leblond sau Jules Renard (care, într-un articol apărut în Mercure de France în 1891, numește Alsacia-Lorena o „jucărie patriotică"). În Germania, ironia lui Nietzsche se limitează la scandalizare. Drapelul liberalismului pare definitiv înlocuit de cele trei noi culori ale imperiului. La începutul Primului Război Mondial, ceea ce supraviețuiește din tradiția național-liberală se va exprima cel mult în tonurile unui Thomas Mann, care, în *Meditațiile unui om nepolitic* , [20] observă că, dacă omul poate fi liber la nivel mental, societatea nu poate fi.

În cele din urmă, dintre puterile chemate la luptă în 1914, doar una a rămas imună la contagiunea naționalismului statal: Austria, despre care Musil spune că „în scris se numea Monarhia Austro-Ungară" [21] tocmai pentru că a rămas liberă de acesta. Locuitorii, spunea el, au fost norocoși să trăiască în „Kakania", un context nepotrivit pentru a le impune o identitate colectivă plauzibilă. Țara lor ciudată nu știe dacă să se numească *kaiserlich-koniglich* (imperial-regal) sau *kaiserlich und koniglich* (imperial și regal), dar tocmai din acest motiv, Kakania nu stârnește nicio fervoare. Acronimul *kk* (sau *k. und k.)* este folosit doar de armată, poștă, telegraf și căi ferate; are sens doar pentru filateliști, o valoare emoțională doar pentru funcționari, ofițeri, aristocrație și oameni de afaceri inteligenți. Numai inteligența, de fapt, ne permite să descoperim că imperiul vienez crepuscular a atins perfecțiunea regimurilor în declin, despre care Tocqueville spune că sunt în general mai bune decât cele care le vor lua locul.

Altfel, majoritatea populației austriece vorbitoare de limbă germană se simțea destul de naționalistă, fascinată de vigoarea tânărului Reich berlinez. Aceștia tindeau spre antisemitism, poate ca o reacție împotriva spațiului ocupat în cadrul clasei conducătoare de o „burghezie de stat" evreiască, pe care împăratul Franz Joseph începuse să o încorporeze în mica aristocrație. Cât despre supușii Regatului Ungariei, aceștia se considerau pur și simplu maghiari, așa cum boemii se simțeau ca supuși cehi ai Habsburgilor, locuitorii Poloniei se simțeau polonezi și așa mai departe. Doar croații își doreau poate să fie mai austrieci decât erau în realitate și trebuiau să sufere frustrarea de a fi dependenți de Budapesta mai degrabă decât de Viena. Totuși, în vara anului 1914, mobilizarea generală a avut loc peste tot fără incidente, fără ca naționalitățile distincte ale imperiului să fi gustat încă cu adevărat din roadele naționalismului.

2. *Marele Război Șovinist*

În restul Europei, izbucnirea conflictului a stârnit entuziasm; cel puțin asta spun oamenii (vocile celor care se îndoiau au fost cenzurate). Istoricul german Golo Mann comentează că „toată lumea era fericită să fie atacată", că mobilizarea a fost întâmpinată cu „jubilare [...] în primele zile ale lunii august 1914". [22] Poate că acest lucru este excesiv, dar în realitate fiecare popor se simte atacat și, prin urmare, este convins de justețea cauzei sale.

Un student american aflat în vacanță descrie entuziasmul care domnea la Dresda în noaptea de 28 spre 29 iulie 1914.23 Francezii păreau mai puțin mișcați de exaltarea războinicilor, dar în cazul lor jurnaliștii au subliniat hotărârea calmă a oamenilor chemați la arme. Contrar previziunilor, a fost inutil să fie arestați „liderii revoluționari" a căror listă fusese întocmită: procentul de rebeli a

ajuns la abia 1,5%, față de 13% prevăzut de informațiile militare. Aproape un milion de englezi s-au înrolat în ultimele cinci luni ale anului 1914; nimic nu i-a obligat în afară de sentimentul patriotic: nu exista recrutare obligatorie. Cel mult, se poate observa că, în cazul lor, înrolarea a avut loc pe bază socială: a implicat elita, clasele de mijloc și muncitorii calificați; într-o măsură mai mică, clasa muncitoare. Condițiile dezastruoase de sănătate ale acestui segment al populației și probabil și impactul limitat al propagandei explică parțial fenomenul. Kipling pare să fi fost mai puțin popular în Anglia decât a fost Déroulède în Franța. Cât despre supușii țarului, chemați de papi la „războiul sfânt" cu o mare etalare de icoane, aceștia nu par prea potrivnici ideii de a-și da viața pentru „mica Rusie".

Atitudinea este surprinzătoare, având în vedere calmul lunilor premergătoare asasinării arhiducelui Franz Ferdinand — pe 28 iunie — și nepăsarea estivală a săptămânilor următoare. Relatând tragedia de la Sarajevo în numărul din 4 iulie 1914, „L'Illustration" și-a exprimat simpatia pentru prințul austriac „care a căzut sub loviturile unui fanatic, un Orsini slav". După săptămânal, a preferat să revină la subiecte mai ușoare, cu o gravură care înfățișează copii jucându-se „într-o duminică de vară în Bois de Boulogne" și un articol care explică turiștilor străini „ce este de văzut la Paris". Acest lucru provine probabil din faptul că inamicul era mai degrabă german decât austriac, iar spiritele erau deja pregătite să-l înfrunte. Numărul următor, în care războiul nu era încă menționat, pare să demonstreze acest lucru. Pe copertă, „Procesele satului meu" de la Curtea Imperială din Leipzig. Un șir de judecători cu fețe posomorâte este înfățișat frunzărind un album al caricaturistului alsacian Hansi, acuzat de insultarea Germaniei. Procesul, se arată în text, „a relevat încă o dată că germanii sunt incapabili nu numai să asimileze populațiile alsaciene și loreneze sub jugul lor sau să se strecoare în grațiile lor, ci chiar să le

înțeleagă: vocea celor asupriți nu stârnește în ei decât o furie nestăpânită, o furie oarbă". Hansi, care, condamnat la un an de închisoare, a căutat refugiu în Franța, profitând de timpul acordat pentru a se preda autorităților penitenciarei, rezumă afacerea prezentând-o ca o „luptă împotriva nedreptății și barbariei " . [24]

În același număr, periodicul burgheziei franceze anunța că, la moartea lui Paul Déroulède, Maurice Barrès îi luase locul în fruntea Ligii Patrioților; pentru a marca evenimentul, în timpul unei demonstrații pe Rue des Pyramides, el a strigat: „Slavă Ioanei d'Arc! Trăiască Franța!". Motivul era clar. Patria franceză era sacră, cea germană barbară. Era păcat că germanii erau poziționați simetric și că, în aceste condiții, socialiștii celor două țări încercau în zadar să oprească valul belicismului. Tradițiile lor comune se bazau pe un antimilitarism internaționalist, rezistent la patriotismul de stat. Având în vedere acest scop, conducerea socialistă internațională s-a întâlnit la Bruxelles pe 29 iulie pentru a organiza demonstrații menite să impună o soluție arbitrară la conflictul sârbo-austriac și să exercite presiuni asupra guvernelor de la Paris și Berlin pentru a ține în frâu Austria, respectiv Rusia. Cu toate acestea, socialistul austriac Victor Adler era atât de pesimist încât a provocat o reacție indignată din partea omologilor săi germani și francezi. Jean Jaurès, în special, a continuat să creadă că, în cazul unei amenințări de război, s-ar putea convoca simultan o grevă generală în țările afectate. Pe 31 iulie, Partidul Social-Democrat German a trimis un emisar la Paris pentru a stabili termenii acestui acord cu francezii, dar

A doua zi, Jean Jaurès a fost asasinat. Pe 2 august, preocupată de anunțul mobilizării, presa, care îl denigrase de ani de zile, a acordat puțină atenție morții sale. Mai mult, socialiștii francezi se considerau victime ale unui atac german, la fel cum omologii lor de peste Rin se simțeau amenințați de despotismul țarist susținut de Franța. A început un dialog al surzilor. Declarația de război nu

fusese supusă Reichstagului, dar socialiștii germani, inclusiv cei paisprezece deputați pacifiști care formau minoritatea, au votat totuși pentru cheltuieli militare extraordinare. Cât despre majoritatea omologilor lor francezi, și aceștia au pornit pe calea exaltării naționale.

Astfel, chiar și pentru extrema stângă, războiul din 1914-1918 s-a prezentat imediat ca o luptă pentru libertatea poporului și democrația împotriva autoritarismului, fie de partea franceză, britanică sau belgiană, fie de partea adversă. Stânga germană se simțea, de asemenea, mai aproape de câștigarea drepturilor sociale și a participării electorale la guvernare decât alte țări care deveniseră inamice (o victorie social-democrată era prezisă pentru 1917). Din această perspectivă, complicitatea franco-britanică cu regimul țarist a avut o semnificație al cărei sens ne scapă astăzi. De pe poziții de neutralitate, radicalii americani au invocat-o semnificativ pentru a-și justifica simpatiile pro-germane. Cei de origine evreiască, în special, au exprimat adesea clar această alegere. „Îmi amintesc", afirmă filosoful Sidney Hook, „cum se lăudau evreii iluștri primiți la curtea Kaiserului și cum exprimau opinii pozitive despre împăratul Franz Joseph, pe care îl considerau protectorul lor împotriva grupărilor antisemite din Austro-Ungaria." [25] Astfel de sentimente explică în continuare angajamentul patriotic al evreilor germani și austrieci, chiar dacă acesta își găsește un echivalent în cel al francezilor și englezilor. Un exemplu în acest sens este Ernst Rosenberg, născut în Silezia, care a intrat în Academia Militară în 1917, s-a înrolat voluntar în Corpul Liber în 1918, s-a alăturat Partidului Social Democrat în 1925, a devenit șeful miliției sale armate, *Reichbanner,* și în final s-a alăturat Brigăzilor Internaționale din Madrid în 1936. Pentru el, ca și pentru mulți dintre contemporanii săi, o astfel de cale nu a fost deloc contradictorie.

Importantă nu este această metamorfoză a patriotismului,

observabilă și în Franța, în ciuda traumei reprezentate de afacerea Dreyfus, ci declinul general al unei stângi europene care aderă la cauza națională chiar și în orientarea sa cea mai beligerantă. În anumite privințe, această convergență argumentată ideologic o prefigurează pe cea a luptei antifasciste din anii 1930 și apoi a celui de-al Doilea Război Mondial. În același timp, se produce o reconversie a cercurilor intelectuale: tonul se apropie adesea de cel al lui Max Weber, care în Germania se bucură de reconcilierea dintre elite, clasele sociale și partidele născute din „marele și minunatul război” [26] .

Mai mult, naționalismul războiului exacerbează șovinismul deja emergent în iconografia bunilor alsacieni persecutați de obtuza ferocitate prusacă. Chiar înainte de începerea ostilităților, L'Illustration din 1 august 1914 întruchipează inamicul anunțat în persoana „speculantului vienez Oscar Rosenberg”, victimă a unei prăbușiri a bursei și înfățișat cu trăsăturile unui cămătar așa cum și-l imaginau antisemiții. Apoi, din 8 august, intervine sacralizarea datoriei patriotice. Dumnezeu este alături de francezi. „Sunt aici”, îl pune Henri Lavedan să spună în articolul său. „Nu aparțin acelui Attila care se debarasează de mine în orice moment [...]. Brațele mele nu sunt ridicate pentru a-i binecuvânta sabia infamă. Sunt deschise, larg deschise pentru Franța, fiica cea mare pe care o favorizează protecția mea, Franța dintotdeauna . ” [27]

La scurt timp după aceea, Germania avea să fie degradată la statutul de „națiune de impostori grosolani”, iar invazia Belgiei avea să permită denunțarea „exceselor sale de nedescris”: „L’Illustration” din 29 august arăta un soldat prusac care, mânat de „vechiul său instinct pentru barbarie”, [28] pe fundalul unor biserici în flăcări și al cadavrelor unor copii uciși, și-a pus piciorul încălțat cu cizme pe burta unei fetițe. Acest ton avea să fie adoptat mai ales până în 1916, tot datorită comportamentului artileriei germane - gândiți-vă la bombardamentul catedralei din Reims.

Pentru jurnaliștii englezi, care nu voiau să fie mai puțin prejos, germanii erau „vandali moderni” și apoi, fără îndoială, „hunii”.29 Propaganda inamică de peste Rin avea să se concentreze asupra ferocității trupelor coloniale anglo-franceze și a crimelor comise la Viena de soldații ruși, cu obișnuitele violuri și masacre care urmau.

Mai mult, presa aliată încearcă să-i facă pe cititori să creadă că războiul nu provoacă victime decât de partea inamică. Comunicatele britanice observă că obuzierele germane ratează focul, că „acele dispozitive enorme produc mai mult zgomot decât pagube”, [30] că „în solul îmbibat cu apă al unui tranșeu englezesc, un obuz de 100 de kilograme explodează fără a răni pe nimeni”. [31] O astfel de ineficiență depinde probabil și de prostia inamicului. Contemplând prizonierii, Pierre Loti observă „aspectul lor vulgar, urâțenia lor grea, obtuză, iremediabilă”. [32] Abia mai târziu va fi necesar să se arate cadavrele propriei tabere rămase pe câmpul de luptă.

În Germania, maniheismul primilor doi ani ai războiului a fost accentuat de enunțarea „obiectivelor militare” de natură pangermanică. La Paris, filosoful Bergson a pus în contrast „sufletul francez” cu „mașinaria germană”. [33] La Berlin, industriași precum Hugo Stinnes, Alfred Hugenberg, Emil Kirdorf, precum și Asociația Patronală, Federația Fermierilor și majoritatea claselor de mijloc au cerut, în general, anexarea provinciilor baltice și a Poloniei ruse, enunțând principiul „epurării etnice” a acestor teritorii. Și mai grav, poziția lor a fost împărtășită de politicieni moderați precum Gustav Streseman, liderul Partidului Liberal, sau Mathias Erzberger, membru al *Zentrum-ului Catolic* , al cărui program nu diferă foarte mult de cel al celor mai extremi naționaliști. Acest lucru nu i-a împiedicat să afirme că patria lupta pentru libertate împotriva pretențiilor anglo-saxonilor la hegemonie globală.

Social-democrații au rămas astfel singurii care susțineau o pace

fără cuceriri, chiar dacă și ei - în special împreună cu Philip Scheidemann - susțineau un război defensiv. Dar majoritatea populației abia dacă îi asculta și prefera să aplaude războiul submarin total. Germania trebuia să înfometeze Anglia, care a înfometat-o. Însuși Kaiserul părea nehotărât: era acuzat că este prea blând cu inamicul din cauza originilor sale pe jumătate engleze. În Germania și printre ceilalți beligeranți, marea deziluzie a venit abia în 1917. Oamenii au început să înțeleagă că atrocitățile unuia meritau pe cele ale altuia. Karlsruhe a fost bombardat în timpul procesiunii Corpus Christi. Luni mai târziu, de Paștele din 1918, aceeași soartă a avut-o Biserica Saint-Gervais din Paris: optzeci de credincioși au fost uciși. Milioane de combatanți căzuseră deja în ofensive și contraofensive fără scop și ineficiente. Regimentele franceze s-au revoltat, femeile angajate în fabricile de armament au intrat în grevă. În Anglia, voluntarii s-au sustras serviciului militar, într-atât încât, contrar tradiției insulare, a fost introdusă recrutarea obligatorie. În Germania, greutățile civile au prevalat asupra unității naționale: resentimentele față de Prusia militaristă au crescut în alte regiuni ale țării, Erzberger chiar a recomandat o pace de compromis, iar în vara anului 1917, a fost formată o comisie parlamentară în acest scop, din care au făcut parte social-democrați, liberali și *Zentrum.* Austria, pe de altă parte, a încercat în zadar să încheie o pace în acest sens, în timp ce italienii erau epuizați, iar rușii au decis să se alăture revoluției pentru a scăpa de conflict.

3. *Reabilitarea micronaționalităților*

Criza revoluționară din Rusia a venit pe neașteptate. Serviciile secrete germane încercaseră să prevadă această eventualitate, dar fără a evalua pe deplin amploarea tulburărilor în curs. Guvernul de

la Berlin era convins că putea accelera cursul evenimentelor capabile să supună militar Rusia și nu-și imagina că ar putea distruge însăși Germania și, în special, aliatul ei austriac. Cu siguranță, încă de la început

1914 Extrema stângă internaționalistă a denunțat acordul patriotic la care s-a ajuns între social-democrații celor două tabere. În cadrul acesteia, mai mult, cea mai puternică tendință, condusă de Karl Kautsky, și-a văzut pozițiile în favoarea unei păci de compromis contestate de aripa radicală compusă din Lenin, Zinoviev, Radek, Karl Liebknecht, Rosa Luxemburg și socialiștii olandezi și suedezi, care considerau că războiul dintre state ar trebui să reprezinte o oportunitate pentru clasa muncitoare de a declanșa un război civil care să instaureze comunismul. Cele două „conferințe socialiste internaționale" ținute la Zimmerwald, Elveția, între 5 și 8 septembrie
1915 și apoi la Kienthal între 24 și 30 aprilie 1916, au fost scena unei confruntări căreia i se atribuia pe atunci doar importanța limitată atribuită mașinațiunilor subversive ale câtorva clanuri de „trădători". Liderii socialiști, în mare parte, au rămas fideli angajamentelor lor naționale; astfel, la Viena, Victor Adler, ca de obicei, un fervent susținător al războiului defensiv austro-german.

Germania, însă, părea mai vulnerabilă decât Franța și Marea Britanie: social-democrația sa era infinit mai puternică și, mai presus de toate, mai tulburată de facțiuni extremiste. În mai 1916, Liebknecht a fondat Liga Spartakistă — *Spartakusbund* — care predica rezistența pasivă la război și forma nucleul viitorului Partid Comunist German. În Franța, însă, cei care se opuneau militarismului au rămas în mare parte izolați: acesta a fost cazul lui Romain Rolland, care se refugiase la Geneva încă din 1914, sau al lui Henri Barbusse, al cărui roman, *Le feu* [33], publicat în decembrie 1916, a fost considerat inofensiv de către cenzură, în ciuda tonului

său apocaliptic: „popoare întregi sunt măcelărite [...] pentru ca o castă împletită cu aur să-și poată scrie numele princiare în istorie”. Acest lucru este valabil și pentru figuri excepționale precum fostul ministru Joseph Caillaux, aruncat în fața opiniei publice ca țap ispășitor nu pentru că era un compromisor cu Germania, ci pentru că era un trădător prin excelență, arestat în ianuarie 1918 sub acuzații calomnioase. În Anglia, cursul ordonat al politicii a continuat în Parlamentul de la Westminster: revolta irlandeză din aprilie 1916 a avut tendința de a consolida unitatea națiunii, care a văzut-o ca rodul mașinațiunii germane. Cu toate acestea, în august 1917, guvernul lui Lloyd George a pierdut sprijinul unei părți semnificative a Partidului Liberal și al majorității Partidului Laburist.

Este surprinzător faptul că Austro-Ungaria însăși a continuat să se bucure de o situație internă relativ controlată atât de mult timp. După moartea bătrânului împărat Franz Joseph, la 21 noiembrie 1916, o criză economică, militară și politică incontestabilă face ravagii, dar pe front, regimentele numeroaselor naționalități imperiale și regale nici măcar nu iau în considerare revolta; dimpotrivă, obțin victorii asupra italienilor. Mulți notabili din Praga sau Agram (Zagreb), la rândul lor, continuă să se concentreze asupra reorganizării federale anunțate în aprilie 1917 de tânărul împărat Carol al IV-lea cu ocazia redeschiderii parlamentului de la Viena, suspendat din 1914. Exilații cehi își îndeamnă, firește, colegii de acasă să boicoteze adunarea, dar majoritatea politicienilor praghezi, reuniți în Uniunea Cehă, nici nu își pot imagina existența în afara domeniului habsburgic. Doar micul Partid Progresist, cu doar doi parlamentari, și partidul lui Tomas Masaryk, fără niciunul, favorizează această opțiune, dar în propria țară sunt considerați grupuri de fanatici.

Spre deosebire de Wilhelm al II-lea, care a alimentat incendiile în Rusia încurajând întoarcerea lui Lenin la Sankt Petersburg în

martie-aprilie 1917,36 Carol al IV-lea a prevăzut pericolele Revoluției din Februarie și cu atât mai mult ale Revoluției din Octombrie. „El credea", relata împărăteasa Zita, „că dacă comunismul ar lua rădăcini în Rusia, acesta nu s-ar opri, ci s-ar răspândi, riscând să copleșească Germania și Austro-Ungaria" .37 Totuși, cel puțin în primele etape, nu revoluția proletară avea să facă ravagii în numeroasele sale posesiuni. Ceea ce s-a văzut a fost răspândirea unui entuziasm naționalist de neconceput până cu câteva luni mai devreme, care, desigur, nu avea nimic în comun cu sentimentul patriotic austro-ungar; într-adevăr, tindea să dezmembreze imperiul. Încă din mai 1917,222 intelectuali cehi au încheiat un apel către deputați referindu-se pentru prima dată la o „națiune cehoslovacă" pe care și- o imaginau ca parte a acelei „Europe democratice, compusă din state libere și autonome, [care] este Europa viitorului". Astfel îndemnați, parlamentarii au cerut la rândul lor „transformarea monarhiei habsburgice într-un stat federal compus din state naționale libere sau egale" 38. La 31 mai, liderul sloven Korosec a cerut „unirea tuturor ținuturilor locuite de slovenii, croații și sârbii regatului într-un stat autonom [...] guvernat democratic sub sceptrul dinastiei habsburgice" 39 .

Aceste poziții autonomiste au rămas moderate: nu au pus sub semnul întrebării supraviețuirea imperiului, cu condiția ca o anumită reorganizare, oricât de minimă, să fie întreprinsă pe baza principiului apartenenței voluntare a componentelor naționale și, în unele cazuri, a unei redesenări interne a granițelor. Patru factori, din păcate, au subminat această calmă: eșecul încercărilor de restructurare ale lui Carol al IV-lea, lipsa de timp, tulburările care afectau alte populații decât Austria și Ungaria și acțiunile liderilor naționaliști exilați la Paris, Londra sau Statele Unite.

Obstrucționismul clasei conducătoare maghiare, reticentă în a renunța la tutela sa asupra Croației și, în general, la modul său arhaic de exercitare a puterii, a împiedicat guvernul imperial să

implementeze reformele anunțate în primăvara anului 1917. Contrastul dintre jumătatea imperiului dependentă de Viena, Cisleithania, deja obișnuită cu votul universal și dezbaterea politică modernă, și cealaltă jumătate, Transleithania, administrată de la Budapesta conform unei *logici de ancien régime, a rămas prea puternic.* Separarea dintre cele două universuri, confirmată de compromisul din 1867 care instaura monarhia dualã, se reflecta încă în 1914 prin faptul că, din cele 413 locuri din parlamentul de la Budapesta, 407 erau deținute de maghiari, în timp ce croații și slovacii erau practic absenți. Aceste personalități notabile au împiedicat orice schimbare până când, pe 16 octombrie 1918, în ajunul prăbușirii finale, Carol al IV-lea nu a avut altă cale de atac decât să publice Manifestul *Popoarelor. Dar era prea târziu pentru ca „dreptul la autodeterminare* ” ، recunoscut în sfârșit, să mai poată salva ceva. Moderații au fost discreditați, forțați să se supună celor mai radicali.

Lipsa de timp a jucat și împotriva lui Carol al IV-lea, care nu a putut obține o pace separată. În 1917, reformele preconizate nu ar fi putut prinde contur decât într-un context intern mai favorabil decât cel al unui război pierdut, al raționalizării și al sărăciei crescânde. De aici și contactele cu Franța între aprilie și august, iar apoi, în octombrie, cu Marea Britanie.

Rezultatul este nul, întrucât emisarii austrieci refuză să accepte revendicările teritoriale italiene pe care francezii și englezii nu pot decât să le susțină.41 Generalul [sud] -african Smuts, emisar al prim-ministrului Lloyd George, nu poate decât să-l asigure pe interlocutorul său, contele Mensdorff, că nimeni nu are intenția „să se amestece în treburile interne ale Austriei”, specificând că „țara ar trebui să devină un imperiu cu adevărat liberal în care popoarele supuse să poată fi, pe cât posibil, mulțumite și satisfăcute”.42 [Aliații] cer guvernului de la Viena ceea ce nu pot realiza prin prelungirea ostilităților. Statele Unite, declarând război Austriei la 7 decembrie

1917, confirmă că speranța unei păci pe termen scurt a devenit iluzorie, chiar dacă întâlnirile se țin fără scop până în martie 1918.

Oboseala unui război pe care Austria a fost obligată să-l poarte împotriva voinței sale a slăbit din ce în ce mai mult moralul soldaților și al populațiilor civile, până la punctul în care declarațiile de bunăvoință politică exprimate de reprezentanții minorităților naționale și ai guvernului central au devenit nepotrivite. Figură importantă a partidului războinic, cancelarul Sturgkh a fost asasinat în octombrie 1917 de social-democratul Fritz Adler. În ianuarie 1918, au fost convocate greve în toată țara pentru a protesta față de prelungirea raționalizării. Pe 1 februarie, flota staționată în Golful Kotor s-a revoltat și a ridicat steagul roșu, în timp ce *la bord se cânta Marsilieza.* Mesajul a devenit clar. Liderii „Comitetului Central al Navigatorilor" erau cehi. Aceștia au combinat revendicările naționale cu agenda revoluționară a sovieticilor ruși. Și, important, mișcarea s-a răspândit ca focul în paie. Pe scurt, numărul dezertărilor a crescut la 300.000, implicând în principal regimente care nu vorbeau limba germană, în timp ce anchetele efectuate de cenzorul militar asupra corespondenței soldaților au arătat că membrii naționalităților nerecunoscute politic manifestau o respingere crescândă a regimului austro-ungar și se așteptau ca victoria Aliaților să aducă cu sine mult dorita independență [43] .

Aventurismul egoist al naționaliștilor exilați a contribuit în cele din urmă la eșecul încercării de a formula un nou pact politic între diversele populații ale Austro-Ungariei. Refugiați-se în Antanta sau în țările neutre, aceștia s-au prezentat drept purtători de cuvânt pentru cei 23 de milioane de supuși ai imperiului aparținând minorităților lingvistice - 45% din populație - chiar dacă, la început, reprezentau doar pe ei înșiși sau mici facțiuni. Cei mai norocoși au fost activiștii care au susținut cauza slavilor de sud, [44] adică unificarea politică a sârbilor, croaților, slovenilor și, mai

târziu, a muntenegrenilor în afara sferei de influență a Austriei. Într-adevăr, aceștia au favorizat obiectivele expansioniste ale Regatului Serbiei, protejat de Franța, Marea Britanie și Rusia țaristă, așa cum erau stabilite în *Obiectivele de război* publicate la Niș pe 7 decembrie 1914. Serbia susținea că duce un război de eliberare națională dincolo de granițele sale, până în Croația maghiară și Slovenia austriacă. În numele unui ilirism idealizat, datând din epoca napoleonică, intenționa să-l extindă, dacă se va întâmpla vreodată, până în Dalmația, care fusese în mare parte italianizată. Deși *precanii* - slavii „dincolo" de granița sârbă - se opuneau mai degrabă proiectului, reticența lor avea o greutate redusă în comparație cu ambițiile exilaților. Serbia i-a susținut. Încă din primăvara anului 1915, i-a ajutat să înființeze un comitet iugoslav la Londra, condus de Ante Trumbić și Franjo Supilo. Apoi, în martie 1917, a fost înființat un Comitet Muntenegrean al Uniunii Naționale, cu sediul la Paris; în iulie, a fost semnată la Corfu o declarație care solicita formarea unui regat al sârbilor, croaților și slovenilor (căruia și muntenegrenii plănuiau să se alăture) sub sceptrul dinastiei Karagjeorgjevic.

Sarcina ucenicilor vrăjitori, eliberatori ai slavilor nordici, a fost mai puțin ușoară: nu au avut norocul să servească Serbia. La Paris, ca și la Londra, emigranții polonezi au fost indignați de apartenența la o națiune dezmembrată, în mare parte supusă Rusiei, încă în război cu Puterile Centrale: Aliații nu i-au ascultat decât în 1917. Chiar și exilații cehi precum Tomas Masaryk și Edvard Benes au fost ținuți pe margine mult timp. La Geneva, pe teritoriu neutru, Masaryk s-a pronunțat împotriva monarhiei habsburgice încă din 6 iulie 1915. Abia în 1916, însă, s-a pus problema celor 200.000 de dezertori, a căror recrutare nu era de neconceput pentru a-i înlocui pe cei căzuți pe front, în timp ce un comitet național ceh cu sediul la Paris a fost format pentru această ocazie, sub președinția lui Benes. Însă, jocul decisiv urma să se joace în Statele Unite,

odată cu semnarea la Pittsburgh, la 30 mai 1917, a unui pact între cehi și slovaci, în virtutea căruia indivizii marginalizați politic din țările lor respective decideau soarta compatrioților lor rămași în patria lor. O Cehoslovacie imaginară se năștea pe hârtie, una care rămânea lipsită de sens într-un teritoriu în care toată lumea, sau aproape toată lumea, păstra unele legături de supunere față de Monarhia Habsburgică. Cel mai mult ce se poate spune este că mecanismul era pregătit pentru momentul în care guvernele de la Paris, Londra și Washington ar considera oportun să-l utilizeze.

Și asta se va întâmpla; se pune atunci întrebarea de a înțelege de ce puterile aflate în pragul victoriei militare decid să activeze mecanismul prin care națiunile sufocate din Europa Centrală și de Est să obțină statutul suveran. Națiunile inamice, Austria și în special Germania, vor fi cele care vor da un exemplu de iresponsabilitate politică, căutând câștiguri pe termen scurt care vor pune în pericol echilibrul continentului timp de decenii.

Așa-numitele Puteri Centrale intenționau să slăbească capacitatea militară a Rusiei Imperiale pentru a-și putea concentra eforturile pe Frontul de Vest, împotriva Franței și Marii Britanii. Având în vedere acest lucru, încă din 6 august 1914, guvernul de la Viena crease o Legiune Poloneză sub comanda generalului Pilsudski, un fost agitator revoluționar din fracțiunea rusă a Poloniei. În 1916, în regiunile cucerite, austro-germanii au restaurat un „Regat al Poloniei”, un simplu stat satelit care totuși a căpătat o valoare simbolică. Această politică a suferit un regres în primele luni ale Revoluției Ruse. Rebeliunea era în aer în Polonia, iar Pilsudski însuși a fost internat la Magdeburg pe 22 iunie 1917. Dar, în ciuda reticenței Austriei, germanii erau prea tentați să grăbească prăbușirea Rusiei pentru a se opune. Trupele generalului von der Goltz au intervenit în Finlanda, apărând o independență proclamată pe *5 decembrie* 1917, care era imediat amenințată de războiul civil dintre albii separatiști și roșii loiali bolșevicilor. La

9 februarie 1918, Puterile Centrale au recunoscut independența Republicii Democrate Ucrainene, încheind un tratat de pace separat cu aceasta.45 În aceeași lună, acestea au permis țărilor baltice ocupate să se separe efectiv sub protecția lor. Deși mai indirect, Germania a favorizat formarea unei federații transcaucaziene cuprinzând Armenia, Azerbaidjan și Georgia, care a fost înființată la 22 aprilie 1918 și dizolvată în luna următoare. Mai târziu, după înfrângere, voluntarii uniți în corpuri libere au continuat să ofere sprijin republicilor baltice, în special Letoniei.

Aceste precedente i-au pus pe Aliați în fața unei dileme: ar trebui să exploateze valul de micronaționalism, asemenea Germaniei? Poziția prudentă adoptată între 1914 și 1917 a constat în contracararea riscurilor de instabilitate din Europa postbelică prin prevenirea modificărilor frontierelor. Dar era sustenabilă o poziție care risca să le permită adversarilor să dezmembreze fostul imperiu țarist fără a efectua operațiunea simetrică asupra Austro-Ungariei? Și toate acestea în timp ce, în cele din urmă, păreau mai puțin „democratice" și ignorau dreptul popoarelor la autodeterminare, într-un context în care revendicările naționaliste păreau mai puțin periculoase decât impulsul revoluționar emanat din Rusia?

Au existat lungi ezitări. Depășindu-și antipatia de republican laic față de Austro-Ungaria clericală, Clemenceau a autorizat contacte cu Viena, inițiate în aprilie 1917 în vederea unei păci separate. Câteva luni mai târziu, s-a convertit la ideea desființării acesteia, în timp ce Franța a recunoscut Consiliul Național Ceh format la Paris în iunie. Prim-ministrul britanic Lloyd George, însă, a rămas ostil ideii până în vara anului 1918, a autorizat noi sondaje asupra emisarilor austrieci și și-a exprimat dorința ca toate teritoriile supuse Vienei să fie menținute conform unei formule care să lase mai mult loc aspirațiilor diferitelor grupuri naționale. Dar hotărârea sa de a nu se angaja într-un joc periculos a trebuit

abandonată sub presiunea împrejurărilor. Pe 7 decembrie 1917, declarația de război a Americii împotriva Austriei a semnalat că marea națiune soră nu intenționa să-i arate nicio considerație. Pe 4 ianuarie 1918, declarația președintelui Wilson privind cele Paisprezece Puncte - sau obiectivele de război - a reafirmat aceste prevederi, în ciuda formulării sale ambigue. Al zecelea punct prevede: „Popoarele Austro-Ungariei, a căror poziție printre națiuni dorim să o vedem protejată și garantată, ar trebui să se bucure pentru prima dată de oportunitatea unei dezvoltări independente." Asigurările oferite, pe de o parte, cu privire la păstrarea unității țării supuse Habsburgilor erau în mod clar contrazise, pe de altă parte, de riscurile previzibile ale „dezvoltării lor independente" prescrise de președintele american. Toate opțiunile secesioniste trebuiau luate în considerare în cazul în care liderii naționaliști nu susțineau propunerile autorităților vieneze, acum epuizate.

Mai mult, clauzele lui Wilson, în generozitatea lor, au o arie de aplicare universală. În anumite puncte, ele se aplică și Imperiilor Otomane Europene și Asiatice, precum și Poloniei, care are dreptul de acces la mare, care trebuie obținut în mod necesar pe cheltuiala Germaniei și pe seama liberului arbitru al locuitorilor săi. Mai general, etica lui Wilson justifică preventiv o decolonizare * *ante litteram** , care apare imediat în posesiunile periferice ale Rusiei. Pe scurt, pândește un pericol potențial de care guvernul britanic nu se poate apăra, inclusiv pentru că birocrația sa îl servește prost, iar Franța îl împiedică prin creșterea mizei. În pliante distribuite pe frontul italian din primăvara anului 1918, propaganda militară britanică se joacă pe dorința de independență a regimentelor minoritare ale armatei austro-ungare. Câteva luni mai târziu, pe 29 iunie 1918, francezii au recurs la expedientul *fait accompli*, recunoscând oficial Consiliul Național Cehoslovac de la Paris drept „temelia unui viitor guvern". Izolată, Marea Britanie a decis,

pe 14 august, să declare Cehoslovacia „națiune aliată”, cu puțin timp înainte ca autoritățile de la Washington, pe 3 septembrie, să recunoască Consiliul Național din exil ca guvern de facto.

Procesul devine ireversibil fără a fi premeditat.

Liderii Republicii Cehoslovace, proclamată la Praga pe 28 octombrie 1918, nu mai aveau niciun motiv să țină cont de *Manifestul Poporului* publicat cu douăsprezece zile mai devreme de Carol al IV-lea. Au devenit un exemplu pentru toți politicienii, până atunci de mâna a doua, dar care aspirau la un mare destin național, care sperau să-i imite. De asemenea, au demonstrat că, pe de o parte, se aflau aliații - uneori în ultimul moment - ai puterilor victorioase pentru care independența națională era la îndemână, iar pe de altă parte, țările învinse condamnate la sacrificii. Printre primii se numărau Serbia, România, dar și Grecia, Cehoslovacia și Polonia, în timp ce printre cei din urmă se numărau Austria, Ungaria, Bulgaria, Turcia și Germania. Acei activiști „iugoslavi” care, la Zagreb, au proclamat unificarea sârbilor, croaților și slovenilor din fosta Austro-Ungarie și au plasat în fruntea acestuia un consiliu național provizoriu care a decretat arbitrar propria anexare la Regatul Serbiei, au arătat că își învățaseră lecția. Pe 24 noiembrie, Muntenegru urma să se alăture acestor țări. Aproape simultan, pe 22 noiembrie, generalul Pilsudski a trecut în tabăra adversă pentru a profita de norocul său neașteptat și a instaura o republică la Varșovia sub privirea mulțumită de sine a Franței și a Statelor Unite.

Contextul în care s-a născut Republica Austriacă, „parte a Reich-ului German”, înființată la Viena pe 12 noiembrie 1918, a fost foarte diferit. Plebiscite neoficiale organizate la Salzburg și Tirol au arătat că, din zece alegători, nouă au susținut desăvârșirea unității germane, întrucât supunerea față de imperiul dispărut nu mai avea sens. Însă austriecii figurau pe primul loc în lista învinșilor, iar Aliații le-au ignorat dorințele.46 Într -adevăr, în

decembrie 1918, aceștia s-au opus încercării boemilor vorbitori de limbă germană, locuitori ai regiunii Sudeți, de a se separa de Cehoslovacia, încercare pe care Masaryk a reprimat-o cu ajutorul Franței. Mai târziu, în septembrie 1919, abatele Hlinka, care a cerut ca compatrioții săi slovaci să fie consultați cu privire la posibilitatea de a se alătura guvernului de la Praga, de care Slovacia nu depinsese de secole, s-a trezit tratat ca un dușman în virtutea unei prejudecăți similare. Cât despre Ungaria, aceasta a pierdut rapid jumătate din teritoriul și populația sa în favoarea Iugoslaviei și a României, în timp ce Turcia a trebuit să reziste cu arme încercărilor imperialiste ale Greciei, care se grăbise să ajute învingătorii deschizând ostilitățile împotriva unui adversar epuizat. În timpul negocierilor de la Versailles, Lloyd George a reușit să oprească nenorocirile care s-au abătut asupra învinșilor doar în cazul Germaniei: a împiedicat anexarea Saarului de sud de către Franța și a Danzigului de la Polonia și a asigurat un plebiscit în Silezia Superioară înainte ca regiunea să treacă sub autoritatea Varșoviei.

4. *Naționalism ascendent*

Astfel, după înflorirea revoluționară a naționalismului european, asociată, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, cu triumful ideii de suveranitate populară și transformarea sa ulterioară în patriotism de stat în jurul anului 1850 în contextul consolidării marilor naționalități, anii dintre 1917 și 1919 au devenit, aproape din greșeală, scena celui de-al treilea punct de cotitură al său. Însă acest ultim punct de cotitură a fost profund diferit de cele două anterioare. În mod evident, nu mai respecta logica politică primordială care viza, în primă instanță - între 1790 și 1830 - să circumscrie o nouă legitimitate a puterii asociată exercitării

cetățeniei într-o anumită națiune, iar în a doua - între 1860 și 1914 - să producă o ideologie controlată de stat. De data aceasta - în 1917-1919 - logica care a reabilitat dreptul micilor naționalități de a se constitui în spații de suveranitate - un drept care le fusese negat timp de cincizeci de ani - apare, în schimb, accesorie și improvizată, în ciuda potențialului său distructiv.

Oricine examinează interpretările factorilor sau modalităților de dezvoltare a naționalismului descoperă, de fapt, că acestea nu reușesc să înțeleagă mecanismul fortuit care s-a dezvoltat la sfârșitul Primului Război Mondial. Doar pentru comoditatea limbajului se face referire la dreptul la autodeterminare și la principiul care făcea din popor, sau din națiunea care a devenit sinonimă cu acesta, deținătorul autorității supreme, mai degrabă decât un monarh sau un grup dominant. În realitate, populațiile din Europa Centrală și de Est ezitau să rupă cu trecutul și să se unească într-un alt contract tacit, bazat pe valorile comune ale sentimentului național în sens liberal. De fapt, semnaseră deja un contract politic diferit, destul de satisfăcător în cazul minorităților dependente de Austria sau - cum este cazul grupurilor lingvistice încă supuse în diverse moduri Ungariei sau Rusiei - aspirau mai mult sau mai puțin confuz să obțină un acord similar, simultan național și imperial. Mai mult, cu câteva excepții47 · aceste populații nu erau consultate cu privire la soarta lor, iar această neglijare părea potrivită, deoarece aspirațiile lor se concentrau, în general, pe modul în care erau guvernate, mai degrabă decât pe contextul guvernării.

Cu excepția polonezilor, finlandezilor și balților, populațiile tinerelor state născute după 1918 nu au experimentat nici măcar un resentiment colectiv suficient pentru a da naștere dorinței de a șterge umilința unei înfrângeri istorice sau a subordonării față de un alt popor. Masaryk și Benes înșiși nu s-au înșelat: au ezitat mult timp înainte de a adopta strategia separatismului și au decis-o doar

atunci când împrejurările au făcut-o aproape inevitabilă. Alți factori ai presiunii naționaliste luați în considerare de specialiștii în fenomen sunt abia perceptibili. Fragmentarea frontierelor în urma războiului din 1914-1918 nu are nicio legătură cu trecerea de la societatea agrară la cea industrială, pe care Ernest Gellner o consideră un moment crucial în extinderea sentimentului național la întreaga populație a unei țări. Micile națiuni apărute după 1918, nu mai puțin diverse decât Austro-Ungaria, departe de a avansa spre faza industrială, experimentează în schimb un regres spre stadiul agricol. Acest lucru este valabil și pentru Cehoslovacia, unde deja Boemia modernă este împovărată de povara Slovaciei agricole. Nici, în ciuda aparențelor, promovarea micronaționalităților în perioada postbelică timpurie nu a ascultat de presiunea bruscă a particularismelor etno-religioase reprimate sau de o viziune „imaginată" asupra comunității, pentru a folosi expresia lui Benedict Anderson. Este un simplu artificiu construit prin exagerarea resentimentelor pur politice sau prin deghizarea nemulțumirii administrative și lingvistice . În realitate, minoritățile slave din Imperiul Habsburgic profesau în mare parte religia catolică, la fel ca austriecii și maghiarii. Vorbeau limbi diferite, dar toleranța autorităților vieneze a făcut ca această alteritate să dea naștere doar unei frustrări ușoare și suportabile.

La o analiză mai atentă, dezmembrarea inimii Europei nu poate fi explicată decât prin motivații politice sau personale relativ minore. Din punct de vedere politic, factorul principal este nonșalanța cu care puterile aflate în conflict recurg la expedientul de a alimenta sensibilitățile vag naționaliste ale minorităților de partea adversă, transformându-le în ambiții separatiste capabile să o slăbească militar. Germania este cea care inaugurează acest joc obscur; aliații, la rândul lor, cedează tentației ușoare de a-l juca. Apoi, marile națiuni aflate deja în pragul victoriei, în acest caz excluzând Germania și Austria, consideră oportună transformarea

acestei tactici marginale într-o strategie centrală. Ele cred că acest mijloc de diversiune va deturna focul revoluționar care arde în Rusia, îndreptând atenția populațiilor pe care amenință să le aprindă către flăcările naționalismului a cărui căldură mai suportabilă nu va altera echilibrul social european și va altera doar superficial structura sa teritorială. În cele din urmă, prin impunerea tratatelor de pace, învingătorii gestionează cu neglijență consecințele acestei strategii. Ei rezolvă problema pe baza unor evaluări pripite, agravate de preocuparea nu atât de a asigura supraviețuirea statelor apărute din nimic, cât de a oferi dividende corespunzătoare țărilor sau indivizilor care le-au fost alături în timpul războiului și asupra cărora intenționau să își mențină influența. Aceasta explică nașterea Iugoslaviei, oferită cadou Serbiei, și a Cehoslovaciei, oferită anticlericalilor de pretutindeni, în timp ce Austria și Ungaria au furnizat materia primă pentru o astfel de generozitate.

Motivațiile individuale la lucru în cadrul acestei diviziuni sunt observabile în comportamentul liderilor care profită de situația din fiecare dintre teritoriile cărora li s-a promis independența sau extinderea miraculoasă. Ne-am putea aminti în acest sens de sinceritatea nemiloasă a lui Gellner, care a observat că, dacă un anumit stat cuprinde *n* națiuni sau naționalități, „rezultă strict că unificarea glorioasă a națiunii va însemna o reducere a numărului de prim-miniștri, șefi de cabinet, președinți de academii, manageri, căpitani de echipe de fotbal și așa mai departe, cu un factor de *n* ” . [48] Cu alte cuvinte, recompunerea politică a Europei Centrale și de Est, deja previzibilă în 1917, a deschis oportunități de carieră neașteptate pentru activiști obscuri și pentru numeroșii oameni educați care, datorită independenței sau extinderii țării, se puteau aștepta să acceseze poziții de responsabilitate în orice organism, ridicate la demnitatea unei instituții naționale de primă mărime. Asemenea celor care se dedau exceselor, amândoi erau cuprinși de

exaltarea naționalismului statal, accesibil tuturor. Comparativ cu speranța orbitoare de a deveni primul în loc să rămână al doilea, al treilea sau chiar mai rău, ce importanță a avut justificarea statelor improvizate care trebuiau să permită acest lucru? Oricine ar fi vrut să eticheteze acest al treilea punct de cotitură luând în considerare intențiile puterilor care l-au făcut posibil ar fi trebuit să-l numească naționalism distrat; iar dacă s-ar gândi în loc de beneficiari, ar fi trebuit să-l numească naționalism carierist.

[1] JEE Dalberg Acton, *Istoria libertății și alte eseuri,* Londra, 1907, p. 290 (scris în 1862), citat în W. Connor, *Ethnonationalism,* Princeton, Princeton University Press, 1994, p. 6.

[2] Mill, *Considerații asupra guvernării reprezentative,* cit., p. 66.

[3] Citat din Th. Zeldin, *Histoire des passions françaises,* Paris, Encres, 1978, voi. II, p. 10.

[4] *Ibidem,* p. 11.

[5] Citat de R. Girardet, *Le nationalisme français,* Paris, Seuil, 1983, p. 80.

[6] Zeldin, *Histoire des passions françaises,* cit., p. 121,

[7] Citat de R. Girardet, *Societatea militară în Franța contemporană,* Paris, Plon, 1953, p. 193.

[8] *Ibidem,* p. 199.

[9] Cu *Cei dezrădăcinați* (1897), *Chemarea către soldat* (1900), *Figurile lor* (1902).

[10] M. Barrès, *Sciences et doctrines du nationalisme (* 1890 - 1891), Paris, Émile-Paul, 1921, voi. I, p. 19-20.

[11] Printre colaboratorii „La Cocarde", alături de oameni de

stânga precum Fernand Pelloutier sau Camille Pelletan, se numără și Maurras, Barrès alăturându-se simpatiei pentru Jean Jaurès și unei aversiuni clare pentru Jules Guesde.

[12] *Acțiunea Franceză* a fost înființată ca mișcare în 1895; revista cu același nume a apărut în 1899, în 1908 a devenit ziar și a rămas așa până pe 24 august.

[13] Girardet, *Societatea Militară,* cit., pp. 274, 195–199.

[14] Citat în „Le Crapouillot", 25 (1954), p. 71.

[15] C. Péguy, *Despre rațiune,* în *Opere complete în proză,* Paris. Gallimard, 1987, vol. I, p. 838.

[16] C. Péguy, *Rugăciunile,* Paris, Gallimard, 1934, p. 120.

[17] F. Nietzsche, *Ecce homo,* ed. VI, Milano, Adelphi, 1981, p. 130.

[18] *Ibidem,* p. 132.

[19] Publicat în 1887, romanul relatează declinul unui recrut în timpul interminabililor ani de cazarmă.

[20] Th. Mann, *Considerations of an Unpolitical Man* (1918), ed. a II-a, Bari, De Donato, 1975.

[21] Musil, *Omul fără calități,* cit., vol. I, p. 29.

[22] Mann, *Istoria Germaniei moderne,* cit.

[23] *Ibidem,* p. 500.

[24] «L'Illustration», 18 iulie 1914, pp. 44-45.

[25] Citat în *Après Gorbatchev,* Paris, La Table ronde, 1990, p. 26. 182

[26] Citat în Mann, *Istoria Germaniei moderne,* cit.

[27] «L'Illustration», 8 august 1914, p. 107.

[28] *Ìbidem,* 29 august 1914, p. 165.

[29] Articol de A. Bartlett, reprodus în «L'Illustration», 26 septembrie 1914, p. 233.

[30] „L'Illustration", 10 octombrie 1914, p. 276.

[31] *Ibidem,* 21 noiembrie 1914, p. 384.

[32] *Ibidem,* 24 octombrie 1914, p. 300.

[33] Conferință reprodusă în «L'Illustration», 19 decembrie 1914, p. 471.

[34] Între 1914 și 1918, greutatea medie a germanilor a scăzut cu o cincime.

[35] H. Barbusse, *Le feu,* Paris, Livre de poche, 1988.

[36] Pe 23 martie 1917, ambasada germană la Berna a informat Berlinul că Lenin, împreună cu mai mulți camarazi, solicita asistență de la Zurich pentru a se întoarce în Rusia. Un răspuns favorabil a fost primit pe 25 martie, iar călătoria, organizată de serviciile secrete germane, a avut loc câteva zile mai târziu.

[37] G. Brook-Shepherd, *Le dernier Habsbourg,* Paris, Flammarion, 1971, p. 125.

[38] *Ibidem,* p. 132.

[39] *Ibidem,* p. 133.

[40] Vezi preambulul Manifestului *în* Brook-Shepherd, *Le dernier Habsbourg,* cit., p. 210.

[41] Revendicări asupra Trentino, Trieste, Dalmației și insulelor de coastă ale Mării Adriatice, aprobate de Aliați la 25 aprilie 1915 ca o condiție pentru intrarea Italiei în război.

[42] Brook-Shepherd, *Le dernier Habsbourg,* cit., p. 159.

[43] Din 1.500 de scrisori de la soldați deschise de cenzorul militar, 60% menționează problema naționalității, iar 35% se bazează pe o înfrângere austriacă pentru a o rezolva. Vezi P. Hanak, „ *Die Volksmeinung wahrend des letzten Kriegsjahres in Osterreich-Ungarn",* citat de Hobsbawm, „ *Nations and Nationalism since 1780",* citat mai sus, pp. 144 și următoarele.

[44] Conform unui recensământ din 1910, în Austro-Ungaria trăiau 10 milioane de „slavi de sud", inclusiv 1.650.000 de sloveni, 2.250.000 de croați, 1.950.000 de sârbi, pe lângă supușii regatelor sârbesc și muntenegrean.

[45] Prin Tratatul de la Brest-Litovsk din 21 martie 1918, Germania a acordat Ucrainei regiunile ruso-poloneze Hholm și

Polesia.

[46] Articolul 80 din Tratatul de la Versailles și articolul 88 din Tratatul de la Saint-Germain-en-Laye au confirmat oficial interdicția impusă austriecilor de a-și decide propria soartă.

[47] Singurele excepții au fost plebiscitele ținute în Carintia și Silezia Superioară pentru trecerea de la Germania la Polonia.

[48] Gellner, *Națiuni și naționalism,* cit., p. 152.

CAPITOLUL OPT

Încărcarea magaziei de pulbere

Oportunismul învingătorilor Primului Război Mondial nu a produs niciodată rezultatele dorite. Redesenarea granițelor Europei Centrale avea scopul de a o proteja de contagiunea Revoluției Ruse, îndreptând-o spre valva naționalismului. Acest obiectiv nu a fost atins. Ignorând încercarea disperată a lui Wilhelm al II-lea, care la 30 septembrie 1918 își anunțase supușii instaurarea unei adevărate monarhii parlamentare, Germania a fost prima care a cedat febrei revoluționare. La Kiel, Berlin, Hamburg și chiar München, soldații și marinarii s-au revoltat, formând consilii cu muncitori, după modelul *sovietelor de la Petrograd* . Între 6 și 11 ianuarie 1919 și din nou în martie, revolta „spartaciștilor" a trebuit să fie înăbușită în capitala Reich-ului prostrat. În Ungaria, tot în martie 1919, republica comunistă a consiliilor, sub conducerea lui Béla Kun, a prevalat timp de 133 de zile. Pentru celelalte țări din Europa Centrală și de Est care au rămas imune la manifestările directe ale izbucnirii revoluționare, a început o perioadă de

instabilitate și autoritarism, departe de așteptările democratice ale președintelui Wilson, deoarece acestea erau dominate de exasperarea particularismelor, care deveniseră mai agresive ca niciodată.

1. *Noile închisori ale națiunilor*

Eric Hobsbawm observă: „majoritatea noilor state construite pe ruinele vechilor imperii s-au dovedit a fi la fel de «multinaționale» ca vechile «închisori ale națiunilor» pe care le-au înlocuit” [1]. Mai mult, s-au dovedit a fi mai represive și mai puțin respectuoase față de drepturile diferitelor componente din cadrul lor. Surzi la îndemnurile lui Benedict al XV-lea, care îi avertizase împotriva iluziei unei rezolvări a conflictelor naționale, Aliații au revoluționat harta politică a continentului cu tratate numite impropriu pace: cel de la Versailles cu Germania (28 iunie 1919), cel de la Saint-Germain-en-Laye cu Austria (19 septembrie), cel de la Neuilly cu Bulgaria (27 noiembrie), cel de la Trianon cu Ungaria (2 iunie 1920) și cel de la Sèvres cu Turcia (10 august același an), atât de nedrepte încât au trebuit revizuite la Lausanne pe 24 iulie 1923. Nu s-au purtat negocieri cu învinșii, aceștia fiind supuși unor amputări care, în cazul Austriei și Ungariei, au fost aproape fatale. În cea mai mare parte, statele care au rezultat din acestea erau predestinate la lacerații etnice.

Trecând deja de la 2 milioane de locuitori în 1912 la 4 milioane în 1914, Serbia, redenumită Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor, avea 14 milioane în 1920. În plus, cei 6 milioane de sârbi ortodocși au devenit o minoritate față de un număr echivalent de croați și sloveni catolici, la care trebuie adăugat un milion de musulmani bosniaci, albanezi sau turci , 500.000 de vorbitori de germană, 250.000 de maghiari, 200.000 de români și alții.

România este doar două treimi românească; în 1927, țara avea o populație de 12.500.000, dintre care între 1.300.000 și 2.000.000 de maghiari, aproape toți protestanți; 800.000 de evrei; 730.000 de germani; 450.000 de ucraineni; 360.000 de bulgari; 310.000 de țigani și 60.000 de ruși. În Cehoslovacia, cehii reprezentau abia jumătate din populație. Dacă i-am include și pe slovaci, cifra creștea la aproximativ 65%, comparativ cu 3.000.000 de germani (24%), 700.000 de maghiari și 500.000 de ruteni sau ucraineni. Polonia însăși, deși produsul unei restaurări și nu al unei creații artificiale, este un caleidoscop: polonezii reprezintă cel mult 69%, apoi există 14% ucraineni, 8% evrei, 4% germani și tot atâtea ruși. În țările baltice, letonii, estonienii și lituanienii predomină acum asupra unor minorități semnificative ruse, germane [sau] poloneze.2

Acest veritabil *potpuriu* a fost rodul muncii ingrate a „Directory-ului celor Marți", care a început la Conferința de la Paris, din ianuarie până în martie 1919, cu 72 de întâlniri susținute de avizul a 58 de subcomitete de experți. Nu s-au obținut rezultate, iar conclavul a continuat dincolo de martie în cadrul „Consiliului celor Patru" compus din Clemenceau, Lloyd George, Wilson și, în fundal, italianul Orlando. Economistul John Maynard Keynes a descris rolul central al lui Clemenceau, singurul care vorbea ambele limbi de lucru - engleză și franceză [-3] , luptându-se cu un Lloyd George obosit de discuții și cu un președinte american lipsit de idei clare cu privire la aplicarea principiilor sale democratice. La urma urmei, Imperiul Habsburgic se împărțise deja în șapte state, iar cel al țarilor în cel puțin zece. În cele din urmă, doar Germania, a cărei dezmembrare Poincaré o ceruse în zadar, [4] a ieșit relativ nevătămată din marea transformare, dar englezii și americanii, care rămăseseră fermi în acest punct, au recunoscut faptul împlinit și în alte privințe. Partea austriacă a vechiului Imperiu Austro-Ungar a scăzut de la 28 la 8 milioane de locuitori , [5] Ungaria de la 21 la 8 milioane , [6] Bulgaria a pierdut Tracia, care

a trecut la Grecia, iar o parte din Macedonia a fost atribuită noului regat al Belgradului.

Garanțiile democratice consacrate în tratate nu pot altera un element fundamental care le contrazice. Acesta este cazul articolului 54 din Tratatul de la Neuilly, care prevede: „Subiecții bulgari aparținând minorităților etnice, religioase sau lingvistice se vor bucura de același tratament și de aceleași garanții, în drept și în fapt, ca și ceilalți supuși bulgari". Minoritățile turcă și musulmană vor descoperi curând că aceasta este o formulă goală de conținut. Șaptezeci de ani mai târziu, în 1989, vor trebui încă să se apere de demonstrațiile „celorlalți supuși bulgari" care le contestă chiar și dreptul de a purta un nume turcesc. Nici măcar declarațiile de toleranță din partea liderilor tinerelor state, atunci când sunt enunțate, nu sunt mult mai convingătoare în comparație cu faptele. Tomas Masaryk declară: „Recunoașterea și implementarea egalității între toți cetățenii, principiul uman, fraternitatea în țară și în străinătate, reprezintă nu numai o inovație politică, ci și una morală ". 7 În realitate, inovația despre care vorbește providențialul omul Cehoslovaciei urmează să vină chiar și în țara pe care o guvernează...

De la sfârșitul anului 1918 până în 1935, politicile lungului guvern al lui Masaryk nu s-au distins printr-o orientare democratică exemplară. La început, adunarea care urma să întemeieze statul cehoslovac s-a întrunit fără reprezentanți ai minorităților germană și maghiară. Între decembrie 1918 și martie 1919, autoritățile de la Praga au zdrobit rebeliunea germană sudetă și au decis să anexeze Teschen, un oraș predominant polonez. În august, au ocupat militar fosta parte maghiară a Slovaciei, care scăpase de sub controlul lor până la căderea regimului comunist al lui Béla Kun. Tot în 1919, Cehoslovacia, fără a consulta populația, a anexat și Rutenia Carpatică, pe baza unui acord încheiat cu un Comitet Național Rutean compus din personalități proeminente

exilate în Statele Unite. De asemenea, trebuie spus că, după acea perioadă, țara a fost guvernată nu pe baza verdictului periodic al unui electorat excesiv fragmentat, ci în cadrul unui regim de coaliție al celor cinci partide majore – „pentapartitul" – care practic împărțeau puterea, ignorând rezultatele alegerilor. Cel mult, între 1916 și 1927, Partidul Popular German și Partidul Slovac au fost chemate ocazional să se alăture, fără ca pierderea tot mai mare a puterii parlamentului să limiteze instabilitatea guvernamentală.8 Democrația pragheză a funcționat în esență sub îndrumarea celor doi președinți Masaryk și Benes și a administrației, o moștenire a erei imperiale. Aceasta a refuzat să asculte cererile marii minorități germane sudete, chiar și atunci când, după ascensiunea lui Hitler la putere, acestea au devenit mai presante și, în plus, și-a asumat rapid rolul de jandarm față de vecinii săi învinși; în special, acesta a amenințat cu intervenția militară în Ungaria în timpul celor două tentative de restaurare a lui Carol al IV-lea (martie și octombrie 1921) [9].

, toate acestea nu erau nimic în comparație cu situația din Iugoslavia, denumită oficial în 1929. Fără a aștepta măcar să existe, armata sârbă a implementat o politică a pământului pârjolit în Kosovo în 1915, masacrând zeci de mii de musulmani albanezi.10 După război, în octombrie 1920, guvernul de la Belgrad a trebuit să se resemneze cu pierderea Carintiei și a orașului Klagenfurt în virtutea unui plebiscit favorabil Austriei, dar acesta a fost un caz izolat. Pe de altă parte, constituția unitară din 28 iunie 1921 a fost aprobată în absența deputaților croați și, mai mult, a coincis cu interzicerea Partidului Țărănesc și arestarea liderului său, Radie. Și mai grav este faptul că legea în apărarea statului promulgată în același an a fost expresia unui regim represiv și deliberat pan-sârb . [11] Este adevărat că, după ce persecutase și expulzase alți albanezi, monarhia părea să se revanșeze onorabil chemându-i pe croați la guvernare și

încredințându-i președinția lui Radie, dar speranțele au fost spulberate când acesta a fost grav rănit de un deputat muntenegrean în plenul parlamentului. În anul următor, regele Alexandru I, instaurând o dictatură, a împărțit țara în nouă provincii ale căror granițe pur geografice ignorau identitatea populațiilor. Răspunsul la această lovitură de stat a fost nașterea organizației teroriste croate Ustașa (insurgenți). [12] Corespondentul «Daily Express» notează: «Zvonurile pe care le-am auzit la Zagreb și în Croația despre metodele autorităților sunt mai atroce decât cele pe care le-am auzit în Armenia după masacrele turcilor» ; [13] etnologul Milan Sufflay a fost asasinat pentru că a susținut că primii ocupanți ai Kosovo au fost albanezii.

Execuția regelui Alexandru I de către ustașa în octombrie 1934 trebuie privită în acest context. Ea a avut loc la o lună după ce adjunctul Robert Schuman, într-un raport de misiune, a remarcat că „toate pozițiile importante sunt în mâinile sârbilor” și că „din două sute de generali, doar doi sunt croați”. [14] După moartea lui Alexandru I, coroana a trecut la fiul său, Petru al II-lea, în vârstă de unsprezece ani, în timp ce regentul Pavel a menținut regimul autoritar până în februarie 1939. Abia atunci noul prim-ministru Cvetkovic și-a amintit de croați și a ajuns la un acord în august care le-ar fi acordat autonomie internă. Dar resentimentele acumulate erau prea puternice pentru ca Iugoslavia să-și vindece rănile înainte de invazia germană din 6 aprilie 1941. [15] Mai mult, armata sa care fugea a continuat să extermine croați și musulmani.

În alte țări din Europa Centrală, perioada interbelică a fost doar puțin mai înălțătoare, chiar dacă „minoritățile” combinate nu constituiau o majoritate precum în Iugoslavia și Cehoslovacia. Între 1919 și 1922, Polonia, locuită de comunități germane, ucrainene și evreiești considerabile, și-a început renașterea cu o serie de conflicte militare împotriva Ucrainei, Cehoslovaciei, Corpului Liber German și, în special, a Rusiei. Dintr-o națiune

martirizată, a devenit imperialistă datorită contribuției ofițerilor și materialelor franceze. În același timp, viața politică internă a fost martora unui conflict recurent între curentul pro-german și anti-rus condus de generalul Pilsudski și tendința opusă, în favoarea consolidării unei Mici Polonii și mai poloneze, condusă de liderul național-democrat Roman Dmowski. Între 1922 și 1926, țara s-a luptat...
zilnic în anarhia nenumăratelor partide, apoi aplaudă „marșul asupra Varșoviei" al lui Pilsudski. Acesta, figură carismatică și complexă de origine socialistă, în 1905 agent terorist, deportat în Siberia, devine admirator al lui Mussolini, în 1929 instaurează o dictatură, în anul următor interzice partidele și în final dizolvă Dieta și promulgă o constituție de tip fascist (1935). „Regimul coloneilor" care se instaurează după moartea sa nu își schimbă direcția până la atacul german din 1939; Polonia profită de ultimele luni de viață pentru a-i lua Cehoslovaciei, supusă de Germania, zonele disputate Teschen și Bohumin.

Bulgaria, la rândul ei, trăiește obsedată de revoluție. După scurta pauză republicană a
1918 trece prin două perioade de monarhie constituțională, de la
1919 până în 1923 și din 1931 până în 1934, dar fazele autoritare care le-au precedat și le-au urmat au lăsat cicatrici mai adânci. Bătălia decisivă s-a dat în 1923, când încercarea agro-populistă condusă de Stambolijski, în acord cu comuniștii și partidele burgheze, a eșuat, iar liderul Partidului Țărănesc a fost asasinat. Ungaria, deposedată de 67% din teritoriu și 57% din populație, a trecut în 1919 de la bolșevismul lui Béla Kun la dictatura amiralului Horthy, care a fost încheiată în 1944 de invazia sovietică. România a suferit tulburări politice determinate atât de naționalismul antisemit, cât și de cel anti-maghiar. În 1919, instaurarea sufragiului universal masculin a dus la victoria Partidului Național și Țărănesc, ceea ce a deschis calea pentru un

program de reforme sociale și descentralizare administrativă. Însă, în 1923, procesul care începuse a fost pus în pericol de adoptarea unei constituții care a extins semnificativ puterile regelui Ferdinand, a limitat dreptul de asociere și a facilitat impunerea legii marțiale. În 1938, a fost instaurată dictatura deschisă a regelui Carol. Cât despre țările baltice, inițial dotate cu constituții democratice însoțite de legi care introduceau reprezentarea proporțională, după diverse perioade de instabilitate guvernamentală, acestea au cedat autoritarismului: Lituania în 1926, Letonia în 1934 și Estonia în 1936. Și aici, conflictele cauzate de coexistența numeroaselor grupuri etnice au accelerat deteriorarea. Acesta este cazul Letoniei, unde douăzeci și cinci de partide se luptă aprig, inclusiv cele ale diferitelor minorități (rusă, germană, poloneză și altele), unde grupul socialist este împărțit în cinci curente, inclusiv *Bund-ul evreiesc* , și unde durata medie a guvernelor este mai mică de un an până la instaurarea unei dictaturi care cade abia odată cu ocupația sovietică din 14 iunie 1940.

Proiectul de democratizare susținut de Aliați la sfârșitul Primului Război Mondial a eșuat din motive legate în mare măsură de redistribuirile teritoriale și etnice care, prin încercarea de a echivala naționalitățile și statele, au agravat frustrările naționaliste. Practica democratică nu poate fi stabilită fără o condiție prealabilă: conștientizarea de către un popor a existenței sale ca o comunitate omogenă în termeni de valori, limbă sau chiar de rudenie fizică imaginară. Această condiție prealabilă lipsea în Europa Centrală și de Est în anii de dinainte de 1939, din cauza reconcilierilor artificiale efectuate prin tratatele de pace și a măsurilor autoritare luate de liderii multora dintre țările astfel redefinite. Mai direct, scopurile centralizatoare și dorința de a crea noi patrii transetnice pe hârtie au provocat catastrofa, aducând la incandescență identități micronaționale încă incerte. Acestea au acționat ca revelatori ai unei uri care a inspirat primele expulzări în masă și

genocide ale timpului nostru. Fără a aștepta măcar sfârșitul conflictului, Turcia a fost înaintea timpului său, eliminând 1.900.000 de armeni începând cu 1915. Apoi, în timpul războiului greco-turc din 1922, a expulzat 1.500.000 de greci din Asia Mică, în timp ce guvernul atenian a expulzat 400.000 de turci de pe teritoriul său. În cele din urmă, același spirit a fost cel cu care, mai târziu în anii 1930, Hitler a organizat întoarcerea în Germania a locuitorilor vorbitori de limbă germană din sudul Tirolului, repartizați Italiei, și ulterior a ordonat eliminarea a 500.000 de evrei germani, 3.000.000 de evrei polonezi și apoi a celor din aproape întreaga Europă continentală.

Mai mult, soarta popoarelor odinioară oprimate, care după 1918 au devenit minorități oprimate în state mici divizate de granițe, a declanșat o renaștere a unei conștiințe naționale care până atunci fusese apanajul activiștilor. Acest fenomen a fost evident în rândul slovacilor supuși cehilor și, într-o măsură mai mare, în rândul croaților și slovenilor confinați în Iugoslavia. În acest caz, ca și în alte cazuri, isprăvile echipelor sportive care reprezentau noul stat au fost insuficiente pentru a promova sentimentul unificator pe care autoritățile centrale căutau să-l cultive. Politicile lor concrete au produs efectul opus: dezvoltarea unor particularisme din ce în ce mai separatiste.

Acest mecanism explică ușurința cu care Germania a procedat la anihilarea politică a Iugoslaviei după invadarea acesteia pe 6 aprilie 1941. Chiar înainte ca acest lucru să se întâmple, un emisar al lui Hitler, Veesenmayer, l-a contactat pe Macek, liderul Partidului Țărănesc, și i-a oferit conducerea unui stat croat. Germania s-a îndreptat apoi către Kvaternic, un lider ustașa din Belgrad, care pe 10 aprilie a proclamat nașterea unei Croații independente, numindu-l *Poglavnik (Führer).* fondatorul mișcării, Ante Pavelic. Chiar dacă noul stat era un fief al Germaniei și Italiei , chiar dacă coroana i-a revenit Ducelui de Spoleto care, încă din

16 aprilie 1941, a declarat război Marii Britanii și pe 18 mai a cedat o mare parte din coasta dalmată lui Mussolini, la început o mare parte a populației l-a primit cu bunăvoință. Croația Mare, lipsită de porturile sale dalmate, nu numai că a anexat Bosnia-Herțegovina în schimb, dar le-a oferit și celor 4 milioane de croați care și-au găsit o patrie oportunitatea de a se răzbuna pe 1.900.000 de sârbi care deveniseră ei înșiși o minoritate . Răzbunarea va depăși ultrajul suferit după 1919 și se va transforma într-un masacru sistematic care va fi erijat într-un sistem politic la 30 aprilie 1941. După ce croații, în august, au fost declarați „rasă superioară", 34 de tribunale speciale și 24 de lagăre de concentrare au dus la îndeplinire sinistra lucrare, în timp ce musulmanii care aveau și ei conturi de reglat cu sârbii au fost chemați în ajutor, în special în cadrul diviziei SS „Handzar". Contrapropaganda sârbă estimează uneori numărul total al victimelor exterminării la un milion; în 1964, o comisie oficială iugoslavă, la rândul său, prevede, pentru lagărul de la Jasenovac, cifra de 50.000 de morți, dintre care 18.000 erau romi, sârbi și oponenți croați .

Și mai intolerabilă este implicarea Bisericii Catolice în manifestarea dușmăniei sale seculare față de rivalul său ortodox, Belgradul. Călugării franciscani i-au binecuvântat pe ucigași, iar unul dintre ei, Miroslav Filipovic-Mastorovic, și-a dus zelul până la punctul de a conduce cel mai oribil dintre lagărele de concentrare, Jasenovac. Responsabilitatea ierarhiilor superioare a fost mai indirectă, dar unii prelați, precum episcopul de Sarajevo, Sarig, au aprobat convertirile forțate ale sârbilor ortodocși , în timp ce alții, precum Stepinac, episcopul de Zagreb, s-au distanțat pur și simplu fără a condamna regimul care i-a îndrumat pe ucigași. Condamnarea avea să vină chiar de la popor și nu se va ști niciodată dacă schimbarea, subliniată de dezertări tot mai mari, a fost determinată de compasiune pentru un masacru care i-a indignat pe ocupanții germani sau de o reacție la răspândirea

războiului de gherilă și militarizarea completă a statului Ustașa.

Exemplul croat coincide cu paroxismul furiei exacerbate față de remanierile teritoriale care au urmat războiului din 1914-1918. Celelalte state marionetă create de Germania și Italia în timpul celui de-al Doilea Război Mondial oferă exemple contradictorii, dar sunt întotdeauna legate de același mecanism de reacție naționalistă. Un stat sârb, redus la granițele din 1913, s-a născut la 13 august 1941 pentru a echilibra cel croat și a început aproape imediat propria purificare etnică cu cooperarea elementelor rezistenței cetnice anti-germane. În același timp, statul muntenegrean aflat sub protectorat italian, proclamat la 10 aprilie același an, s-a confruntat imediat cu o rebeliune și a dus o existență doar virtuală, în timp ce Slovenia a dispărut, împărțită între Germania, Italia și Ungaria. Slovacia, pe de altă parte, care a apărut în octombrie 1938 din rămășițele Cehoslovaciei, a proclamat o independență mai substanțială, deși limitată, la 14 martie 1939.19 La fel ca și Croația, era un stat clerical catolic, condus în mod deschis de un prelat, Monseniorul J. Tiso. Creșterea nepopularității acestuia din urmă, care a culminat cu o insurecție în august 1944, înăbușită de armata germană abia în octombrie, s-a datorat nu atât acestei caracteristici, nici antisemitismului, nici retrocedării sudului Slovaciei către Ungaria, cât politicii agresive a guvernului, menită să-i facă pe plac tutorelui său nazist. Încă din septembrie 1939, Tiso a declarat război Franței și Marii Britanii, iar apoi, în iunie 1941, Rusiei: acest lucru a fost suficient pentru a stăvili entuziasmul compatrioților săi, care, în cele din urmă, îi invidiau pe cetățenii praghezi scăpați de mobilizare.

2. *Politica comunistă a naționalităților*

După 1945, guvernele care au trecut rapid sub controlul Uniunii

Sovietice au pus capăt scurtei istorii a acestor sateliți germani, dar nu au vindecat rănile care duseseră la crearea lor. Într-adevăr, i-au redeschis, deși mai puțin sever, din trei motive diferite. În primul rând, pentru că noii lideri au invocat și un patriotism exacerbat pentru a întări influența ideologiei marxist-leniniste sau pentru a-i masca slăbiciunile. Al doilea motiv este legat de doctrina juridică a comunismului, care disociază cetățenia globală a țărilor aflate sub o constituție federală de naționalitatea particulară a diferitelor republici federate. În cele din urmă, a treia cauză a acestei exacerbări derivă indirect din aceeași doctrină: puterea centrală compensează lipsa unei autonomii politice reale a membrilor diferitelor federații prin acordarea de privilegii culturale, administrative și economice care consolidează structura materială a unor state potențiale, capabile, atunci când este necesar, să reacționeze împotriva tutelei zdrobitoare a aparatului totalitar, luând calea separatismului.

Atingerea acordurilor naționaliste era un truc vechi la care Stalin recursese deja când, după epurările din 1936-1937, serviciile secrete sovietice, având dificultăți în recrutarea de agenți în străinătate, s-au orientat către rușii albi exilați care doreau să se întoarcă acasă. În acest scop, NKVD-ul a contactat eurasianiștii, o organizație slavofilă care credea că salvarea Rusiei depindea de respingerea occidentalizării; teoreticianul lor era prințul Sviatopolk-Mirski. Organizația ar fi furnizat asasini asasini precum Vadim Kondratiev și Nicolas Kleninin, și agenți precum Vera Guchkova, fiica ministrului Kerenski, și poeta Marina Țvetaeva.

Abia odată cu „Marele Război Patriotic” din 1941-1945 această manipulare a naționalismului a atins deplina dezvoltare. A făcut apel la credință și la identitatea religioasă ortodoxă, a restaurat cultul ca anexă a statului și a reabilitat marile figuri ale Rusiei țariste, de la Ivan cel Groaznic la Petru cel Mare și generalul

Suvorov. Odată cu plecarea lui Stalin, isprăvile lui Gagarin și ale altor astronauți, care atestau gloria Rusiei și a comunismului, au fost folosite în același scop. Aceasta într-un context în care, odată cu dizolvarea Cominternului în 1943, internaționalismul proletar juca acum doar un rol episodic, cel mult atunci când era vorba de legitimarea represiunii maghiare din 1956, a intrării Armatei Roșii în Praga în 1968 sau a invaziei Afganistanului în 1979.

Democrațiile populare au urmat aceeași linie, uneori și pentru a limita Rusia și a sublinia spiritul independent al comuniștilor locali; asta au făcut Albania lui Enver Hoxha și România lui Ceaușescu. Aceasta din urmă s-a apropiat de perfecțiune în susținerea liniei politice de detașare de Moscova și apropiere de Occident sau în câștigarea grațiilor majorității române prin retrogradarea minorității maghiare din Transilvania într-un rol subordonat. El a încurajat studiile în onoarea lui Titulescu, marele ministru de externe al monarhiei interbelice și, mai ales, a reintrodus utilizarea *termenului Neam,* un termen cu puternice conotații emoționale care indică „rasa legată de pământ, de solul național, de spiritualitate și de cultura poporului”. [20] Mai mult decât idealul internaționalist al comunismului, ne aduce în minte limbajul lui Herder sau Barrès.

România și Albania nu fac excepție. Deși conducătorii germani încercaseră să șteargă trecutul militarist al monarhiei prusace prin demolarea capelei regale din Potsdam și a palatului Kaiserului din Berlin, în anii 1980, Republica Democrată Germană a recuperat gloriile ancestrale ale națiunii. Statuia ecvestră a lui Frederic al II-lea și-a revenit la locul ei de pe bulevardul Unter-den-Linden. În 1983, a fost sărbătorită solemn 500 de ani de la nașterea lui Luther, iar orașul Wittenberg a fost chiar redenumit Lutherstadt. În 1987, a fost sărbătorită 750 de ani de la fondarea Berlinului cu festivități grandioase. Au fost construite noi muzee naționale de istorie și au fost organizate conferințe despre identitatea germană, chiar dacă

separarea de Germania de Vest părea ireparabilă.

Ungaria și Polonia se disting printr-un mecanism diferit de întoarcere la originile amintirilor patriotic și național. În acele țări refractare Când valorile marxiste au fost impuse, opoziția a fost prima care și-a însușit comorile istoriei și i-a forțat pe cei aflați la putere să le urmeze. Însă această inversare a declanșatorului ilustrează într-un mod diferit impactul acțiunii comunismului asupra renașterii naționalismului în Europa de Est. În Ungaria, ceea ce a fost numită renașterea societății civile a coincis cu o idealizare a epocii habsburgice și a domniei bunului împărat Franz Joseph. În Polonia, Biserica și mișcarea Solidaritatea au întruchipat tradiția catolică a națiunii împotriva fațadei socialiste. În acest context, însăși personalitatea generalului Jaruzelski s-a transformat într-un răspuns al celor aflați la putere la provocarea care i-a fost lansată. Autorul loviturii de stat din 13 decembrie 1981 provenea dintr-o nobilime moșierească minoră; în tinerețe, a fost deportat în Siberia împreună cu familia sa și a încercat în zadar să se înroleze în Armata Anders [21.] În cele din urmă, Jaruzelski se putea lăuda că a împărtășit soarta adversă a compatrioților săi; adversarii mai moderați îl înțeleg într-o oarecare măsură. În opinia majorității, el a reușit să evite intervenția directă a armatei sovietice, de care Dubcek nu a putut face față Cehoslovaciei. Prin urmare, în 1982, Biserica a salutat cu bucurie încercările sale de apropiere: potrivit lui Alain Besançon, acestea se încadrează în perspectiva comună a unui viitor regim semiclerical, a unei „revoluții naționale" similare cu cea a regimului de la Vichy.22 [Chiar] și intelectualii din Solidaritatea au fost convinși pentru o vreme.

În Uniunea Sovietică, un proces similar avea loc în aceeași perioadă, dar pe o cale mai anevoioasă. La începutul anilor 1980, Ministerul Aeronauticii și Industriei Aviatice a luat inițiativa de a pleda pentru crearea unei „Societăți Literare și Artistice" menite să

protejeze monumentele Moscovei. Un grup disident a fondat asociația „Pamyat" (Memorie) în 1985, orientată spre perspectiva mai largă a panslavismului, șovinismului rusesc și antisemitismului. În 1986, liderii săi au rupt politica perestroikăi , și-au pierdut statutul semi-oficial și s-au trezit interziși. Redenumită „Frontul Popular Rus Pamyat", organizația și-a continuat activitățile, alternând proiecțiile comorilor arhitecturale ale capitalei cu lecturi ale Protocoalelor *Înțelepților Sionului,* susținând chiar o apărare a țarului Nicolae al II-lea. În același timp, mișcarea, care la apogeu număra 500.000 de membri, și-a reafirmat credința „național-bolșevică", atribuind excesele comunismului evreului Troțki și nu lui Lenin. Denigra Occidentul, depravarea născută din „cultura rock" și pornografie și, mai ales, era apropiată de anumite sectoare ale înaltei ierarhii a Partidului Comunist, de săptămânalul „Gazeta Romană" publicat de Comitetul de Stat pentru Editură, de anumiți membri ai Uniunii Scriitorilor, precum Proskarin și Mihail Alexeev, de academicianul Uglov și de unele personalități notabile ale înaltei ierarhii militare.23

Nu mai puțin paradoxală este poziția mai moderată, dar aproape la fel de naționalistă, a personalităților pe care Occidentul le clasifică drept intelectuali liberali. Figura principală, Andrei Saharov, este membru al curentului pan-rus, obiectiv nu departe de scriitorul slavofil și ultraortodox Valentin Rasputin sau Alexandr Soljenițân. Mai general, intelectualii disidenți împărtășesc o stare de spirit răspândită și îndelungată, în care convingerea că Rusia este exploatată de coloniile sale capătă nuanțe ușor xenofobe. Igor Khafarevic este purtător de cuvânt al acestui lucru încă din anii 1970: „Anihilarea culturii ruse", scrie el, „a început într-un moment în care chiar și cea mai mică manifestare de independență națională din partea altor popoare era încurajată activ ". 24 De fapt, în URSS, în ultimii ani, frontierele intelectuale au fost incerte:

alături de adversari fermi ai slavofililor, precum Alexandr Iakovlev, în 1990 Mihail Gorbaciov l-a chemat pe Valentin Rasputin să se alăture Consiliului celor Șaptesprezece.

Confuzia nu este întâmplătoare: este semnul unei reacții împotriva doctrinei comuniste a naționalităților, a cărei filozofie fusese enunțată de Stalin: „națiunea este o comunitate umană stabilă, constituită istoric, născută pe baza unei limbi, a unui teritoriu, a unei vieți economice și a unei formațiuni intelectuale comune, care se traduce într-o cultură comună". [25] Trebuie înțeles că națiunii primordiale, fie ea de natură lingvistică sau etnică, i se atribuie doar o semnificație culturală care include, cel mult, obiceiuri economice: identitatea care o modelează la aceste niveluri diferite nu legitimează în niciun fel dobândirea suveranității politice. Națiunea culturală și materială reprezintă o simplă colectivitate de facto, asupra căreia puterea comunistă revarsă onorurile gratuite acordate de obicei celor cărora nu le poate face niciun rău. Teoretic, însă, poporul suveran este diferit: este poporul nediferențiat, așa-numitul popor universal, al societății fără clase a întregii Uniuni Sovietice. În virtutea acestui principiu parțial implicit, constituțiile ulterioare au putut etala un liberalism edificator atunci când ofereau garanții juridice generoase naționalităților acum apolitice sau le creau de la zero, pentru a toci mai bine pretențiile celor - de exemplu, balticii sau armenii - care se puteau lăuda cu titluri mai substanțiale. Astfel, evreii au devenit titulari ai unei naționalități oficiale fără a poseda propriul teritoriu. Pe de altă parte, același principiu a permis ca această naționalitate, redusă la aspecte pur pitorești, să fie separată de o cetățenie politică cu care practic coinciduse până atunci. Naționalitatea a devenit un dar cu o anvergură limitată, o satisfacție estetică, uneori chiar o adnotare periculoasă pe cărțile de identitate. Cât despre cetățenia sovietică, care trebuia să reprezinte esențialul, identitatea noului om care urma să vină, atributul unui popor

suveran și unit în proiectul său glorios, aceasta nu a constituit decât un abuz al unei alte ordini, fetișul catalitic al unei patrii muncitoare a cărei populație trebuia doar să se prosterneze în adorație și era îndemnată să exprime la comandă toate semnele de satisfacție civică.

Acest dublu subterfugiu trebuie să-i fi fost foarte puțin convingător pe locuitorii republicilor unionale. Din Constituția din 1936, ei știau că „cetățenii URSS au dreptul la muncă" (articolul 118), „dreptul la odihnă" (articolul 119), „dreptul la securitate materială la bătrânețe" (articolul 120), „dreptul la educație" (articolul 121), că „femeile au drepturi egale cu bărbații" (articolul 122) și că „egalitatea în drepturi a cetățenilor URSS, fără distincție de naționalitate sau rasă [...] este o lege imuabilă". Dar poate că au văzut și că articolul 14 al aceluiași document conferea toată autoritatea reală „organelor superioare ale puterii și administrației de stat", în timp ce articolul 17, care stabilește că „fiecare republică federată își păstrează dreptul de a părăsi liber URSS", era o înșelăciune . 26 Și mai presus de toate, au văzut că politica reală a naționalităților nu ținea cont de toate subtilitățile constituționale.

Această politică s-a dovedit plină de efecte perverse. Uneori, a fost brutal represivă sau chiar ucigătoare în 1940 în regiunile poloneze sau baltice anexate și în 1944-1945 în Crimeea sau în acele zone din Caucaz - în special Cecenia - care fuseseră în contact cu invadatorii germani. În aceste cazuri, populații întregi au fost deportate în Siberia aproape peste noapte, în timp ce privilegiile acordate republicilor musulmane au fost adesea însoțite de o imigrație rusă intensivă, inclusiv Lituania, Estonia și Letonia. Aproape parafrazându-l pe Bertolt Brecht, liderii lui Stalin, într-un anumit sens, au schimbat oamenii pentru a le asigura loialitatea acolo unde acest lucru a dat naștere la îndoieli. Pe de altă parte, această politică a căpătat o altă față atunci când a consolidat identități locale vagi într-o perspectivă prenațională sau

a întărit particularisme naționale abia schițate. A fost, în parte, rezultatul respingerii simultane a tutelei rusești și comuniste; decisiv, însă, a fost impactul măsurilor pozitive aplicate de statul sovietic. În Caucaz și în republicile asiatice, aceștia au susținut efortul de standardizare a limbilor fragmentate în multiple dialecte, extinderea unei culturi literare, a unei limbi tipărite, cum ar spune Anthony D. Smith, crearea de școli, institute tehnice și universități, alfabetizarea bilingvă a masei populației, formarea liderilor locali și a elitelor plasate, poate din greșeală, în poziția de a aspira la un rol politic proeminent în mica lor patrie. Culturile naționale au dobândit astfel prestigiul și sprijinul care le lipseau. Baza economică, în special cea industrială, a multor republici s-a dezvoltat proporțional, grație unei redistribuiri a resurselor efectuate în detrimentul centrului rus al URSS și în avantajul populațiilor periferice al căror nivel de trai a crescut radical . 27 Au apărut grupuri coerente, mulțumite de condiția lor atâta timp cât ucenicii vrăjitori ai Moscovei îi puteau copleși cu daruri, dar în realitate lipsite de cerința supremă: independența politică.

Democrațiile populare cu structură federală reproduc acest model instituțional care, separând naționalitatea particulară de cetățenia globală, confirmă atașamentul față de prima, neputând satisface aspirațiile celei de-a doua. În același timp, adoptă politici care, fără a se referi neapărat la precedentul sovietic de redistribuire a resurselor din spațiul central în beneficiul periferiei, consolidează în mod egal baza potențialelor state-națiune în diferitele republici. Cehoslovacia, la rândul ei, se inspiră din experiența de la Moscova. Inițial subdezvoltată din toate punctele de vedere, Slovacia se transformă economic și social grație taxelor continue efectuate în detrimentul națiunii cehe vecine. Guvernul, de fapt, încearcă în mod deschis să se strecoare în grațiile slovacilor, pe care un catolicism fervent, în contrast cu agnosticismul majorității cehilor, tinde să-i distanțeze de

comunism.28 Mai mult, în 1968, eșecul „Primăverii de la Praga” a dus la o epurare majoră în cadrul Partidului Comunist Ceh și, ca reacție, la un avans al comuniștilor slovaci, care, mai puțin implicați, ocupau toate pozițiile de responsabilitate. Aceasta a dat naștere, inevitabil, la resentimente și mai serioase, deși de natură opusă.

Calea Iugoslaviei a fost diferită. De origine croată, mareșalul Tito, până la moartea sa în 1981, a căutat să spargă hegemonia sârbă asupra țării și să creeze, dincolo de naționalitățile divergente, condițiile pentru o identitate federală mai echilibrată. În acest scop, a acordat autonomie internă Voivodinei și Kosovo-ului, inițial parte a Serbiei. Tot pentru a rupe legătura dintre naționalitate și propriul teritoriu, a înființat două zone naționale sectare, iugoslavă și musulmană, prima pentru cei care respingeau vechile particularisme, cea de-a doua pentru adepții islamului distribuiți în Bosnia și Herțegovina, Kosovo, Macedonia și restul federației. Cu același scop, a plasat o povară semnificativă asupra Croației și Sloveniei pentru investițiile necesare dezvoltării republicilor sărace, în schimbul acordării unei libertăți parțiale de gestionare față de guvernul de la Belgrad. Pe lângă iritarea sârbilor, această descentralizare extremă extinsă la toate republicile a dus la proliferarea unor instalații industriale subutilizate, care au fost replicate inutil de două, trei sau mai multe ori și al căror unic scop părea să satisfacă vanitatea liderilor microstatelor naștere. Totuși, această dispersare, costisitoare la nivelul federației, deși nu făcea decât să creeze fațade inutile în regiunile mai puțin avansate, a permis Croației și Sloveniei să își extindă și mai mult potențialul economic în vederea unei relative autosuficiențe. Adăugat la acumularea de resentimente reciproce și la o afirmare mai eficientă a specificităților culturale decât în Uniunea Sovietică, acest factor suplimentar a pregătit și mai mult terenul pentru o posibilă fragmentare a Iugoslaviei după dispariția lui Tito. Până în 1987,

nimeni nu a luat cu adevărat în considerare acest lucru, dar de atunci încolo, liderii comuniști sârbi au trezit din nou demonii micronaționalismului și au început să reacționeze violent la umilința patriei lor.

Regimul comunist, în loc să relege tensiunile separatiste generate de tratatele post-1918 la rang de anacronisme, le-a revitalizat. Doar în Polonia, de fapt, a reușit să le rezolve. Eliberată de Stalin de partea sa estică ruso-ucraineană și extinzându-se spre vest pentru a include o porțiune a Germaniei epurată de locuitorii săi, inclusiv minoritatea evreiască exterminată de nazism, a atins, în cele mai nefavorabile condiții, o omogenitate care astăzi o protejează de amenințarea separatismului.

3. *Explozia*

La factorii atribuiți odinioară unui resentiment cultural și politic mai mult sau mai puțin împărtășit de mase și aspirațiilor vagi ale unei elite restrânse care nutrea visul de a prelua controlul asupra unui stat independent, comunismul, în țările federale, a adăugat o substanță mult mai stimulantă: infrastructura de comunicații și economică, administrativă și educațională la nivel cvasi-statal. Dintr-o dată, visul putea conta pe resurse care îi permiteau să fie transformat într-un proiect.

Totuși, toate acestea nu erau inevitabile. Nimic, în anul care a urmat căderii Zidului Berlinului, nu permitea să se prevadă explozia violentă a naționalismului separatist. Chiar și în Iugoslavia, în ciuda comportamentului politic tulburător al liderilor sârbi, alte semne susțineau un prognostic optimist. La începutul anului 1990, guvernul lui Ante Markovic inițiase o reformă economică liberală; în șase luni de la preluarea mandatului, inflația scăzuse de la o rată anuală de 2.600% în 1989

la 6%; dinarul se aliniase la marcă, banca centrală își refacea rezervele valutare, iar piața neagră părea aproape de dispariție. Mai mult, societatea iugoslavă, mai mult decât oricare alta din Europa de Est, părea capabilă să se adapteze forțelor pieței, în timp ce din punct de vedere politic, cel puțin în Slovenia și Croația, partidul unic se transformase într-o mișcare relativ de tip „eurocomunist", gata să se integreze într-o dinamică pluralistă.

Tabloul era și mai liniștitor în Cehoslovacia, unde se desfășura un fel de idilă între disidentul ceh protestant Václav Havel și slovacul Alexander Dubcek, care purta aureola unui erou comunist pocăit. În cele din urmă, chiar și România era o pariu sigur, în ciuda bilanțului discutabil al președintelui Iliescu și al prim-ministrului Petre Roman. La urma urmei, minoritatea maghiară din Timișoara semnalase o revoltă, la care se alăturase majoritatea românească: era rezonabil să presupunem că acest lucru ar duce la relații mai puțin lipsite de neîncredere între cele două populații. Cât despre Uniunea Sovietică, aceasta avea chipul și înțelepciunea lui Mihail Gorbaciov. Calea aparent trasată era cea a democratizării; mai degrabă decât o reapariție a particularismelor, principalul obstacol părea să rezide în dificultățile reformei economice.

Tratamentul aplicat minorităților sau naționalităților în anumite state comuniste a fost, fără îndoială, o problemă, în timp ce dezintegrarea acelor aceleași state a reaprins antisemitismul. La Moscova, ziarul „Tânăra Gardă" se întreba: „De ce, în societatea noastră care predică dreptatea socială, evreii, care constituie 0,69% din populația națională, reprezintă 43,4% din persoanele cu studii superioare, iar rușii abia 7,34%?" În Ungaria se șoptea: „Nu uitați : bărbații apropiați ai lui Kadar, liderul stalinist Matyas Rakosi, Erno Gero, care a cerut tancurile sovietice în 1956, erau cu toții evrei." În RDG, noul lider de partid, Gregor Gysi, era o țintă ideală pentru că era evreu. În România, sociologul disident Lucian Stanciu vorbea despre o „dictatură a nomenclaturii roșii evreiești".

[30] Nu era oare sarcina democrației să remedieze aceste erori? Nu ar fi trebuit să credem, împreună cu Hobsbawm, că forța autonomă a naționalismului politic în varianta sa etnolingvistică era mai mică decât ar fi putut părea ? [31] Și ar fi trebuit să avem încredere în sondajele de opinie, care sugerau că nici Occidentul, nici Estul nu aspirau la unificare? Desigur, dar cu o singură avertizare: că detonatorii naționalismului erau gata să acționeze pentru a transforma ceea ce era incert în realitate.

Deși acele detonatoare fuseseră plasate mai devreme în Iugoslavia decât în alte părți, explozia inițială a avut loc în Uniunea Sovietică. La sfârșitul lunii februarie 1988, în orașul Sumgait, Azerbaidjan, un pogrom anti-armean a curmat zeci de vieți, bărbați arși de vii, femei violate și sute de case jefuite. Gorbaciov nu a luat nicio măsură și nu a oferit niciun cuvânt de condoleanțe, chiar dacă atacul părea să fi fost planificat cu grijă, cu locații alese cu grijă, întreruperi de telefonie și electricitate întrerupte la momentul potrivit, iar vodcă distribuită ucigașilor fără intervenția poliției.

Confruntată cu atitudinea ambiguă a președintelui, se naște o ipoteză: nu a fost scopul intimidării armenilor înainte chiar de a-și avansa revendicările asupra *enclavei Nagorno-Karabah* situată pe teritoriul azer? [32] Dacă acest lucru este adevărat, s-a obținut rezultatul opus celui așteptat: acțiunea a inițiat spirala proceselor de secesiune din Caucaz. Doi ani mai târziu, manevrele lui Gorbaciov au contribuit, deși mai puțin dramatic, la darea unui ton extrem de conflictual cererii de independență a țărilor baltice. În 1990 (11 martie), Lituania și-a recâștigat suveranitatea la instigarea mișcării *Sajudis* condusă de Vytautas Landsbergis. În special, având în vedere că era o țară anexată cu forța în 1940, la fel ca Estonia și Letonia vecine, autoritățile de la Moscova ar fi făcut cu siguranță mai bine să pară conciliante pentru a dezamorsa o tensiune mai generală, tratând în mod corespunzător un caz specific. În schimb, au ignorat și s-au concentrat asupra

amenințării militare; după trei luni, presiunea americană i-a convins să adopte măsuri parțiale. Guvernul rus a abandonat cererea ca lituanienii să respecte Constituția sovietică în termeni procedurali și a impus arbitrar și extrajudiciar un moratoriu de 100 de zile asupra implementării secesiunii. Gorbaciov, care dorea să impună un termen limită strict pentru a oferi armatei o demonstrație de hotărâre imediat contrazisă de fapte, a lăsat doar impresia unei intransigențe fragile și doritoare. Republicile URSS au ajuns la concluzia că cea mai bună modalitate de a se distanța de puterea centrală nu era să caute compromisuri, ci să adopte o tactică a faptului împlinit. Acest lucru a fost evident în lunile care au urmat zilelor de 11 martie 1990, când nu doar Letonia și Estonia, ci și Georgia și Moldova i-au scutit unilateral pe recruți de serviciul militar în Armata Roșie.

Parafrazând o zicală binecunoscută, exemplul sovietic ne amintește că erori aparent minore pot genera răsturnări imense. În cazul Iugoslaviei, rolul detonatoarelor care au transformat izbucniri inevitabile de naționalism în evenimente reale este deosebit de evident: pare un exemplu viu al tuturor factorilor declanșatori ai catastrofei perfecte. Vizibile cu ochiul liber în Iugoslavia, acestea sunt în număr de patru și se repetă integral sau parțial, proeminent sau latent, în fiecare proces de dezintegrare a fostelor state comuniste.

Prima provine din contraofensiva unei naționalități dominante, dar contestate, în cazul nostru sârbii, care profită de circumstanțe pentru a încerca să recâștige hegemonia, provocând o reacție separatistă din partea celorlalți. A doua face parte din strategia de reconversie patriotică și xenofobă a elitei comuniste, care, în Iugoslavia, Uniunea Sovietică și în alte părți, se bazează pe acest expedient populist pentru a evita să fie marginalizată. În al treilea rând, există manevra clasică a intelectualilor care, luați de valul confuziei generale, profită de oportunitatea de a deveni lideri într-

un domeniu încă necreat, indiferent de costul întreprinderii, deoarece alții vor plăti pentru ea. Un ultim factor face ca explozia să fie ireversibilă. Ea își trage puterea din abisul care se deschide odată cu degenerarea rapidă și deliberată în criminalitate a războaielor civile recent izbucnite, care au ca rezultat rupturi ireparabile între grupuri umane care până atunci coexistaseră pașnic și se făceau vinovate de complicitate cu lideri fără scrupule.

În Iugoslavia, recucerirea de către sârbi a pozițiilor pe care credeau că le-au pierdut față de republicile rivale a început în primăvara anului 1985, când o comisie din cadrul Academiei de Științe și Arte a fost însărcinată cu investigarea nedreptăților suferite de republică după instaurarea regimului comunist. În septembrie 1986, în urma unei scurgeri de informații despre care se presupune că ar fi fost orchestrată de „Tinerii Turci" din Liga Comuniștilor Sârbi , [33] partidul sârb, ziarele din Zagreb și apoi cele din Belgrad au publicat textul unui *Memorandum privind problemele sociale actuale din țara noastră,* prezentat ca raport provizoriu al unei comisii a cărei principală inspirație a fost intelectualul pansârb Dobrica Cosic, viitorul președinte al celei de-a treia Iugoslavii din 1992, redusă la Serbia și Muntenegru. Era un plan de recentralizare a puterilor asumate de toate republicile federate în detrimentul autorității federale.

Alături de acesta se află alte două texte: o lucrare puternic polemică împotriva ideologiei Cominternului, atribuită tacit mareșalului Tito, care murise cu patru ani mai devreme, și o denunțare a persecuției suferite de sârbi din cauza sa. Se citește, de exemplu: „o comisie de aparatcici de partid a constatat că, după patruzeci de ani de viață în noua Iugoslavie, națiunea [sârbă] era singura fără stat". De asemenea, se vorbește despre „genocidul fizic, politic și cultural al poporului sârb din Kosovo " . [34]

Afacerea a provocat agitație în Voivodina și Kosovo, regiuni al căror statut autonom în cadrul Republicii Sârbe părea, pe bună

dreptate, în pericol. Îngrijorarea a crescut când, în 1986 și 1987, Miloșevici și-a înlăturat adversarii din Liga Comuniștilor, a obținut o aclamație populistă triumfătoare în timpul unui miting al sârbilor kosovari, care l-au aclamat drept *vocea lor* (lider militar) și, în final, în toamna anului 1987, a preluat puterea supremă printr-o lovitură de stat în cadrul partidului. Aceasta a fost urmată de abolirea regimului special al celor două provincii autonome, determinându-i pe liderii Sloveniei și apoi ai Croației să se distanțeze de guvernul de la Belgrad. Însă nimic nu-l oprește pe providențialul om al sârbilor care, deși de origine parțial slovenă și muntenegrenă, se alătură cu o intransigență și mai fățișă părții sârbe în timpul comemorărilor Bătăliei de la Kosovo-Polje din 28 iunie 1989. În fața a un milion de compatrioți, se declară gata să recurgă la toate mijloacele legale și ilegale pentru a-și pune în aplicare programul de răzbunare asupra federalismului non-sârb al lui Tito. Și se ține de cuvânt: în februarie 1990, în Kosovo,

escaladarea represiunii anti-albaneze.

Punctul de cotitură a venit în februarie 1991. În timpul negocierilor privind viitorul federației, când Slovenia și Croația au refuzat să accepte propunerile sale, Miloșevici a lansat un avertisment: „Cât despre poporul sârb, acesta dorește să trăiască într-un singur stat. Prin urmare, orice dezmembrare care îi împarte în părți diferite prin inserarea lor în state suverane diferite nu poate fi, în opinia noastră, acceptată sau, mai degrabă — mai precis — nici măcar nu poate fi luată în considerare.” [35] În luna următoare, armata a început pregătirile pentru redefinirea geografică a unei noi Iugoslavii în conformitate cu aspirațiile sârbești; a intrat în alertă în ajunul zilei de 15 mai 1991, ziua în care, conform regulilor președinției colegiale, comunistul sârb Borislav Jovici, apropiat de Miloșevici, trebuia să cedeze locul reprezentantului croat Stipe Mesic. Totul era pregătit: operațiunile militare au început în iulie împotriva Croației și Sloveniei, care își proclamaseră independența

pe 26 iunie; Odată ce calea a fost liberă, s-au extins până în Bosnia (aprilie 1992) sub pretextul că erau miliții sârbe locale, întărite și înarmate de armata belgrădeană.

În Serbia, strategia de reconversie naționalistă a liderilor comuniști, de teama de a fi marginalizați, s-a contopit cu acțiunea pansârbă, în timp ce în alte părți s-a prezentat ca un alt element specific al procesului naționalist. Și în Croația, generalul Tudjman, viitorul președinte, pregătea terenul de ceva vreme: încă din 1967, se despărțise de Tito pentru a îmbrățișa naționalismul. În Slovenia, președintele Milan Kucan a profitat de oportunitatea care, în 1990-1991, i-a permis să devină un profet al independenței. În Slovacia, în aceeași perioadă, fostul lider al Tineretului Comunist, Vladimir Mec'iar, și- a schimbat și el comportamentul, adoptând o frazeologie populistă similară cu cea a lui Miloșevici, fără a respinge în niciun fel stilul autoritar din anii săi de formare. În România, Ion Iliescu, care se prezenta ca exemplul perfect al unui fost membru al nomenclaturii pur și simplu marginalizat, a revenit la proeminență ca democrat și apoi ca om apropiat de ultranaționaliști, în funcție de suișurile și coborâșurile tranziției. Cât despre notabilii din fosta Uniune Sovietică, în 1990 și 1991 aceștia au perfecționat arta schimbării. La Minsk, în decembrie 1991, Boris Elțin al Rusiei, Leonid Kravciuk al Ucrainei și Nikolai Dementei al Belarusului au convenit asupra oportunității ca fiecare să preia conducerea, în mod independent, a unui stat suveran. Și nu numai atât: colegii lor din celelalte republici erau deja de aceeași părere. Ayaz Mutabilov în Azerbaidjan, Nursultan Nazarbayev în Kazahstan, Askar Akaev în Kârgâzstan, Mircea Snegur în Moldova, Kakhar Makhamov în Tadjikistan, Sapuramad Niyazov în Turkmenistan, Islam Karimov în Uzbekistan - toți comuniști acreditați care, la fel ca Karimov, la sfârșitul anilor 1990 s-au adaptat curentului naționalist, ocazional cu o urmă de identitate musulmană. Adesea, au făcut-o atât de bine încât este

dificil să-i distingem de naționaliștii autentici precum Levon Ter-Petrossian din Armenia, Arnold Ruutel din Estonia, Zviad Gamsakhurdia din Georgia, Vytautas Landsbergis din Lituania sau Anatolys Gorbunov din Letonia. În cazuri extreme, oponenții democrați se autointitulează naționaliști. Astfel, Vuk Draskovic, liderul Mișcării de Reînnoire Sârbă, sau, în Bosnia, Ismet Izetbegovic, care, deja în mai 1990, au mers chiar mai departe sperând, în *Declarația Islamică,* la „venirea Islamului în toate domeniile vieții private a individului, în familie și în societate, odată cu renașterea gândirii religioase islamice și crearea unei comunități islamice din Maroc până în Indonezia" [36] .

se creează legături cu activarea impulsurilor naționaliste de către intelectuali care, în loc să urmărească menținerea pozițiilor lor precum foștii lideri comuniști, aspiră la poziții politice pe care nu le au încă. Acesta este un fenomen străvechi, tipic primei etape a apariției micronaționalităților, caracterizat întotdeauna printr-un proces preliminar de diferențiere culturală . [37] În ceea ce privește prezentul, Iugoslavia, pe lângă faptul că oferă numeroase exemple de activism intelectual, demonstrează și că poate juca un rol decisiv nu numai în faza inițială, ci și în etapa finală a creării unui stat suveran. Președintele bosniac Izetbegovic este un intelectual; același lucru se poate spune despre Dobrica Cosic, care a ajuns la cele mai înalte ranguri în Serbia, și despre Milan Paroski, o figură de frunte în Partidul Popular Sârb, care pare să aibă sentimente moderate față de Franța . 38 Cei mai interesanți sunt însă medicii, obosiți de întunericul unui spital de provincie, și mai ales psihiatrii precum Jovan Raskovic și Radovan Karadzic. Primul, cu *„Țara nebună ",* publicată la Belgrad în 1990,39 a devenit rapid un profet al „purificării etnice". Sârb croat, născut la Knin, a fondat și Partidul Democrat Sârb în regiunea separatistă Krajina și a promovat separarea acesteia. Cât despre cel de-al doilea, Karadžić, un om afabil, deși autor de poezii întunecate și disperate, a fondat

partidul echivalent în Bosnia și pe cel din Republica Sârbă.

Brutalitatea crescândă a conflictelor etnice din Croația, Bosnia și Caucaz reprezintă un al patrulea element care necesită puține comentarii. Ciocnirile care depășesc orice convenție umanitară stârnesc o ură implacabilă între populații. Când ucigașii fiecărei tabere se întorc la locul crimelor comise de părinții lor cu doar câteva decenii în urmă, rănile abia vindecate se redeschid. Un exemplu este suficient: înainte de a se preda forțelor de menținere a păcii ONU, trupele croate au distrus satul Divoselo, unde poliția ustașa ucisese deja în 1941. Mai mult, lupta pentru exterminarea inamicilor sau expulzarea lor de pe teritoriu devine un mijloc de însușire economică care, alături de vărsarea de sânge, tinde să genereze solidaritate între o comunitate care se abandonează violenței și liderii care ajung să o protejeze de justa răzbunare, stabilind un sistem de furt, jaf și forță pură din care fiecare obține în cele din urmă un avantaj ce garantează, după caz, simpla supraviețuire sau îmbogățirea bruscă. În acest moment, coluziunea dintre criminali devine un ingredient de bază al coeziunii naționale.

În concluzie, un singur factor care accelerează separatismul central-european lipsește în spațiul iugoslav. Este cel mai blând, bazat pe duplicitatea acelor conducători care, deși pretind că deplâng dezmembrarea unui stat, salută secesiunea uneia dintre părțile sale. Nu este puțin probabil ca un sentiment similar să-i fi inspirat pe Václav Havel și Václav Klaus în 1993, când Slovacia a decis în grabă să se separe de Praga. Cehii nu s-au opus: poate, împovărată cum era de industrii militare inutile, locuită de o populație nesigură de aspirațiile sale, li se părea o povară moartă. În orice caz, fie concomitent, fie izolat, acești factori ai erupției naționalismelor, al căror declanșator inițial a fost contingent, au dus la o serie convulsivă de declarații de independență. Lituania a deschis seria în martie 1990. În aprilie 1991, a fost rândul Georgiei,

apoi mișcarea s-a extins în alte regiuni: Croația și Slovenia în iunie, Tadjikistan, Estonia, Letonia, Ucraina, Belarus, Azerbaidjan, Kârgâzstan și Uzbekistan în august, Moldova și Armenia în septembrie, Turkmenistan în octombrie și, în final, în 1992-1993, Bosnia-Herțegovina, Macedonia și Slovacia. Măturate de mișcare, populațiile, dacă au fost consultate, au aprobat: procentul a fost de 90,5% în Lituania (10 februarie 1991) și o medie de 80% în Ucraina (17 martie 1991). La primele alegeri legislative, aproape toate voturile au revenit fundațiilor pro-independență, în timp ce în vechile metropole abandonate de popoarele supuse, în Rusia și Serbia, partidele naționale de reacție ostile fragmentării micilor state au câștigat un sprijin tot mai mare.

Impactul atâtor răsturnări este dificil de evaluat: perioada de observație a fost prea scurtă. La prima vedere, acestea aproape niciodată nu rezolvă problema grupurilor lingvistice și religioase răspândite în mai multe țări: într-adevăr, din 1918, rata dispersării a continuat să crească. Cel puțin în Imperiul Habsburgic, aceste grupuri depindeau în cele din urmă de același guvern central. Reorganizările teritoriale de după Primul Război Mondial le-au dezmembrat politic, iar problema este și mai acută astăzi, când minoritățile rezultate din fragmentarea tot mai accentuată din 1991-1993 constituie 40% din populația Letoniei, 37% în Moldova, 35% în Estonia, 30% în Georgia și 24% în Ucraina. Adesea, populațiile, devenite și mai minoritare, se confruntă cu o presiune mai mare, fie din cauza tensiunilor care însoțesc nașterea de noi state, fie din cauza propriei intoleranțe. Este cazul Slovaciei, unde legea din 1990 care garanta utilizarea limbii maghiare în școli și în administrația municipalităților unde aceasta era vorbită de cel puțin 20% din populație a fost pusă sub semnul întrebării. În general, aceste populații trebuie să trăiască astăzi cu afirmarea triumfătoare a naționalității dominante, obținând în final independența, într-un context caracterizat de o

alianță publică între puterea politică și cea religioasă, fie ea ortodoxă sau catolică. Din această perspectivă, Republica Sârbă Bosnia seamănă cu Rusia țaristă, demnitarii ecleziastici participând la toate ceremoniile oficiale. În Croația, cardinalul Kuharic, la 30 mai 1990, l-a investit efectiv cu putere pe președintele Tudjman.

Această observație rapidă nu lasă loc de confuzie: nu toate statele tinere postcomuniste pot fi plasate pe același nivel. Unele - țările baltice, Croația, Slovenia, Armenia și, într-o măsură mai mică, Georgia - sunt alcătuite din identități comune, greu de contestat și cimentate de suferințele îndurate din 1918. Altele sunt neconvingătoare sau, ca în anumite regiuni ale Caucazului, se bazează pe un particularism islamic care are o logică diferită de naționalism. Mai general, deși exprimarea actuală a micronaționalităților din Europa Centrală și de Est a făcut inițial apel la ideea democratică a suveranității populare, în practică a contrazis aproape imediat această relație. Această schimbare, însă, nu depinde de rațiunea de a fi etnică a noilor state, așa cum se crede în mod obișnuit, ci de procesul de formare care a relegat democratizarea societăților în cauză pe plan secund sau a sufocat-o complet. Exprimarea suveranității populare nici măcar nu mai oferă pretextul pentru închiderea națională și nici o astfel de închidere nu are loc pe o bază cu adevărat etnică. Se bazează exclusiv pe cuvintele instigatoare ale politicienilor care indică pe cineva drept dușman cu unicul scop de a demonstra, cu prețul celor mai grave consecințe, că puterea este în mâinile lor.

[1] Hobsbawm, *Naţiuni şi naţionalism din 1780 încoace,* cit., p. 157.

[2] Date provenite în mare parte din JJ Linz, *State Building and*

Nation Building, în «European Review», I (1993), p. 357.

[3] În tinerețe, Clemenceau practicase medicina în Statele Unite.

[4] Germania a pierdut însă Alsacia-Lorena, zonele Eupen Malmédy au fost cedate Belgiei, districtul Hultschin, care a fost anexat Cehoslovaciei, Posen și Silezia Superioară, care au trecut la Polonia, Schleswig, care a revenit Danemarcei, Memel și Danzig declarate orașe libere, iar Saar, plasat sub tutela Ligii Națiunilor.

[5] Odată cu pierderea Alto Adige și a Veneției Giulia în avantajul Italiei, Dalmației, Sloveniei și Bosniei-Herțegovinei, care au trecut la Iugoslavia, a Galiției, care a trecut la Polonia, și a Bucovinei, care a fost unită cu
România.

[6] Ungaria a cedat Transilvania și jumătate din Banat României, Slovenia și Rutenia Carpatică Cehoslovaciei, Croația și Voivodina viitoarei Iugoslavii, nordul Slovaciei Poloniei și chiar Burgenland Austriei.

[7] M. Bernard, *La mémoire de Prague,* Paris, Perrin, 1986, p. 74.
204

[8] Între 1918 și 1938, 17 guverne s-au succedat în Cehoslovacia

[9] Franța nu se opusese primei dintre aceste încercări.

[10] Vezi M. Grmek, M. Gjidara şi N. Simac, *Le nettoyage ethnique,* Paris, Fayard, 1993, p. 153.

[11] Articolul 5 prevede că „dacă un minor, ca represalii, comite o infracțiune într-un loc unde *răzbunarea este încă în vigoare* și complicitatea altei persoane nu poate fi constatată, tatăl sau rudele de sex masculin până la gradul al patrulea de rudenie directă sau colaterală vor fi urmărite penal în locul vinovatului”: se va aplica croaților, albanezilor și macedonenilor. *Ibidem,* p. 143.

[12] Organizația, susținută de Italia și Ungaria, are tabere de antrenament în Bovigno și Yanka Puszta.

[13] «Daily Express», 31 octombrie 1931, citat în Grmek *şi*

colab., Le nettoyage ethnique, cit., p. 142. Lucrarea relatează și tezele «Daily Telegraph» din 10 octombrie 1932, conform cărora «situația din Croația este fără precedent și nici măcar invazia turcească de acum trei secole nu poate fi comparată cu violențele comise de autoritățile sârbe».

[14] *Ibidem,* p. 147.

[15] Invazia a avut loc după ce Petru al II-lea s-a opus acordului germano-iugoslav din martie 1941 prin preluarea personală a puterii, în aceeași zi cu semnarea unui pact între guvernul de la Belgrad și Rusia.

[16] Ca 150.000 de vorbitori de germană, 40.000 de evrei, fără a-i număra pe italieni și musulmanii din Bosnia.

[17] Grmek *și colab., Le Nettoyage Ethnique,* cit., p. 275.

[18] Practicată pe scară largă în cazul familiilor obișnuite, dar refuzată celor bogați și evreilor ale căror bunuri le-au confiscat ustașa.

[19] Pe 16 martie 1939, actuala Republică Cehă, lipsită de regiunea Sudeți, a devenit protectoratul german al Boemiei și Moraviei: Rutenia Carpato-Subcarpatică a devenit autonomă.

[20] Citat de C. Durandin, *La Roumanie de Ceausescu, Paris, Epaud, 1988, p. 149. Cea mai mare utilizare a termenului Neam* de către dictator se regăsește în discursul pe care l-a ținut la 28 noiembrie 1988, în fața ședinței plenare a Comitetului Central al Partidului Comunist Român.

[21] Trupe guvernamentale poloneze aflate în exil la Londra în timpul celui de-al Doilea Război Mondial; acestea au luptat în Italia și pentru eliberarea Franței, Belgiei și Olandei.

[22] Cfr. A. Besançon, *Averile lui Gorbaciov,* în J.-M. Benoist și P. Wajsman, *După Gorbaciov,* Paris, La Table rond, 1990.

[23] Dati sul Pamyat tratti da G. Malaisé, *Panslavii lui Gorbaciov.* în „The Spectacle of the World", ianuarie 1990, pp. 61-62.

[24] I. Chafarevic, *Voci de sub dărâmături,* Paris, Seuil, 1975, pp. 100-101.

[25] Si veda I. Stalin, *Comunismul şi Rusia,* Paris, Denoël, 1968, p. 85. 216

[26] *Constituţia (Legea fundamentală) a Uniunii Republicilor Socialiste Sovietice,* Moscova, Partizdat, 1937, pp. 28-29, 33, 103-107.

[27] venitul *pe cap de locuitor* este comparabil cu cel al Rusiei sau Ucrainei. În 1988, balanța comercială internă a URSS a înregistrat exporturi care depășeau încasările sale din celelalte republici cu 31 de miliarde de ruble, în timp ce Kazahstanul, de exemplu, a primit o subvenție deghizată de aproximativ 6 miliarde de ruble (The Economist, 20 octombrie 1990, p. 9, supliment).

[28] În anii 1980, petiția privind drepturile religioase a strâns 400.000 de semnături în Slovacia și 200.000 în restul țării, unde este concentrată majoritatea populației.

[29] La sfârșitul anilor 1980, România, dintr-o populație de 23 de milioane, avea 2.500.000 de maghiari, 360.000 de vorbitori de germană, un număr considerabil de romi și minorități originare din Luxemburg sau Lorena.

[30] „The Hebdo", 20 (mai 1990), pp. 100–100. 15–18. Hobsbawm, *Naţiuni şi naţionalism din 1780,* cit.

[32] Cf. S. Chahmouradian, *Tragedia de la Soumgaït,* Paris, Seul, 1991.

[33] Grmek *şi colab., Epurarea etnică,* cit., p. 233. 224

[35] *Ibidem,* p. 272. 226

[36] R. Jelic și S. Tadic, *Naționalismul în Iugoslavia,* Institutul de Științe Politice din Lausanne, 1992, p. 26.

[37] Vezi considerațiile lui J. Plamenatz deja menționate.

[38] Când Paroski scrie: «Să ne uităm la acei francezi mizerabili; ajung cam până la talie [...] În prezent, populația este formată din cincizeci la sută din negri» (Grmek *și colab., Le*

nettoyage ethnique, cit., p. 321).

[39] *Luda Zemlja,* Beograd, Akvarijus, 1990.

CAPITOLUL NOUĂ

De la patrii ideologice la separatismul autohton

Apoteoza macabră care se desfășoară sub ochii noștri în fostele țări comuniste ar fi putut încheia arcul naționalismului european dacă, după 1918, acesta nu ar fi reaprins în țările occidentale sub diverse forme, unele sugerând o lentă agonie, în timp ce altele se caracterizează, după caz, prin invenții revitalizante sau noi izbucniri de furie. În timp ce naționalismul statal, semnificativ înburghezat, a trebuit să îndure până în anii 1960 concurența noilor patrii ideologice care, inițial dușmane ale patriilor teritoriale, au ajuns să le devină aliate, pe de altă parte, țările vest-europene, care se credeau imune la contagiune, au fost martorii răspândirii, în interiorul lor, a unor curente separatiste care nu aveau nimic din Balcani.

1. *De la internaționalism la antifascism*

În urma Primului Război Mondial, sentimentul național a căpătat nuanțe generoase. A fost momentul în care Alfred Fabre-Luce — în *La Victoire* — a reabilitat Germania, căreia îi fusese atribuită toată vina, în timp ce alți francezi criticau ocupația Ruhrului și, mai important, a apărut o mișcare de reconciliere franco-germană. Inițiatorul acesteia, Robert Curtius, a fost un

profesor din Heidelberg, născut în Thann, Alsacia, perfect bilingv, care se considera un exilat în propria patrie.

În 1927, grupul a lansat „Revue d'Allemagne", care a susținut cauza unei Europe dezarmate sub patronajul unor intelectuali precum Jean Giraudoux, Lucien Lévy Bruhl, Jules Romains, Thomas Mann și, bineînțeles, Curtius. În 1929, așa-numita petiție a Școlii *normale superioare* a întărit mișcarea, iar patru ani mai târziu, filosoful Alain, mentor al socialiștilor radicali, a comentat apariția lui Hitler în acești termeni: „De când m-am născut, mi-au vorbit despre Germania ca despre o entitate care obișnuia să amenințe, să facă feste, să mintă și să tortureze în timp ce își umplea gura cu bere și cântec. Nu am crezut niciodată asta și sper că liderii noștri vor scăpa de astfel de fantome. Într-adevăr, în fiecare german pe care l-am întâlnit, l-am recunoscut imediat pe om ." 1 Cel mai liniștitor lucru este că politicienii de frunte, în special Briand și Stresemann, nu au așteptat recomandările sale pentru a încerca să netezească contrastele dintre cele două naționalisme. În septembrie 1931, vizita oficială a lui Laval și Briand la Berlin, prima de la sfârșitul războiului, a confirmat destinderea: potrivit lui Armand Bérard, „primirea din partea populației a fost marcată de o curiozitate politicoasă și chiar cordială" [2].

Biserica Catolică a intervenit și ea: în 1926, Papa Pius al XI-lea a condamnat idolatria națională profesată de *Action Française;* în 1931 și 1937, cu enciclicele *Non abbiamo bisogno* și *Mit brennender Sorge,* a condamnat frenezia naționalistă a noilor regimuri totalitare din Italia și Germania. Din păcate, așa cum era evident la începutul anilor 1930, speranțele de reconciliere europeană se stinguseră prea repede pentru ca apelurile pontifului sau protestele franco-germane de prietenie să aibă vreo greutate. Un resentiment naționalist, chiar mai virulent decât patriotismul național din Primul Război Mondial, a revenit în prim-plan. În Italia fascistă, acesta a dus la măsuri de unificare lingvistică

accelerată într-o țară care fusese caracterizată de dispersie dialectală pentru o perioadă mai lungă decât altele și, în cele din urmă, a dus la agresivitatea frazeologiei lui Mussolini, care a exaltat drepturile „națiunii proletare" italiene în fața egoismului vechilor țări bogate și burgheze. În cele din urmă, regimul fascist a extins spațiul vital al Italiei odată cu invazia Abisiniei (1935), iar în 1938 a adoptat oficial un rasism antisemit după modelul Germaniei naziste, țară în care, din 1933, a prevalat în mod notoriu nu doar dorința de a șterge umilința suferită odată cu înfrângerea din 1918, ci și un cult al sângelui în care se exprima un naționalism etnic mai degrabă fizic decât cultural.

Componenta rasistă avea acum puține lucruri în comun cu Herder, pentru care identitatea unui popor era determinată nu de moștenirea genetică, ci de o limbă comună. Mai mult, spre deosebire de naziști, care afirmau fără rezerve principiul superiorității rasei germane sau ariene asupra celorlalte, Herder mărturisea un respect pentru toate culturile care prefigura tendințele moderne spre relativismul cultural. Și, și mai grav, această caracteristică nu este singura trăsătură radical nouă întâlnită în doctrinele fascismului și nazismului. La ei, ca și la Herder, naționalitatea este impusă membrilor recunoscuți ai unui popor și, prin urmare, nu poate deriva dintr-o alegere sau chiar dintr-o adeziune tacită; ideea de plebiscit așa cum o înțelegea Renan este complet absentă. În plus - și acest lucru nu era deloc ceva la care se gândea Herder - această impunere obligă individul să se integreze în comunitatea semenilor săi, participând astfel la realizarea totală - sau totalitară - a propriului destin. Naționalismul și totalitarismul se confundă: pentru Benito Mussolini, puterea totalitară era „democrație organizată, centralizată, autoritară, pe baze naționale" [3].

Nazismul nu a folosit termenul „totalitar" [[4]], dar a ilustrat esența sa până la paroxism și, în special, concepția de naționalism legată de acesta. Teoreticienii naziști preferă să vorbească nu

despre o națiune, ci despre popor sau *Volk.* Totul, în vocabularul lor, încetează să mai fie național și devine „popular", inclusiv „automobilele poporului" - *Volkswagen* - și miliția populară - *Volksturm* - sacrificate în ultimele săptămâni ale înfrângerii din 1945. Alegerea are, evident, sens. Pe de o parte, în *Mein Kampf,* Hitler își mărturisește disprețul față de masele oarbe care trebuie să se lase ghidate de „supraomul" înzestrat cu o scânteie divină. Pe de altă parte, exaltarea poporului servește la discreditarea vechiului naționalism de stat și, în același timp, a statului liberal însuși. Din 1919, primul program al Fascio italian exprimase aceeași ostilitate față de statul burghez, în timp ce cel al Partidului Fascist, în 1921, reafirmase că sentimentul național aparținea colectiv italienilor. Proiectul nazist a mers mai departe. Acesta urmărea răsturnarea statului de drept clasic, care împiedica exprimarea voinței comune a germanilor.

La Leipzig, pe 3 octombrie 1933, ministrul de interne Frick a declarat răspicat: „ Pentru național-socialiști, legalitatea este ceea ce convine poporului german, nedreptatea ceea ce îi face rău". Mai general, statul „neutru" construit de Bismarck trebuie răsturnat pentru a înlocui acea autoritate exterioară poporului cu o putere care să-l reprezinte în esența sa nediferențiată. Doctrina suveranității populare, baza națiunii liberale, este răsturnată. Naționalismul nu mai este, ca în versiunea liberală, rodul aderenței personale sau civile. Nestăvilit, colectiv, el derivă dintr-un alt tip de suveranitate postulat de la bun început în numele destinului pe care câțiva conducători îl atribuie poporului în cauză. Paradoxalul este că acest egoism național declarat aspiră la o anumită universalitate. „Contestând principiile democrației parlamentare, luptăm cu cea mai mare hotărâre pentru dreptul unui popor de a-și autodetermina propria viață. " 5 Acest principiu ar justifica politicile Germaniei în Croația și Slovacia în timpul războiului. Chiar mai devreme, în cadrul democrațiilor europene, aceasta avea să legitimeze nașterea unei Internaționale fasciste, o verișoară

ostilă a celei comuniste și, mai târziu, antifasciste.

Liah Greenfeld a fost cea care a stabilit această linie genealogică. Pentru ea, „atât marxiștii, profeți ai Internaționalei Comuniste, cât și antisemiții, profeți ai național-socialismului, proveneau din aceeași stirpe, ardeau de aceeași dorință și luptau împotriva aceluiași dușman.” [6] Acel dușman era Occidentul cu tot ce reprezenta: statul-națiune liberal. Rămâne însă adevărat că, în urma războiului din 1914-1918, viitorii intelectuali internaționaliști, unii orientați spre stânga, alții spre dreapta, nu erau încă marxiști sau fasciști. Pur și simplu au întors spatele la ceea ce devenise Europa: un puzzle de state care, din lipsă de ceva mai bun, se agățau de identitățile lor mărunte. În interior, „națiunile burgheze”, așa cum le numește Hobsbawm [7] : națiuni cu gândire corectă care, după ce fuseseră arse de masacrele recente, deveniseră mai puțin agresive și aspirau doar să se bucure pașnic de roadele economiilor lor naționale într-un orizont limitat de prăbușirea economiei mondiale, dispărută în 1914. Mulți scriitori și artiști își doreau însă ceva diferit: o răscumpărare a lumii, anunțată pentru unii de revoluția socială care începuse în Rusia, pentru alții de ceea ce revoluția rasistă urma să devină.

În Franța, ca și în Germania, cei de stânga au preferat *Internaționala* Marsiliezã . Unii chiar simpatizau cu spartakiștii berlinezi sau cu „rebelii Mării Negre”, [8] dar aceștia erau activiști care aveau să se alinieze curând cu Internaționala a Treia, fondată la Moscova în 1919. Ceilalți, mai apropiați de pozițiile actuale, au reacționat mai puțin rapid. Au ezitat între diferite opțiuni, chiar dacă o excludeau deja pe cea a angajamentului național. În Franța, calea de urmat a devenit clară abia după 1922, când foștii dadaiști, care sub conducerea lui André Breton și Louis Aragon se îndreptau spre suprarealism, au devenit mai activi din punct de vedere politic. Breton și Aragon s-au apropiat apoi de Partidul Comunist, în timp ce la celălalt capăt al spectrului ideologic, Louis-Ferdinand Céline a pornit pe calea care avea să-l conducă, în etape succesive,

de la populismul anarhist la apartenența la internaționala adversă, cea a antisemitismului totalitar.

Breton, Aragon și Céline au anticipat astfel o reformulare radicală a alinierilor politice. Internaționalismul european al Republicii Filosofilor fusese urmat, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, de o retragere a intelectualilor în grupări naționale din ce în ce mai antagoniste. După această eclipsă, un nou internaționalism a apărut în jurul anului 1920. Deși marcat de ruptura ireparabilă dintre două internaționale - cea a comunismului și cea a totalitarismului de dreapta - acesta a întors spatele frăției transnaționale a Iluminismului, a păstrat totuși o trăsătură comună. În ambele cazuri, subordonarea ideologică a prevalat asupra subordonării naționale în sensul liberal, teritorial și etatist care prevalase până atunci.

Pentru Aragon și emulii săi mai puțin cunoscuți, patria devine cea a muncitorilor: nu doar Rusia, ci universul pe care îl vestește: un viitor al dreptății prefigurat de muncitorii din fabricile din Moscova, de greviștii din Ruhr care în 1923 au protestat împotriva ocupației franceze și față de care Partidul Comunist și-a exprimat solidaritatea în numele „luptei revoluționare împotriva magnaților cărbunelui” [9] și, în final, de insurgenții marocani din Rif care, în 1925, l-au convins pe Aragon să strige „Trăiască Abd-el-Krim” [10] . Pe scurt, extrema stângă intelectuală a descoperit că are noi compatrioți extrateritoriali, deși rareori văzuți în practică: nu mai cei cu o naționalitate de stat care nu le mai permitea să distingă prietenii de dușmani, ci cei care acum păreau a fi noi camarazi în singura bătălie care merita dusă: războiul social al proletarilor împotriva tuturor „magnaților”, oriunde s-ar afla aceștia, chiar și în vechea patrie dezavuată. Ruptura cu aceasta din urmă a devenit completă în 1928, când Internaționala Comunistă a lansat doctrina luptei de clasă ca un fel de declarație de beligeranță transnațională.

Această schimbare a prezentat un dezavantaj: delocalizarea patriilor s-a ciocnit cu alți intelectuali ale căror sensibilități erau la fel de stângi și care căutau să-și împace simpatiile pentru internaționalism cu acele legături naționale pe care ezitau să le rupă și cu o credință democratică încă liberală și pluralistă. Problema a fost rezolvată după 1934 prin inițiativa Partidului Comunist Francez, care, dintr-o perspectivă diferită, se temea de potențialele daune cauzate de gruparea democraților moderați, socialiștilor și naziștilor în aceeași blestem, toți retrogradați în iadul „trădătorilor sociali". Semnarea Pactului franco-sovietic în mai 1935 a confirmat că schimbarea venea acum de la Moscova; schimbarea de curs a Internaționalei Comuniste a fost cea care a oficializat-o în august, pe baza unui raport prezentat de Dimitrov celui de-al Șaptelea Congres. Documentul respectiv nu mai vorbea despre un război „clasă contra clasă". Cuvântul de ordine este o alianță împotriva inamicului ideologic primordial: fascismul, care, în ciuda terminologiei, este întruchipat în regimul nazist mai degrabă decât în cel al lui Mussolini. Din această perspectivă, burghezia fiecărei țări și partidele sale, deși nu sunt considerate camarazi, sunt acceptate ca aliați pentru a lupta alături de ei, cu condiția să mărturisească o anumită dorință de progres social și să-și identifice adversarul nu cu comunismul, ci cu totalitarismul german și italian. Internaționala Antifascistă s-a născut. Cominternul supraviețuiește, dar acum reprezintă doar nucleul său dur în ochii comuniștilor, care îi lasă pe alți „antifasciști" liberi să închidă ochii la această realitate.

Astfel, internaționalismul de stânga s-a eliberat de revoluționarism și a încetat să mai pară antinațional. Nu mai batjocorește vechile patrii, deoarece nazismul și fascismul se identificau cu Germania și Italia, în timp ce ramificațiile lor - în special cea spaniolă - erau văzute ca rezultatul unei mașinațiuni. În

acel moment, internaționala antifascistă era liberă să se extindă, deoarece nu mai ofensa sentimentul național; dimpotrivă, își asigura noua desfășurare argumente mai puțin meschine decât naționalismul burghez îngust la minte. În Franța, încă din 1934, filosoful Alain, profetul socialiștilor radicali, s-a alăturat Comitetului de Vigilență al Intelectualilor Antifasciști, alături de un om cu gândire corectă precum Paul Langevin. Mai general, altoirea antifascismului reînnoiește patriotismul în cadrul unui vast cerc de lideri de opinie mai mult sau mai puțin conștienți sau „compani de călătorie" ai comunismului, de la Jean Cassou la André Gide, trecând prin André Chamson, Jean Giono, Jean Guéhenno și André Malraux. La scurt timp după aceea, Aragon, Gide și Malraux ridică pumnii împreună.11 Mai mult, afluxul de refugiați, mai întâi germani și apoi austrieci, redă patriilor astfel reînnoite strălucirea universalității pierdută după 1850. Toți aparțin internaționalei antifasciste: Thomas Mann, Stefan Zweig, Robert Musil, Albert Einstein, Theodor Adorno, Max Horkheimer, Herbert Marcuse, Paul Lazarsfeld și alții mai puțin cunoscuți și toți aleg să-și înscrie destinul în contextul națiunilor liberale a căror legitimitate odinioară pătată o reînnoiesc.

Din 1936 până în 1939, Războiul Civil Spaniol a marcat punctul culminant al acestei uniuni dintre patria anticilor și lumea internațională a modernilor. Timp de două generații, a devenit ceea ce, pentru generațiile mai tinere, aveau să fie războaiele din Vietnam și apoi din America Centrală: unul dintre marile mituri ale timpului nostru, poate cel mai evocator dintre cele care, în secolul al XX-lea, au animat idealurile politice. Nimeni nu l-ar fi putut privi indiferent, căci apărea ca factorul crucial al unei noi forme de angajament guvernate de mitul maniheist al ciocnirii dintre Bine și Rău.

Acel război, civil și nu mai interstatal, dintre „republicanii" spanioli și „naționali", a reprezentat prin excelență ciocnirea dintre două tabere internaționaliste opuse: cea antifascistă și, cu rezerve

mai mari, cea anticomunistă. Și-a codificat liturghia, cu tururi ghidate ale noului turism politic al „solidarității internaționale”, pelerinaje care evitau măcelul și camerele de tortură ale ambelor tabere, trecerea obligatorie a nenumăratelor figuri, recrutate în mare parte din stânga și ocazional de departe, precum Pandit Nehru și o Indira Gandhi încă tânără. Acel război a inaugurat iluzia legitimatoare a intelectualilor dedicați care, literalmente dezorientați, simțeau că se angajează într-un discurs eficient care le permitea să uite aspectele indefendabile ale alegerii lor: pentru cei care au susținut cruciada generaliștilor Franco, persecuțiile antisemite din Germania, dar și, pentru călătorii de partea adversă, oroarea proceselor staliniste, care, începând la Moscova în ianuarie 1935, s-au extins în Spania. Eliberată de legături excesiv pro-sovietice, internaționala antifascistă atinsese în acel moment masa critică. Tabăra adversă, ai cărei adepți se arătaseră adesea indecișisi între fascismul deschis și anticomunism, a dobândit cel puțin un anumit număr de adepți din momentul în care s-a extins dincolo de zona compromițătoare a „europenismului” nazist, cea, în special, a congreselor franco-germane organizate după ianuarie 1934 de Otto Abetz sau a întâlnirilor foștilor combatanți ținute în 1935 la Stuttgart, Berlin, Paris și Lyon. Liniștit, Drieu La Rochelle s-a alăturat fără jenă Partidului Popular Francez al lui Jacques Doriot. Tânărul François Mitterrand a putut să-l disrespecte pe Negusul Etiopiei în numele solidarității extremei drepte europene cu Italia lui Mussolini, iar Paul Claudel, fără teama de a părea ridicol, a putut declara: „A venit momentul să alegi, să-ți scoți sufletul [...] în imensa represalie a iubirii. ” 12 El voia să spună că în Spania era potrivit să se sprijine, împotriva Internaționalei Roșii, Internaționala Neagră susținută de cler. Împreună cu Claudel, Claude Farrère, strălucitii aviatori Charles Lindbergh și Jean Mermoz, mai discretul Eduard al VIII-lea, rege al Angliei, și mulți alții, internaționaliștii contrarevoluției s-au putut lăuda cu unele titluri nobiliare.

În vara anului 1936, întreaga dreaptă catolică europeană s-a identificat cu armata spaniolă care se ridicase împotriva republicii „roșii”, care fusese martora masacrului a mii de preoți fără un cuvânt de condamnare. François Mauriac a împărtășit acest sentiment, scriind în Figaro pe 25 iulie: „În inimile noastre, Spania este indivizibilă. Cred că vorbesc în numele unei mulțimi imense când îi strig lui Léon Blum, poate deja implicat în exterminare: fii atent, nu te-am ierta niciodată pentru o astfel de crimă.” În acel moment, fiecare dintre cele două internaționale a câștigat respectabilitate denunțând faptele rele pe care partea adversă tindea să le acopere. Mai mult, legitimitatea construită pe sângele spaniolilor nu a dăunat celor două neo-patriotisme opuse și simetrice pentru care erau purtătorii de cuvânt; dimpotrivă, le-a exaltat injectându-le ideologia care le va consolida în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. În Europa cucerită de Germania, internaționalismul pro-Franco va genera naționalismul etnoistoric tipic mai ales regimului de la Vichy. Între timp, în țările ocupate și în Marea Britanie, solidaritatea internațională antifrancistă va da naștere național-patriotismului rezistenței și mândriei naționale engleze. Cu toate acestea, afilierile finale, de obicei neschimbate în stânga, vor diferi adesea de cele inițiale în dreapta. Național-internaționalismul antifascist și democratic se răspândește ca focul în paie, în timp ce opusul său se dezintegrează.

Punctul de cotitură a venit atunci când execuțiile în masă efectuate de armata spaniolă insurgentă au subminat și ele unanimitatea catolicilor. Mauriac, în «Le Figaro», a condamnat exterminarea adversarilor săi. În septembrie 1936, «L'Aube» i-a făcut ecou. În aceeași lună, revista «Esprit» a pus gaz pe foc publicând o scrisoare a cititorilor care insista asupra «datoriei de loialitate» a creștinilor «față de săracii și proletarii Spaniei» [13]. Ulterior, schimbarea s-a accelerat. În septembrie 1937, Jacques Maritain, Emmanuel Mounier, Marc Sangnier, Étienne Borne și Francisque Gay au lansat un manifest în care pro-franciștii erau

vizați în acești termeni: «Un război de exterminare nu trebuie deghizat într-un război sfânt» [14]. În mai, un text semnat de François Mauriac, Charles Le Bras, Gabriel Marcel, Maurice Merleau-Ponty, Claude Bourdet și Georges Bidault a făcut ecou acestei condamnări. Câteva luni mai târziu, protestele catolicilor liberali și progresiști au atins în cele din urmă o asemenea amploare încât au influențat întreaga presă confesională, chiar și pe cele cu o înclinație conservatoare. În Franța, săptămânalele „Sept" și „Jeune République" și iezuiții democrați din „Cahiers de l'Action populaire" au făcut o schimbare politică care a implicat și „La Croix", „L'Aube" și „Le Figaro". În Marea Britanie, în timp ce „The Catholic Herald" a rămas aproape de Internaționala pro-Franco, revistele „Blackfriars" și „The Messenger of the Sacred Heart" s-au distanțat de aceasta. Și în Belgia, „La Cité chrétienne" și „La libre Belgique" aproape au trecut în tabăra opusă. În cele din urmă, în 1938, când Georges Bernanos a publicat *Les grands cimetières sous la lune,* punctul de cotitură poate fi considerat complet.

Pe lângă faptul că a marcat punctul fără întoarcere pentru intelectualii creștini care au întors spatele internaționalei profasciste, redenumită postfrancistă, acea carte i-a orientat către o altă internațională care avea să devină din ce în ce mai puțin antifascistă, deoarece, odată cu 1939 și începutul războiului, avea să redea un sens sentimentului național în țările democratice.

În timpul conflictului, sectoarele de dreapta și transfugii de la stânga, care, sub protecția germană, și-au dat frâu liber urii față de pluralismul liberal și regimul parlamentar, s-au văzut nevoiți să renunțe la naționalismul lor xenofob și să se refugieze sub pretextul colaborării internaționale. Dar tocmai această dezavuare le-a permis adversarilor din stânga comunistă sau antifascistă, precum și militanților de dreapta, să monopolizeze steagul național abandonat în numele unui patriotism care devenise nu mai puțin antigerman decât ideologic, în care echilibrul celor două

ingrediente varia în funcție de preferințele individuale.

Internaționalismul progresist antifascist a dobândit astfel un conținut democratic fundamental care l-a separat de revoluția socială. În esență, a rămas internațional doar în prezența simultană a valului patriotic din Marea Britanie și a spiritului de rezistență la fel de național din țările ocupate precum Franța, Belgia, Olanda și Norvegia. Ne-am întors la origini. Pe de o parte, resentimentul clasic împotriva unui inamic întotdeauna portretizat ca execrabil a renăscut; pe de altă parte, în acest context, un sens național a fost reaprins și el în sensul său cel mai înalt: acela al unui sentiment împărtășit de un organism politic cimentat de principiul suveranității populare, conform logicii naționalismului liberal discreditat de utilizarea sa greșită de către stat și transformarea sa ulterioară în sentiment burghez și conservator. Din acel moment, sentimentul „primordialist" non-național al generalului de Gaulle a devenit compatibil cu sentimentul iacobin al lui Pierre Mendès-France sau chiar cu cel al unui lider comunist. Iar cel al lui Winston Churchill s-ar fi putut apropia de patriotismul revoluționar al tinerilor marxiști de la Oxford, „Grupul celor Cinci" [15] , dacă nu ar fi...

Statele agentului sovietic.

3. *1 separatismul acasă*

După 1945, spiritul național-democratic a triumfat cu „victoria asupra totalitarismului nazist" și apoi cu lupta împotriva celuilalt totalitarism, cel comunist. Aparent, nimic nu a tulburat renașterea naționalismelor care au sacrificat xenofobia pe altarul toleranței și al apropierii europene. Sau cel puțin, așa părea dacă se ignorau anumite elemente prezente în Belgia, cu antagonismul dintre flamanzi, suspectați de germanofilie, și valonii „rezistenți"; în

Spania, cu represiunea exercitată împotriva bascilor și catalanilor de către dictatura franquistă; și mai ales în Irlanda de Nord, unde focul era pe cale să se reaprindă. Acest armistițiu efemer a acoperit două realități diferite. În primul rând, trebuie spus că micronaționalismele frânate de expansiunea marilor națiuni, departe de a constitui prerogativa dureroasă a Europei de Est, au caracterizat pe deplin anumite țări din Europa de Vest. Mai mult, cazul irlandez este varianta cea mai originală, cea mai durabilă și totodată cea mai evazivă în raport cu interpretările actuale ale micronaționalismului.

Originile îndepărtate ale naționalismului irlandez justifică o examinare mai întâi a acestuia. Țara, care intrase sub stăpânire anglo-normandă în 1100, dar cu o legislație separată, a fost complet subordonată Angliei în 1494. Colonizarea a început la scurt timp după aceea, când Henric al VIII-lea, în 1541, a început să o subjuge atât uman, cât și religios, și a continuat sub Elisabeta I. Anglicanismul, promovat la o denominațiune oficială, a retrogradat catolicismul la rangul de religie tolerată, în timp ce coloniștii scoțieni care aveau să formeze mai târziu populația protestantă a Ulsterului au început să se adune în comitatele din nord-est. A început atunci un proces în care irlandezii autentici, pentru a rezista anihilării sociale și politice provocate de impunerea sistemului economic al *plantațiilor* care îi subordona de facto și de jure noii irlandezi protestanți, s-au agățat de identitatea lor catolică. Expulzați din armată, lipsiți de dreptul de vot și de învățătură și reduși la statutul de fermieri arendași precari, catolicii au fost și ei lăsați să se descurce singuri atunci când aristocrația locală, în urma eșecului ultimei mari revolte conduse în 1601 de O'Neill și O'Donnell, a abandonat țara. Revolta din 1641 a fost doar o izbucnire disperată, urmată de o represiune și mai dură. Ca răspuns, Cromwell a trimis vârful de lance al armatei sale, compus din fermieri puritani, în Irlanda, care s-au stabilit și ei în Ulster; astfel, s-a eliberat de ei. În aceste condiții, între 1702 și 1705, mai

multe măsuri penale i-au scos definitiv pe catolici în afara legii.

Abolirea acestei discriminări legale în 1782 a însemnat puțin. Era doar consecința unei autonomii juridice obținute nu de adevărații irlandezi, ci de stăpânii protestanți, care de-a lungul secolului al XVIII-lea dobândiseră o identitate distinctă atât față de Anglia, cât și față de vecinii lor catolici disprețuiți. Acest naționalism neașteptat, îmbrățișat de Jonathan Swift, a reușit să elibereze parlamentul de la Dublin de sub tutela Westminsterului, dar evident nu a îndeplinit așteptările majorității. Într-adevăr, noua autonomie a burgheziei anglicane i-a permis să își aprecieze pe deplin umilința, manifestată prin dispariția elitelor și abandonarea limbii celtice, care, ștearsă din orașe, a fost redusă la un simplu dialect în zonele mai înapoiate. În acest context a avut loc revolta *Irlandezilor Uniți a lui Wolfe Tone din 1798.* Odată cu Actul Unirii din 1800, aceasta a dus la dispariția completă a Irlandei ca entitate politică: societatea protestantă a preferat atunci să renunțe la comanda sa pentru a-și menține hegemonia socială, culturală și economică.

Irlandezii și-au revenit abia după foametea dezastruoasă din 1846-1849. Când, în doar câțiva ani, populația insulei a scăzut de la 8 la 6 milioane, pentru a fi redusă la 4 milioane în 1900 în urma unui adevărat exod de supraviețuitori către Statele Unite, apatia calculată a autorităților londoneze i-a făcut pe irlandezi să realizeze că nu erau doar reduși la tăcere, ci amenințați cu dispariția fizică. S-au format societăți secrete, dintre care cea mai activă a fost cea a *fenienilor.* Serios alarmat, guvernul britanic a încercat să deturneze acest răspuns supraviețuitor cu reforme legale și sociale menite să neutralizeze revendicările mai strict politice. În 1869, Biserica Anglicană și-a pierdut statutul de confesiune de stat, în timp ce țăranii, care dețineau acum doar o zecime din pământ, au realizat o reformă agrară care a fost implementată în anii următori, între 1885 și 1901. Dar acest efort de a câștiga grațiile irlandezilor a venit prea târziu. Nu se mai mulțumeau cu paliative pentru statul

lor subjugat: intenționau să dea glas unui resentiment vechi de secole nu doar pe termen scurt, cerând autonomie sub conducerea majorității catolice, ci pe termen lung, cerând, împreună cu radicalii *Sinn Féin,* independență completă.

A început un război de uzură, în care liberalii din Londra s-au lăsat storși de promisiunea unui regim autonom - *Home Rule* - în timp ce de trei ori, între 1886 și 1912, protestanții din Ulster, susținuți de conservatori, au zădărnicit proiectul. *Home Rule* a fost aprobat abia în 1914, din nou prea târziu: izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial a creat condițiile pentru răzbunarea irlandeză. În Lunea Paștelui din 1916, la Dublin, nou formata Armată Republicană Irlandeză - IRA - și-a început lupta de eliberare. Populația nu s-a mobilizat și a lăsat-o izolată, dar rapid, confruntată cu o represiune brutală, a simpatizat cu cei învinși, care aveau să obțină o victorie postumă. Ruptura a devenit ireparabilă, fără ca guvernul britanic să o recunoască încă cu adevărat. Tratatul din 6 decembrie 1921, care a instituit „Statul Liber Irlandez", apare ca un diktat, un instrument rațional și nu poate satisface setea de răzbunare a unui popor profund rănit.

Cu siguranță, divizarea țării corespunde unei analize comune: pe de o parte, cele douăzeci și șase de comitate predominant catolice, cu statut *de dominion suveran* ; pe de altă parte, cele șase comitate din Ulster, predominant anglo-protestante, care rămân parte a Regatului Unit al Marii Britanii și Irlandei de Nord. În plus, menținerea legăturilor cu vechea patrie favorizează interesele Irlandei, fragilă din punct de vedere economic, a cărei monedă a rămas fixată la lira sterlină până în 1979. Dar acolo unde este în joc exprimarea resentimentului, rațiunea nu va triumfa niciodată. În timp ce irlandezii din Dublin se pot mulțumi cu o independență mutilată, catolicii din Belfast sau Londonderry suferă un afront suplimentar: abandonați sorții lor de către frații lor din sud, își văd statutul de iloți protestanți confirmat. Inițial, irlandezii din comitatele blestemate cedează descurajării sau tentației de a pleca

în Statele Unite. Dar în 1968, urmând exemplul afro-americanilor care luptau pentru drepturi egale, acești „negri roșcați" și-au ridicat din nou capul. Aceștia au reluat războiul civil împotriva protestanților, au provocat represiunea armatei britanice și au sfârșit prin a reînvia cercul vicios din 1916, acel mecanism de solidaritate în virtutea căruia o populație se distanțează inițial de extremiștii săi și, în cele din urmă, se identifică cu aceștia fără a le împărtăși intențiile [16].

Cazul irlandez contrazice interpretările actuale ale apariției micronaționalismelor europene, pe care unii le consideraseră un fenomen tardiv, ieșit din impas la mijlocul secolului al XIX-lea. Frustrarea națională a Irlandei se dovedește însă a fi mult mai veche, deja evidentă în ultimele două secole. Mai mult, în stadiile sale incipiente, ea nu a fost exacerbată de mecanismele culturale care erau adesea văzute ca declanșatorul comun al identităților micronaționale: un rol modest a fost jucat de acele cercuri universitare și ecleziastice care, în timpul erei romantice, în țările slave sau în regiunea bascilor, demonstraseră un interes academic pentru limba și folclorul poporului decăzut. Și chiar dacă intelectualii săi au lucrat în această direcție, ei nu au reînviat o cultură prenațională capabilă să cultive o conștiință separatistă sau autonomistă, un preludiu al unei mobilizări naționaliste masive. În rândul irlandezilor, care au devenit în mare parte vorbitori de limbă engleză, tradiția străveche a limbii gaelice este acum doar auxiliară și continuă să fie așa chiar și astăzi sub egida unui stat independent care, teoretic, are toate mijloacele de a o reînvia. Este adevărat că numărul ziarelor naționaliste crește rapid (în 1871 exista doar unul, în 1881 treisprezece și în 1891 treizeci și trei) [17], dar acestea sunt aproape toate în limba engleză și acordă puțin spațiu chestiunilor de identitate culturală.

Dacă au existat factori care au contribuit la lansarea expresiei moderne a naționalismului irlandez, aceștia nu au fost de natură culturală și nici nu au fost legați de ideea de suveranitate populară

care prezidase nașterea națiunii liberale. Trei fermentări diferite au determinat activarea sa. Prima, pe termen foarte lung, bazată pe resentimentul secular stârnit de hegemonia engleză, continuă să inspire sentimentul de identitate sau diferență al unui popor care s-a simțit astfel cu mult înainte ca doctrinele democratice de la sfârșitul secolului al XVIII-lea să-și găsească expresia. Celelalte două fermentări ale revendicării naționale irlandeze au intervenit pe termen mai scurt și au marcat transformarea sa într-un obiect specific al revendicării politice. Pe de o parte, a existat amenințarea anihilării demografice în urma foametei de la mijlocul secolului al XIX-lea, care a provocat o reacție destul de similară cu cea declanșată la evrei de Holocaust . [18] Pe de altă parte, trebuie să luăm în considerare valoarea de avertizare a două precedente: dezmembrarea Austro-Ungariei de către Aliați după 1918 și lupta pentru drepturi civile a afro-americanilor după 1960. Ceea ce a fost adevărat pentru Boemia sau, mai târziu, pentru Arkansas, a fost și mai adevărat în cazul Irlandei.

Separatismul intern, considerat neglijabil de țările Europei Occidentale, se observă în Spania și Belgia.

În Spania, particularismele basce și catalane se încadrează inițial în categoria „naționalismelor orientale", conform definiției paradoxale a lui John Plamenatz. Aceasta din două motive: dezvoltarea lor politică relativ recentă, datând din anii 1870 și 1890, și motivația lor etnică și culturală în provinciile basce, predominant lingvistică în cazul Cataloniei.

Preocupați de păstrarea identității lor, bascii se autointitulează *„Euskaldun"* (deținătorii limbii basce). Acest proiect politic coincide cu riscul crescând de dispariție a limbii, care, până în 1870, devenise incomprehensibilă pentru jumătate din locuitori, în timp ce provinciile Navarra și Álava erau aproape în întregime hispanofone de două secole. De aici și eforturile, observate și în alte părți, ale cercetătorilor care se străduiesc să prevină pierderea acestei moșteniri necolectate. Întrucât basca nu a fost niciodată o

limbă cultă și este fragmentată în diverse idiomuri locale necodificate, aceștia trebuie să inventeze o limbă standard care să fie mai întâi scrisă, precum ebraica modernă. Rezultatul acestei munci, între 1876 și 1880, a fost nașterea periodicelor „Euskara" și „Euskalerria", apoi dezvoltarea unei potențiale limbi de stat și a unui instrument de reînsușire lingvistică ce ar fi impusă unei populații orientate spre spaniolă.

Programul de renaștere lingvistică este însoțit de apariția unui particularism etnic și religios fără egal în Europa de Est. Acesta merge mână în mână cu cercetări genetice care vizează evidențierea unicității unui popor, bascii, distins prin propria hemotipologie, cu o prevalență neobișnuit de mare a grupei sanguine 0, o absență aproape totală a grupei sanguine B și cel mai mare procent de sânge Rh negativ din lume. Naționalismul basc, pe scurt, se remarcă ca fiind cel mai rasist din Europa. Chiar și în sfera religioasă, se numără printre cei mai înrăiți. Bascii rămân fideli catolicismului spaniol, dar cu o devoțiune anacronică și o influență mai mare asupra clerului, care a transformat bisericile rurale în altare ale limbii tradiționale și nu este încă afectat de declinul de prestigiu observat deja în alte regiuni. Acest fundamentalism se reflectă în concepția cvasi-teocratică a Partidului Naționalist Basc - PNV - fondat în 1893 de Sabino Arana de Goiri. Născut în 1865, Sabino Arana a învățat limba bască, care nu era limba sa maternă, în adolescență. În 1892, cu un an înainte de fondarea PNV, l-a îndrumat spre o cale mai radicală printr-un pamflet, „ *Biscaya por su independencia",* care reflecta exaltarea mistică și rasistă a viziunii sale politice. Potrivit lui Arana, bascii, un popor ales, sufereau de o „intoxicație rasială" din cauza imigrației spaniole și a răspândirii doctrinelor ateiste. Aceștia trebuiau să se remodeleze excluzând alte popoare pervertite. „Dumnezeu și legile străvechi" este motto-ul Partidului Independenței, al cărui steag, *Xikurrina,* prezintă două cruci.

Pentru a evita orice neînțelegere, programul PNV stabilește în

articolul 2 că națiunea bască „va fi catolică, apostolică și romană în toate manifestările vieții și în relațiile cu celelalte popoare” [19]. Mai târziu, când naționalitățile s-au îndreptat spre poziții creștin-democrate, acel fundamentalism politico-religios avea să se estompeze. Mai mult, la începutul războiului civil, statul basc, care devenise aproape independent ca recompensă pentru loialitatea sa față de o republică anticlericală, nu avea timp, în singurul său an de existență, să-și pună în practică principiile. Ultrașii, însă, erau încă numeroși, poate chiar majoritari. Jerbaxio Albizo, un cleric împușcat de oamenii lui Franco în 1936, i-a învățat pe copii că, dacă Dumnezeu „i-a creat pe basci așa, [...] nu a făcut-o pentru ca ei să devină spanioli sau francezi; în același fel nu a creat păsări pentru a se transforma în broaște râioase sau trandafirii în tufișuri” [20]. Engracio de Arazandi, teoreticianul mișcării separatiste din anii 1930, scria: «dacă poporul basc este bun, acest lucru nu depinde de instituții, ci de integritatea spiritului său rasial» [21].

Represiunea lui Franco nu a făcut decât să întărească particularismul nestăvilit în rândul aripii radicale a tânărului cler. După 1955, vechiul PNV din exil, care părea prea moderat, a fost înlocuit pe teren de clericalismul revoluționar, în special la Universitatea din Bilbao, unde activiștii au lansat buletinul informativ clandestin „Ekin” (Act). Deși se proclama non-confesional, acesta a făcut ecou intoleranței lui Arana. La 31 iulie 1959, a dat naștere ETA [22]: organizația teroristă și-a declarat respingerea oricărui compromis cu „statul spaniol”, în numele unei utopii în care limba bască era inextricabil legată de ideea unei revoluții a unui singur popor. Acest lucru este demonstrat de faptul că, dintre cele 558 de victime ale terorismului politic care au căzut în Spania între 1968 și 1983, dintre care trei sferturi au fost ucise de ETA, 57 au fost asasinate în timpul dictaturii franquiste, 134 în perioada de tranziție 1975-1977 și 367 între adoptarea constituției democratice (decembrie 1977) și sfârșitul anului 198323.

Însă cel mai grav lucru este că, încă o dată, solidaritatea

populară i-a favorizat pe asasini, susținându-le acțiunile chiar și în provincia bască franceză. Mai mult, cu ocazia referendumului privind constituția democratică a Spaniei24 , aceasta s-a tradus printr-o rată ridicată de abținere, un număr semnificativ de voturi împotrivă și, în final, după ce provinciile basce au obținut o largă autonomie politică (1979), printr-un sprijin substanțial pentru partidele simpatizante ETA. Poate tocmai pentru a satisface această parte a electoratului, politica culturală a noului stat autonom a avut tendința de a fi mai degrabă represivă decât proactivă: toți funcționarii sub vârsta de patruzeci și cinci de ani trebuiau să promoveze un examen de limba bască pentru a nu-și pierde locurile de muncă; televiziunea locală, care avea două canale, unul în *bască* și celălalt în spaniolă, l-a convertit pe al doilea la bilingvism; mai general, așa-numita „normalizare lingvistică" a dus la impunerea de sus a unei limbi minoritare, bască, asupra majorității hispanofone25 .

Catalonia, ale cărei ambiții naționale, născute din particularism cultural, ignoră fanatismul religios și prejudecățile rasiste, nu a cunoscut astfel de excese. Într-adevăr, mișcarea catalanistă originală a fost orientată spre o perspectivă democratică, ceea ce a determinat-o să joace un rol de pionierat la scară națională. În anii 1870 și 1880, sub conducerea lui Valenti Almirall și Francese Pi i Margall, catalanii au susținut un proiect federal care, dacă ar fi fost îmbrățișat de elita madrilenă, ar fi schimbat viitorul țării. Crearea Ligii *Catalane în 1887 s-a bazat pe o linie conservatoare și romantică, lipsită de agresivitate. Chiar și cele mai asertive revendicări avansate de Liga Regională* după 1901 nu au virat spre separatism și au permis cooperarea cu grupuri politice non-catalane. În concluzie, regularitatea acestei evoluții, care între 1914 și 1923 a dus la recunoașterea unei *Mancomunități* a Cataloniei cu o largă autonomie financiară, avea să fie perturbată - dar serios - doar de dictaturi: cea a lui Primo de Rivera și cea a lui Franco. Regimul franquist, în special, a marcat sfârșitul

primului generalat catalan, înființat între 1931 și 1939 și reconstituit de monarhia democratică în 1977.

Cum putem explica acest contrast între moderația catalană și particularismul basc exagerat? O observație se impune. Interpretările actuale ale apariției tardive a identităților culturale, exploatate de clasa politică, transformându-le în revendicări autonomiste și apoi secesioniste - interpretări aplicate universal Europei Centrale, în special țărilor fostului Imperiu Habsburgic - nu au aceeași amploare în Peninsula Iberică. În ambele cazuri, basc și catalan, expresia identității provine în mod clar din eșecul formării unui stat spaniol unificat în timpul secolului al XIX-lea. Relațiile dintre centrul castilian al Spaniei și periferia sa maritimă au fost întotdeauna tensionate, dar acum s-a produs o inversare. Multă vreme, hegemonia militară, politică și administrativă exercitată de Castilia asupra întregii țări a vizat doar regiuni a căror dezvoltare materială a rămas remarcabil de omogenă și unde spaniola a retrogradat limbile locale la rangul de simple dialecte. În secolul al XIX-lea, însă, expansiunea industrială s-a concentrat în Catalonia și provinciile basce, în timp ce nu a afectat restul țării, în special Castilia. Astfel, puterea politică a rămas izolată în „centrul castilian”, în timp ce puterea economică s-a mutat la periferie, iar o nouă fractură materială s-a suprapus peste cele culturale și politice existente.

Confruntați cu această schimbare, prima reacție a bascilor și catalanilor a fost să reziste măsurilor centralizante ale guvernelor liberale de la Madrid; aceasta a luat forma unui patriotism sporit, exprimat în timpul celor două războaie civile din 1833-1837 și 1874-1876 de către tradiționalismul carlist. Ulterior, sub greutatea înfrângerii militare și a efectului modernizator al industrializării, aceștia au abandonat această poziție de apărare a *ancien régime descentralizat* pentru a îmbrățișa proiectul autonomist. Au renunțat la influența lor asupra zonei Madridului în favoarea controlării propriei regiuni. Cu toate acestea, rămâne neclar cum, pornind de

la un mecanism comun Cataloniei și provinciilor basce, cele două regiuni ar fi putut urma căi atât de diferite în manifestarea micronaționalismului.

Două elemente ies în evidență în ceea ce privește adevărata consecvență a bazei culturale a celor două identități distincte și atitudinea elitelor locale. În sfera culturală, Catalonia avea o limbă regională larg utilizată, accesibilă imigranților din alte regiuni și care, așa cum s-a observat, se putea afirma fără presiuni excesive. Un sondaj din 1985 a constatat că 1.738 de respondenți dintr-un eșantion de 2.200 se considerau atât catalani, cât și spanioli. (26) (În 1992, situația era practic neschimbată: dintr-un eșantion total de 1.200 de persoane , 27.752 și-au exprimat apartenența într -un mod similar.) Limba bască, pe de altă parte, era acum folosită doar de o minoritate și atunci doar în câteva zone limitate ; prin urmare, confruntată cu rezistența puternică a spaniolei, afirmarea unei identități distincte trebuia să ia forma cuceririi. În același timp, elitele politice și economice catalane s-au alăturat mișcării autonomiste, influențând-o în mare măsură într-o direcție moderată, în timp ce omologii lor basci ignorau naționalismul pentru a rămâne fideli unei supuneri și unor interese apropiate de Spania. Astfel, în rândul bascilor, activismul separatist a găsit sprijin în sectoare care nu aveau nimic de pierdut, ba chiar totul de câștigat, de pe urma radicalizării mișcării: inițial clerul, 28 apoi anumiți lideri laici care și-au făcut din aceasta o profesie.

La un nivel mai puțin istoric, conflictul dintre flamanzii și valonii din Belgia face parte dintr-un proces similar, în anumite privințe, micronaționalismelor spaniole. Și aici, mobilizarea particularismului lingvistic și cultural a favorizat ascensiunea revendicărilor flamande. S-a adăugat un element religios: mult timp, clerul a fost custodele identității lingvistice flamande, comparativ cu o burghezie - Fransquillonii - care, până în jurul anului 1930, a avut tendința de a prefera franceza. Dar chiar și în acest caz, umilința culturală a erupt abia atunci când ruptura dintre

părțile francofone și neerlandeze ale țării a devenit opusă, adică atunci când primele au menținut hegemonia politică, pierzând în același timp supremația economică și comercială. Abia atunci natura statului belgian a părut intolerabilă pentru majoritatea flamanzilor, care erau superiori din punct de vedere economic și demografic. Elita *Fransquillon* a trebuit să se adapteze renunțând cultural la sine pentru a nu pierde legitimitatea și influența. În Europa Occidentală, separatismul de orice semnificație pare a fi o reacție împotriva transformărilor economice ale statului-națiune liberal sau, în cazul Irlandei, rodul unui resentiment secular, în timp ce este doar superficial dependent de sindroamele etnoculturale exacerbate de iresponsabilitatea politică a marilor puteri, așa cum se poate observa în Europa Centrală și de Est.

Corsica este singura țară occidentală în care sindromul ar fi putut opera în forma sa cea mai pură. A fost supusă unei autorități independente - cea a lui Paoli - doar între 1754 și 1769. Apoi, timp de peste un secol, după reunificarea completă cu Franța (30 noiembrie 1789), integrarea sa lentă în sistemul francez a fost perturbată doar de un conflict între identitățile franceză și italiană, rezolvat sub cel de-al Doilea Imperiu. Odată cu nașterea, în 1896, a ziarului «A Tramuntana», a început un proces de reinventare lingvistică și culturală în stil balcanic, care deja înainte de 1940 a dus la formarea unor curente politice naționaliste precum Partitu corsu d'azione (1922) și Partitu corsu autonomista (1927). Dar acestea au fost în mare parte aparențe, discreditate și mai mult de sprijinul acordat de Mussolini acestor grupuri. Mișcarea separatistă a început să ajungă la un segment semnificativ al populației abia după 1965, sub impactul specific al unei tulburări economice și sociale accelerate de sosirea a câteva mii de repatriați din Algeria. Aceasta a alimentat un resentiment care, datorită originilor sale recente, nu avea nicio legătură cu cel al irlandezilor și nici măcar, în cele din urmă, cu frustrarea etnoreligioasă a croaților. Insularitatea Corsicii joacă și ea un rol, adăugând un

puternic element de calcul revendicărilor activiștilor, menite să maximizeze potențialele beneficii.

[1] Zeldin, *Histoire des passions françaises,* cit., vol. II, p. 142.

[2] A. Bérard, *Un ambassadeur se souvient,* Paris, Plon, 1976, p. 103.

[3] B. Mussolini, *Opera omnia,* Florența, Susmel, 1951, voi. XXIX. capitolul 9, p. 2.

[4] Conceptul de stat totalitar s-a dezvoltat doar în Italia. Ideologia nazistă nu a avut prea mult spațiu; a apărut abia după 1930 în două grupuri pur conservatoare, unul apropiat juristului catolic-autoritar Carl Schmitt, care în 1931-1932 a inventat expresia *totaler Staat,* celălalt legat de „conservatorii populari" (monarhiști creștini). Vezi J.-P. Faye, *Langages totalitaires,* Paris, Hermann 1972, pp. 269-275 și 377-390.

[5] L. Kolakowski, *Spiritul revoluționar,* cit., p. 115.

[6] L. Greenfeld, *Naționalism,* Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1992, p. 395.

[7] Hobsbawm, *Națiuni și naționalism după 1780,* cit.

[8] Grup de marinari francezi care s-au revoltat în aprilie 1919 pentru a evita intervenția împotriva revoluționarilor ruși. Cei mai cunoscuți sunt André Marty și Charles Tillon, care au devenit ulterior lideri ai Partidului Comunist.

[9] Benoist-Méchin, *A l'épreuve du temps,* Paris, Julliard, 1989, voi. eu, p. 174.

[10] L. Marcou, *Elsa Triolet,* Paris, Pion, 1994, p. 68.

[11] J. Mossuz-Lavau și H. Rey, *Les fronts populaires,* Florența, Casterman-Giunti, 1994, figura la p. 131.

[12] P. Claudel, *Persecuția religioasă în Spania, Poem-prefață,* Paris, Plon, 1937, pp. IV și IX.

[13] G. Hermet, *Războiul spaniol,* Paris, Seuil, 1989, p. 238-239.

[14] HR Southworth, *Mitul cruciadei lui Franco,* Paris, Ruedo ibérico, 1964, p. 136.

[15] Anthony Blunt, Guy Burgess, John Cairncross, Donald MacLean și Kim Philby, foști internaționaliști antifasciști deveniti spioni pentru URSS.

[16] Catolicii din Ulster se tem de integrarea directă în statul irlandez, în special pentru a evita renunțarea la privilegiile statului social. În plus, ei nu aprobă întotdeauna orientarea confesională a regimului de la Dublin.

[17] H. obsbawm, *Națiuni și naționalism din 1780,* cit., p. 123.

[18] Holocaustul a relevat urgența înființării unui stat Israel, în timp ce sionismul fusese până atunci o doctrină destul de controversată.

[19] M. Garcia Venero, *Historia del nacionalismo vasco,* Madrid, Edition Nacional, 1945, p. 144-145. În ceea ce privește naționalismul basc, vezi R. Fusi, *El pats vasco,* Madrid, Alianza Editorial, 1984

[20] J. Forne, *Les nationalismes identitaires en Europe,* Paris, L'Harmattan, 1994, p. 45.

[21] *Ibidem,* p. 121.

[22] Acronim pentru o expresie care înseamnă „Țara Bascilor și libertatea sa".

[23] R. Garcia Damborenea, *La encrucijada cadă,* Barcelona, Argos Vergara, 1985, p. 51.

[24] Provinciile basce au avut 55,3% abțineri și 30,9% buletine

de vot nevalide. Procentele corespunzătoare au fost de 32,9% și 12,1% la nivel național; și 32,1% și 9,5% în Catalonia.

[25] Un sondaj din 1984 a constatat că doar 1% din populație citește în mod regulat reviste în limba bască; 6% din cărțile citite erau în aceeași limbă. Vezi Forne, *Les nationalismes identitaires en Europe,* cit., p. 57.

[26] Dintre cei 2.200 de intervievați, 321 se considerau doar spanioli, 117 mai spanioli decât catalani, 988 au declarat ambele identități, 425 se considerau în principal catalani și 325 doar catalani. Eșantionul examinat a inclus 1.214 cetățeni vorbitori de catalană, 871 cetățeni vorbitori de spaniolă, 107 bilingvi completi și 8 vorbitori obișnuiți ai altor limbi. *{1989. Sondatge d'opinó Catalunya,* Barcelona, Icps,
1993, p. 11).

[27] *1992. Sondaj de opinie. Catalunya,* Barcelona, Icps,
1994, p.13

[28] Clerul catalan a acționat similar, dar a rămas mai marginalizat. În 1991, stimulați de exemplul Iugoslaviei, episcopii catalani au cerut separarea de Conferința Episcopală Spaniolă. Această cerere s-a bucurat de puțin sprijin public.

CAPITOLUL ZECE

Răspunsurile refractare

Pentru Denis de Rougemont, naționalistul „suferă de frica morbidă de a pierde o putere magică care nu există".1 [Dar] este oare adevărat că toți europenii sunt victime ale acestei vrăji? Nu au

existat, la scară individuală sau colectivă, indivizi refractari capabili să scape de pasiunea națională? Nu există ei și astăzi, când, confruntați cu provocarea suplimentară reprezentată de integrarea imigranților, ideea europeană stimulează căutarea unor noi identități particulariste?

Răspunsul la aceste întrebări ridică, de fapt, noi întrebări, prima dintre ele vizând sensul actual al experiențelor trecute. Nostalgicii Imperiului Habsburgic și admiratorii mai rari ai tradiției elvețiene văd în aceste realități exemple de ocolire a naționalismului, care a îmbrăcat forme diferite: primul este produsul voinței unui stat, cel de-al doilea un fapt cultural sau comunitar anterior acestuia. Cu toate acestea, apar imediat incertitudini, cea mai puțin gravă dintre acestea fiind că, chiar înainte de a evalua acele experiențe, se pune întrebarea preliminară privind capacitatea noastră de a le înțelege astăzi.

De când liderul intelectual Karl Popper a declarat că istoria este lipsită de sens, a prevalat un fel de intimidare intelectuală. În realitate, Popper voia să spună că este imposibil să „prezici cursul viitor al istoriei” (2) și s-a revoltat împotriva pretenției teleologice de a considera istoria dintr-o perspectivă retrospectivă, în funcție de rezultatele și tendințele sale actuale reconstruite pe această bază, fără a ține cont de intențiile contemporanilor. Rămâne, așadar, faptul că, liniștiți pe de o parte, cei care aspiră doar să reflecteze asupra prezentului informându-se asupra trecutului se ciocnesc, pe de altă parte, de criticile adepților unui „istorism” conform căruia „fiecare idee este determinată de timpul său și niciuna nu are o realitate transistorică” (3) . Trecutul ne-ar fi ininteligibil, adică determinat de un context care este în cel mai bun caz descifrabil, dar nu are nicio relație cu cel care predomină astăzi. Încă o dată însă, curioșii trebuie să înțeleagă că avertismentul vizează în primul rând istoria ideilor și valorilor, care „consideră existența dependenței fiecărei filozofii de situația istorică în care se manifestă ca fiind decisivă” [4] , în timp ce este

mai puțin relevant pentru cei care nu vor să restabilească adevărul de neatins al trecutului sau textura învățăturilor sale, ci, mai modest, să se inspire din el fără să creadă nici o clipă în reproductibilitatea sa - și examinând, printre altele, experiențe care în Austria datează de doar optzeci de ani, iar în Elveția sunt încă în desfășurare. Cel mult, l-am putea urma pe Popper, dar într-un sens diferit, unde, referitor la istorie, observă că „este lipsită de sens, dar îi putem da un sens” [5], sau să fim de acord cu Leibowitz, potrivit căruia „moduri de comportament similare pot fi reproduse” [6].

În ceea ce privește răspunsurile celor care se opun naționalismelor, trecute și prezente, apare o altă problemă: obiectul lor. Dincolo de termen, despre ce vorbim? Cu siguranță, naționalismul ca impuls xenofob spontan sau indus, dar și sentimentul național, care definește legătura emoțională cu o entitate care nu este întotdeauna politică și nu respingerea a ceea ce vine din exterior. Poate că, în schimb, vorbim despre supunere sau apartenență la un stat sau o țară, primul înțeles ca ascultare deliberată față de o autoritate, cel de-al doilea ca un fel de instinct de coproprietate. Toate acestea fără a uita că unul poate exista fără celălalt, că ambele oferă o alternativă atât naționalismului, cât și sentimentului național în sine, chiar dacă sunt de obicei elemente constitutive ale ambelor. De fapt, sunt concepte diferite doar prin convenție; ele indică elementele constitutive ale unor poziții combinatorii care se împletesc fără a fi distincte decât la nivel teoretic și care prezintă întotdeauna două laturi. Toate contribuie la formarea ostracismului naționalist, care se revoltă împotriva evadării statului în grade diferite. Însă unele — supunerea, apartenența, chiar și sentimentul național pașnic — reprezintă simultan opusul naționalismului, soluții pozitive pentru o implementare diferită a cetățeniei sau a participării politice. Pentru a evita ceea ce ar fi o simplă etalare de vocabular, cel mai bine este să le considerăm ca un întreg, simple puncte de referință.

În plus, o reamintire crucială este necesară pentru oricine pune sub semnul întrebării identitățile colective care au pus sub semnul întrebării cadrul clasic al statului-națiune; aceasta privește relația dintre teritoriu, pe de o parte, și stat, națiune, popor sau cetățenie, pe de altă parte. Statul, așa cum s-a dezvoltat în Europa începând cu secolul al XIV-lea, a coincis întotdeauna, chiar și în limbajul curent, cu sfera teritorială de influență: țara în extensia sa geografică și aparatul său de putere au devenit sinonime. Pe de o parte, autoritatea suverană a statului s-a bazat pe afirmarea puterii sale ultime, a supremației sale incontestabile asupra oricărei alte autorități civile sau religioase. În același timp, însă, această suveranitate s-a impus tuturor fără distincție, inclusiv rezidenților străini, doar în limitele riguros definite ale exercitării sale legitime. Sceptrul este asociat cu semnul de frontieră: se înțelege că un metru mai încolo statul nu mai există, supușii îi scapă și trec, vrând sau nevrând, sub o altă jurisdicție.

Pe scurt, națiunea ideală a fost redusă la realitatea unei populații conținute într-un teritoriu statal existent sau care urmează să fie creat. Expatriații înșiși s-au identificat cu acest stat-națiune, atât politic, cât și geografic, și continuă să o facă. Prin urmare, disocierea dintre teritoriul statal și identitatea cetățenească reprezintă, astăzi ca și ieri, problema cheie în perspectiva unei răciri a naționalismului, o problemă care a dominat dezbaterea publică în Austro-Ungaria până în 1918 și continuă să fie în centrul controverselor ridicate de revizuirea radicală a legăturilor naționale în curs de desfășurare în Spania.

1. *Amurgul vienez*

„Viena la amurg” este titlul unui roman de Arthur Schnitzler. Însă amurgul la care se face aluzie indică, într-un sens mai general,

epilogul unui imperiu compozit care, deși își prevestește sfârșitul, dă frâu liber imaginației sale politice în căutarea formulei care l-ar putea salva de la destrămarea diverselor sale naționalități. În ajunul Primului Război Mondial, proiectele concepute în acest scop sunt mult mai coerente decât conjecturile actuale despre multiculturalismul postnațional și, prin urmare, nu merită să fie retrogradate în grabă la rândul unor curiozități prost inventariate.

În 1910, Austro-Ungaria avea o populație formată din 23,9% vorbitori de limbă germană, 20,2% maghiari, 12,6% cehi, 3,8% slovaci, 10% polonezi, 7,9% ruteni (înrudiți cu ucrainenii), 2,6% musulmani bosniaci, 6,4% români și 2% vorbitori de limbă italiană. Spre deosebire de Imperiul Rus, niciuna dintre aceste populații nu a prevalat asupra celorlalte. Articolul 19 din constituția din 1867 recunoștea acest lucru: „Toate popoarele [imperiului] sunt egale și fiecare are dreptul inalienabil de a-și menține și cultiva propria naționalitate și limbă". Paragrafele 1 și 2 trag concluzii practice: această „egalitate a tuturor limbilor vorbite în țară" era garantată de stat „în școli, administrație și viața publică"; „în zonele locuite de mai multe popoare, organizarea instituțiilor de învățământ trebuie să fie de așa natură încât să permită tuturor, fără a fi nevoiți să învețe o a doua limbă, să dispună de mijloacele necesare pentru a fi educați în propria limbă" [7].

Cel mai notabil aspect îl reprezintă însă reformele implementate la acea vreme. În Moravia, cehii și vorbitorii de limbă germană ajunseseră la un compromis lingvistic și politic care permitea fiecărui grup autonomie atât națională, cât și individuală. Cei care aparțineau acestui grup își alegeau liber afilierea, nu în funcție de predeterminarea etnică; copiii lor se împărțeau astfel între unul dintre cele două sisteme școlare, în timp ce ei înșiși se înscriau într-o circumscripție electorală determinată de un „registru de naționalități" pentru a alege deputați care ocupau două camere separate ale Dietei. În 1910, Bucovina a adoptat un aranjament

identic în cadrul unui acord complex între vorbitori de limbă germană, polonezi, ruteni și români. În ceea ce privește Galiția, unde relațiile dintre polonezi și populațiile vorbitoare de limbă germană trebuiau reglementate, războiul a împiedicat implementarea unui sistem similar în iulie 1914.

Chiar înainte de implementarea reformelor, soarta naționalităților supuse autorităților vieneze părea de invidiat în comparație cu situația minorităților din Rusia, Prusia și chiar Franța (alsacienii după 1918). În Boemia, ceha fusese limbă oficială alături de germană încă din 1880; din 1882, universitatea fusese împărțită în două secții; în 1897, funcționarii erau obligați să folosească ambele limbi, dar măsura a fost suspendată la cererea vorbitorilor de germană care, spre deosebire de aproape toți bilingvii cehi, știau doar germana.8 În Polonia, polona se bucura de o poziție oficială în administrație încă din 1869; mai [mult], era singura limbă permisă la Universitatea din Cracovia, în timp ce grupul parlamentar polonez din Reichsrat-ul din Viena – Polenklub – se dovedea din ce în ce mai influent. În plus, devenise obișnuit ca un ministru polonez să facă parte din guvernul central, uneori conducând un departament cheie, cum ar fi Finanțele.

Aceste elemente nu ar trebui romantizate. Austro-Ungaria a rămas o monarhie bicefală, cuprinzând două state și guverne separate până în 1918; anumite sectoare au fost excepții: cel militar, diplomatic, monetar, poștal și feroviar. Intoleranța Ungariei față de grupurile naționale aflate sub jurisdicția sa contrasta cu liberalismul pe care Austria îl manifesta față de propriii săi. Guvernul de la Budapesta a dus o politică de maghiarizare a supușilor săi slavi, croați, sârbi și slovaci, a românilor din Transilvania și chiar a insulelor germanofone din interiorul granițelor sale. Mai general, Ungaria, spre deosebire de Austria, se concepea ca o entitate națională care urma să se constituie, ca un singur popor în gestație. Conform formulei lui Ferenc Deak, proiectul era de a crea o „naționalitate politică” [9] în

stil francez. Aceasta explică mai multe fapte: respingerea, în 1868, a cererii Croației de autonomie; menținerea unui sistem electoral bazat pe recensământ care marginaliza politic țăranii slavi și români și favoriza clasele de mijloc dispuse să se „maghiarizeze" din oportunism profesional sau social; și, de asemenea, Legea Apponyi, care, după 1907, a favorizat și mai mult maghiarii în școli. În realitate, aceste măsuri politice au avut efecte comune. Slovacii și vorbitorii de germană s-au apropiat treptat de maghiari, până în punctul în care proporția maghiarilor declarați a crescut de la 41,2% la 48,1% între recensămintele din 1880 și 1910. În schimb, slavii, croații și sârbii din sud au devenit mai rigizi în rezistența lor față de maghiarizare.

În același timp, în tabăra austriacă, recunoașterea legală a drepturilor lingvistice ale naționalităților nu a rezolvat toate problemele și nu a satisfăcut toate aspirațiile. Oficialii locali adesea nu au reușit să aplice prevederile constituționale privind școlile și administrația, iar sistemul judiciar nu părea întotdeauna să observe. Mai mult, germana a servit efectiv ca limbă de comunicare în întregul imperiu, nu numai în cadrul aparatului de stat, așa cum fusese întotdeauna cazul, ci și în viața economică, revoluționată de expansiunea industrială. Printr-un fel de contagiune naturală, în cercurile burgheze și în cele care aspirau la avansare socială, germana s-a răspândit din sfera profesională în cea familială, în timp ce elita evreiască a adoptat-o, abandonând idișul. De asemenea, trebuie amintit că controversele lingvistice și naționale au blocat parlamentul. În 1906, împăratul Franz Joseph a încercat să înăbușe opoziția naționaliștilor germani prin instituirea votului universal, care a intrat în vigoare odată cu alegerile din anul următor. Cu toate acestea, această deschidere nu a rezolvat situația, deoarece a dus la o consolidare a blocurilor naționale în Reichsrat și la o fragmentare a partidelor care i-a afectat chiar și pe social-democrații, paralizați de conflicte interne.

Aceste diviziuni determină naționalitățile care se pot lăuda cu

anumite antecedente istorice să se alinieze unele împotriva altora: pe de o parte, vorbitorii de limbă germană, cehii, maghiarii, polonezii și croații; pe de altă parte, slovacii, slovenii și rutenii. De asemenea, ele diferențiază între grupurile cu compatrioți din afara imperiului - italieni, polonezi, sârbi și români - și cele fără. Mai mult, aproape peste tot, mai multe naționalități se amestecă și se află în antagonism. Compromisul acestor dificultăți este că stimulează căutarea de noi formule de coexistență politică.
Împăratul Franz Joseph însuși nu a luat niciodată în considerare o germanizare unificatoare. Mai mult, în ciuda eșecului încercărilor de compromis cu Ungaria și apoi cu Boemia în 1867 și 1871, el a continuat să se adreseze „popoarelor sale" în discursuri publice, aproape ca și cum ar fi solemnizat recunoașterea diferitelor lor identități.10 În ajunul Primului Război Mondial, o reflecție extrem de pragmatică asupra coexistenței naționalităților imperiului a fost întreprinsă de stânga austriacă, reprezentată de Partidul Social-Democrat și teoreticienii austro-marxiști ·

Purtătorul său de cuvânt a fost Karl Renner (1870-1950), care, în două lucrări publicate în 1902 și 1904, *Lupta națiunilor austriece pentru stat* și *Criza dualismului,* a formulat o propunere de „autonomie personală" constând în operarea unei diviziuni: pe de o parte, afacerile economice și politica generală, care urmau să fie tratate pe bază teritorială; pe de altă parte, chestiuni naționale, lingvistice sau religioase, a căror gestionare s-ar realiza în afara oricărei referințe la un teritoriu sau la un district administrativ.11 În acest aranjament, guvernul central, deținând competențe generale în domeniile economiei, monedei, apărării și afacerilor externe, ar juca rolul atribuit a ceea ce unii numesc astăzi un stat de serviciu, o entitate justificată exclusiv prin utilitatea sa practică. În același timp, indivizii s-ar înregistra liber în registre naționale asimilate persoanelor juridice responsabile de probleme culturale și educaționale, cu puteri legislative și bugetare depline. În acest fel, identitatea de apartenență a cetățenilor imperiului s-ar putea referi

în esență la acele „registre naționale”, în timp ce supunerea ar fi împărțită între aceștia din urmă și statul legitimat prin legătura cu dinastia Habsburgică.

În această schemă, disocierea dintre stat și teritoriu se realizează, în timp ce apartenența națională se desprinde de ambele pentru a se exprima într-o alegere individuală, de altfel revocabilă, care nu implică nicio aderență la un aparat de suveranitate și care înscrie supunerea politică față de statul de serviciu în limitele scopurilor sale, străină de orice angajament față de naționalism. S-ar putea obiecta că aceasta este o perspectivă teoretică, dar nu este cazul, deoarece ideile lui Renner au corespuns spiritului epocii și au inspirat reformele implementate în Moravia și Bucovina sau inițiate în Galiția înainte de 1914. Mai mult, pentru o anumită perioadă, ele i-au convins și pe Edvard Benes și Tomas Masaryk. [12] Chiar în 1968, ele au influențat decizia mareșalului Tito de a stabili o naționalitate musulmană independentă de orice legături teritoriale cu diferitele republici ale federației iugoslave. Faptul că austro-marxiștii nu au avut adepți depinde nu atât de natura proiectului lor, care nu era deloc utopic, cât de circumstanțele adverse care i-au șters sfera de aplicare.

2. *Formula elvețiană*

Deși fără legătură cu dispozitivul imaginat de Karl Renner, conștiința elvețiană se referă la un mod de identificare politică nu mai puțin străin categoriilor actuale de supunere națională. Identitatea elvețiană știe că este criticată din exterior. După cum știu elvețienii, mulți, chiar fără a o spune explicit, îi învinovățesc că nu au fost uciși cu sutele de mii în carnagiul războaielor europene de la înfrângerea de la Melegnano (1515). De asemenea, știu că sunt dezaprobați în mod deschis pentru retragerea lor

mulțumită în ei înșiși și indiferența lor față de voința de putere - uneori numită aspirația la universalitate - care este unul dintre ingredientele naționalismului. Ei știu că în jocul statelor-națiune sunt considerați trișori și de aceea, forțați să se supună cu jenă acestei imagini destul de fidele, își bat astăzi joc de ei înșiși, mai ales în cantoanele francofone, romande. În ciuda acestui fapt, mândria și identitatea lor colectivă sunt incontestabile, atâta timp cât nu sunt privite în lumina unor naționalități banale.

Chiar și alegerile lingvistice ilustrează această specificitate. Din 1850, autoritățile federale din Berna au folosit cu ușurință adjectivul „național" pentru a desemna instituții precum Consiliul Național – prima dintre camere – sau Fundația Națională pentru Știință, sau chiar evenimente patriotice periodice precum Expoziția Națională. Vocabularul politic actual, însă, preferă să evite termenul: mai degrabă decât națiunea, statul sau teritoriul său, invocă un pact politic a cărui trăsătură distinctivă este că nu este pur și simplu un simbol fondator. Este un pact perpetuu activ prin care, în circumstanțe oficiale, elvețienii se recunosc reciproc ca „confederați", adică legați printr-un acord voluntar, dar distinct. La un nivel mai practic, acest concept înseamnă că un serviciu public precum rețeaua feroviară se numește Căi Ferate Federale și nu, ca în stilul francez și belgian, Compania Națională de Căi Ferate. Fără alt dezavantaj decât anacronismul, biserica protestantă din Vaud, pe de altă parte, se autointitulează „Biserica Națională Valdensă", referindu-se la statutul său de religie de stat în cantonul în cauză. Conceptul de „național", pe scurt, rămâne deliberat vag.

Națiunile franceză și engleză, desigur, pretind și ele că sunt fondate pe un pact politic sau civic, dar nu de același ordin: lipsa unor părți contractante efective îl relegă în domeniul imaginarului și al subterfugiului. A fost decretat de împuterniciți care și-au rezervat suveranitatea, dar nu a fost acceptat de poporul împuterniciților. Deși uns cu valori universale, pactul statului-națiune liberal reprezintă doar produsul plebiscitului eșuat al lui

Renan. Este simpla deghizare a unei duble alienări, care a împins „poporul suveran”, invocat chiar și de conducătorii moderni, în afara sferei puterii reale și a determinat poporul să se declare mulțumit de operațiune. Pactul elvețian, însă, nu este doar mereu prezent în mintea lor, ci se bazează pe obligații reciproce, scrise, între părți egale, cantoanele, și pe o relație nu de abandon, ci de delegare controlată, cu un mandat numit stat federal, ci mai degrabă perceput ca o birocrație comună și, într-adevăr, necesară. Adevăratul nume al acestui stat este Berna, cu toată distanța mentală pe care o implică denumirea geografică. Singurul atu național, în cele din urmă, este armata elvețiană, care, desigur, evită să se acopere cu glorie.

Astfel, contractul elvețian poate fi interpretat ca un angajament nu față de cetățenia comună sub tutelă, ci față de „co-cetățenia” libertară. Acest lucru este atestat, în ciuda abținerilor masive ale elvețienilor de la nenumărate alegeri, chiar de limbajul politicienilor și al presei. În acest lexic, termenul cel mai semnificativ nu exaltă republica sau parlamentul - adică statul sau clasa profesională care deține puterea - ci se referă la Suveran cu „S” majuscul, atribuind poporului căruia îi revine această onoare măreția acordată odinioară monarhilor absoluți. Mai mult, denumirea nu implică prejudecata monarhică ce face ca termenul „popor” să fie sinonim cu „supușii” și atribuie națiunii un destin sublim în ordinea universală. Contractul elvețian nu se joacă de cuvinte; nu are pretenții educative. Intenția sa modestă și departe de a fi autoritară este determinată de un impuls mai degrabă negativ decât pozitiv. În concluzie, în intențiile sale primare, acesta rămâne riguros orientat spre securitate și nu este mai puțin indiferent față de urmărirea prestigiului decât față de zelul misionar. Clișeele care circulă pe această temă sunt adevărate: Gonzague de Reynold notează că țara a fost formată „nu prin unificare, ci prin agregare” și că „scopul confederației este de a oferi fiecăruia dintre membrii săi acel surplus de securitate [...]

necesar împotriva tentativelor de anexare care i-ar putea amenința din exterior”. [15] Naționalitatea elvețiană oferă doar un „surplus” de garanții pentru exercitarea cetățeniei, nu pretinde că întruchipează o esență și abia conține o identitate substanțială.

La aceasta se adaugă faptul că, mult timp, aceasta s-a bazat „pe împletirea a două dimensiuni potențial conflictuale: religia și limba”, care „se neutralizează reciproc în avantajul echilibrului sistemic global”. [14] Elvețienii germanofoni și latinofoni erau divizați între catolici și protestanți și, prin urmare, nu se puteau uni unul împotriva celuilalt. Dacă exista o coaliție, ca în 1847, cu scurtul război civil de la Sonderbund, aceasta a văzut cantoane protestante de orientare liberală și secular, atât germanofone, cât și francofone, confruntându-se cu alte cantoane catolice și clericale nu mai puțin diverse din punct de vedere lingvistic. Astăzi, când apartenența confesională și-a pierdut semnificația străveche, diviziunile sunt mult mai puțin pronunțate. Acest lucru a ascuțit antagonismul dintre grupurile lingvistice până la punctul de a face precară o identitate care nu mai este caracterizată de mândria civică, ci de disconfortul față de propria izolare. Un fundament, însă, persistă, chiar dacă unul dintre elementele sale și-a pierdut orice sens. Această fundație asigură că mentalitatea elvețiană este străină de conceptul de minoritate culturală sau etnică și de voința majorității și, în egală măsură, străină de ideea de „centralitate” care alimentează sentimentul național. Într-adevăr, ea aderă la o concepție în care „periferia” reprezintă norma fundamentală în două moduri: în primul rând, pentru că poporul elvețian a ales să rămână la marginea Germaniei, Franței și Italiei și, în al doilea rând, pentru că a contestat întotdeauna legitimitatea oricărui potențial centru.

Încă o dată, interpretările standard ale fenomenului național nu reușesc să explice geneza acestui mod de identificare, care precede afirmarea liberală și modernă a suveranității populare, care datează abia din secolul al XVIII-lea. În acest sens, conștiința civică a

elveţienilor pare, dacă e să spunem aşa, a fi de origine medievală şi patriciană. *Stadtsbürger* în sensul burghez de cetăţean al unui oraş liber, mai degrabă decât *Staatsbürger,* în sensul de cetăţean investit cu capacitate politică prin amabilitatea unui stat hotărât să domnească în numele său. Nici nu este un produs al instrumentelor de comunicare în masă şi de unificare lingvistică inaugurate de tipar. Deşi tipografii elveţieni, familia Platter dragă **lui** Emmanuel Le Roy Ladurie, au contribuit la dezvoltarea *limbajelor de tipar* folosite de suveranii Franţei şi Germaniei pentru a inculca naţionalismul statal supuşilor lor, aceştia au lucrat pentru export, scutindu-şi compatrioţii de expunerea la acel instrument de spălare a creierelor. Este la fel de greu de crezut, alături de Ernest Gellner, că identitatea elveţiană s-a dezvoltat ca răspuns la cerinţele Revoluţiei Industriale sau că a fost exacerbată de resentimentele faţă de alte popoare. Cât despre faptul dacă este „perenă” sau modernă, înnăscută sau construită, este mai bine să acceptăm ideea că face cumva parte din temperament, că este un dat care a funcţionat mult timp ca un factor activ independent de voinţa statului.

Privită cu dispreţ de către supuşii marilor naţiuni ale căror identităţi au fost programate la un nivel înalt, rezultatul traiectoriei Elveţiei rămâne cel puţin o sursă de reflecţie. Este particulară pentru multiplele şi ierarhice subordonări care pot fi aranjate după bunul plac al fiecărui individ, aşa cum se prevede în articolul 44 din Constituţie. Aceasta menţionează împreună „dreptul de cetăţenie”, „indigenitatea” cantonală şi naţionalitatea confederală, fără ca vreunul dintre aceste concepte să aibă o semnificaţie anume.16 De asemenea, sentimentul primordial de apartenenţă al fiecărui elveţian se încadrează în domeniul nedeterminatului sau intimului. Poate coincide cu una dintre subordonările identificate de norma constituţională, înscrisă în contextul teritorial al unui canton sau în contextul relativ transteritorial al întregii confederaţii, dar poate, de asemenea, ignora această normă şi se

supune unei alegeri lingvistice referitoare la „Romanda" francofonă sau la comunitatea germanofonă. Sau, mai rar astăzi, poate fi exprimat prin identificare religioasă, fie ea protestantă sau catolică. Acest dispozitiv de geometrie variabilă favorizează particularismele, care, la rândul lor, împiedică îngustitudinea mintală mai alarmantă a naționalismului și sunt compatibile cu spiritul de universalitate ce caracterizează segmentul mai iluminat al populației. În această privință, elvețienii rămân mai aproape decât oricine altcineva de cosmopolitismul Europei iluministe.

3. *Spania: un stat fără teritoriu?*

Spania este un alt exemplu foarte recent de reformulare a logicii naționale sau, mai degrabă, din 1977 a ilustrat trecerea de la o concepție unificatoare a națiunii spaniole, reafirmată sub dictatura Generalissimo Franco, la o concepție diferită, multinațională.

După moartea vechiului dictator, regele Juan Carlos și Adolfo Suarez, șeful guvernului, erau preocupați să-și consolideze legitimitatea democratică, extrem de discutabilă, în singurul mod posibil: demonstrând, cu abilitate tactică și viziune strategică, capacitatea lor de a pilota o schimbare de regim fără câștigători sau perdanți, acceptabilă pentru toți: vechii adversari democratici ai autoritarismului, masa populației și oficialii aparatului de putere anterior, toți la fel de preocupați că o schimbare bruscă ar putea pune în pericol realizările economice ale țării. Pe scurt, scopul și singura lor rațiune de a fi era să realizeze o tranziție demnă de acest nume, fără durere, fără atacuri explicite la adresa legalității franchiste existente și, mai presus de toate, una care să garanteze continuitatea unei administrații a cărei conducere a rămas în mâinile personalului din regimul anterior.

Din păcate, această abordare prudentă, dictată de dorința de a

nu alarma pe nimeni, s-a dovedit impracticabilă atunci când a venit vorba de repararea nedreptăților suferite timp de patruzeci de ani de cele două minorități, basca și catalana. Era franquistă adusese cu ea pierderea statutelor de autonomie obținute în timpul erei republicane și dusese la o politică de represalii a naționalismului castilian împotriva naționalismelor periferice, bascul și catalanul, și în special impunerea spaniolei - „limba imperială" - în locul idiomurilor regionale. Reparațiile nu puteau lua altă formă decât reconstituirea generalității Cataloniei și a guvernului *Țării Bascilor,* dar o astfel de restaurare constituia ultrajul suprem în ochii apărătorilor unității spaniole, în special ai militarilor. O lovitură de stat era în pericol.

Prin urmare, soluția a fost de a ocoli obstacolul prin satisfacerea a două imperative opuse: era necesar să nu se dezamăgească așteptările autonomiștilor, să se demonstreze autenticitatea democratică a unei monarhii întruchipate de succesorul desemnat al Generalissimo-ului Franco și să se prevină ca răspunsul să devină un *casus belli* în ochii cercurilor conservatoare și militare. Pentru a rezolva dilema, regele și Adolfo Suarez au încercat să minimalizeze revendicările basce și catalane, trivializându-le în contextul unei regionalizări extinse la cele cincizeci de provincii ale Spaniei. Ceea ce ar fi putut părea o recunoaștere a vocației separatiste particulare a Cataloniei și a provinciilor basce a tins astfel să se transforme într-o descentralizare accesibilă tuturor. Din această manevră tactică, aproape din greșeală, s-a născut Spania autonomiilor.

Planul nu s-a concretizat fără unele eșecuri. Pentru a evita amenințarea unei reconstituiri unilaterale și ilegale a generalității Cataloniei, guvernul a trebuit să riște să preia cadrul constituțional în curs, restabilindu-l provizoriu în septembrie 1977. În iunie 1978, a fost forțat să facă același lucru și cu provinciile basce. Lovitura de stat militară nu s-a materializat; lucrările de redactare a constituției s-au accelerat, ducând, în decembrie 1978, la un text

adoptat prin referendum care a aprobat preautonomia bască și catalană, camuflându-le în spatele ecranului regionalizării după modelul italian - în sensul că, nominal, natura unitară a statului nu a fost pusă sub semnul întrebării. Dar acesta a fost un exercițiu la limita unui truc de mânie, deoarece artificialitatea prezentării a creat un precedent deschis diverselor interpretări. Prevederea constituțională privind „comunitățile autonome" acoperă o gamă de soluții care, deși urmăresc să creeze confuzie pe termen scurt, pe termen lung deschid calea pentru rezultate care variază de la simplul statut de comunitate descentralizată, poate împodobită cu un nume pompos, până la cel de stat cvasi-suveran pe plan intern și participant la suveranitatea internațională. Aparența este menită să fie italiană, dar instrumentul constituțional în sine este cu totul altceva. Dus la extrem, acesta permite dezvoltarea unor guverne regionale cu puteri care pot depăși pe cele ale landurilor Republicii Federale Germania și se pot apropia de cele ale Quebecului în federația canadiană. În plus, și chiar mai important, în cazul comunităților cu adevărat istorice Catalonia, provinciile basce și chiar Galicia [17], puterile largi acordate puterilor regionale care le revendică trebuie adăugate factorului de diferențiere socială și culturală legat de particularismul lingvistic.

Astfel, între 1977 și 1985, au fost create nouăsprezece comunități autonome, care au acoperit în cele din urmă întregul teritoriu spaniol. Dictată de dorința de pacificare a părinților fondatori, această extindere a plasat oficial comunitatea catalană pe același nivel cu, de exemplu, „comunitatea autonomă Madrid", înființată în 1983 în numele unui fel de mimetism inevitabil. Aceste comunități se lăudau atunci aproape întotdeauna cu nume care, cu tonul lor impunător și demodat, neutralizau susceptibilitățile patrioților spanioli.18 Rămâne faptul că, sub această estetică, se află o diversitate extremă de formule politice reale, de [la] suveranitatea cea mai radicală la conformismul instituțional, trecând prin soluții vag folclorice inspirate din

vechile tradiții medievale.

O distincție generală separă marile comunități capabile să se mândrească cu precedente istorice și o identitate culturală specifică de toate celelalte. Primele (Catalonia, provinciile basce și, într-o măsură mai mică, Galiția) au revendicat autonomia. Unele elemente, cel puțin printre catalani și basci, aspiră chiar la independența totală. Mai mult, aceste trei regiuni au extins la maximum sfera puterilor oferite de constituție, până în punctul în care Catalonia, la fel ca Quebecul, își consolidează rețeaua de relații internaționale, în special cu alte entități regionale europene. Celelalte șaisprezece, însă, au în comun faptul că nu au revendicat statutul autonom: în cazul lor, a fost vorba de un „regionalism indus", destinat să „dilueze într-o oarecare măsură marile regionalisme, bascul și catalanul, care au speriat noua Spanie".19 Dar această tragere artificială a puterii a avut loc în contexte lingvistice, geografice sau istorice mai mult sau mai puțin favorabile.

Regiunea Valencia a beneficiat de persistența relativă a limbii sale, care derivă din catalană. Insulele Baleare au beneficiat și ele de același factor, rezultat din extinderea unei zone vorbitoare de catalană cu 7 sau 8 milioane de vorbitori; situația determinată de insularitate a contribuit la creșterea atractivității unui regim autonom. Aceeași caracteristică, bazată pe geografie, este prezentă și în Insulele Canare și, dintr-o altă perspectivă, în cele două orașe africane Ceuta și Melilla. Natura complet hispanofonă a acestor trei teritorii explică însă modul în care diversitatea culturală nu a favorizat în ele un particularism predominant geografic.20 Dintr -o perspectivă mai provincială, istoria și-a lăsat amprenta asupra Navarei. Această provincie, favorizată încă din Evul Mediu de un regim fiscal separat, a păstrat acest privilegiu derogatoriu după 1978.21 Astfel , în Spania a apărut o ierarhie a comunităților autonome. În vârf se află cele urmărite cu mare determinare de Catalonia, provinciile basce și Galicia; la un nivel intermediar se

află cele opt comunități înzestrate, din diverse motive, cu un anumit rang; iar la bază se află celelalte unsprezece, atrase de o dinamică la care au aderat doar sub presiunea circumstanțelor. Lipsite de toate trăsăturile lingvistice, geografice sau istorice care le-ar fi justificat existența, aceste autonomii sunt de înțeles doar ca efecte secundare ale oportunismului politic al arhitecților tranziției postfranciste.

Totuși, trăsătura principală a democrației spaniole nu este natura predominant artificială a instituționalizării unei legitimități autonomiste. Adevărata ciudățenie constă în faptul că, chiar și acolo unde era cel mai puțin previzibilă - în Andaluzia, Aragon, cele două complexe castiliene, Madrid și La Rioja - apariția bruscă a unor contexte politice noi, arbitrare, a dat naștere la sentimente de subjugare sau apartenență și chiar la apariția unei noi percepții asupra ideilor de popor, națiune și naționalitate.

Toate acestea depind într-o oarecare măsură de formularea constituției, a cărei lipsă de coerență a autorizat cele mai radicale interpretări, dar și cele mai ambigue și arbitrare manipulări ale identității naționale. Națiunea este înțeleasă atât ca o naționalitate statală, cât și în referire la diferitele naționalități sau populații care fac parte din acel stat, iar cele două semnificații se împletesc în ceea ce, mai degrabă decât o ordine normativă bine gândită, pare a fi o amestecătură de impasuri juridice. Dimpotrivă, dublul limbaj pare premeditat. Preambulul constituțional, de exemplu, stipulează că „națiunea spaniolă [...] își proclamă voința de a proteja toți spaniolii și popoarele Spaniei în exercitarea drepturilor omului, culturile, tradițiile, limbile și instituțiile lor.” [22] Articolul 2 prevede că „Constituția se bazează pe unitatea indisolubilă a națiunii spaniole, patria comună și indivizibilă a tuturor spaniolilor și recunoaște și garantează dreptul la autonomie al naționalităților și regiunilor care o alcătuiesc și solidaritatea dintre toate.” Oare sintaxa complicată a textului împiedică înțelegerea? Nu este oare adevărat, în schimb, că aparenta digresiune a planului reflectă

dorința de a nu afirma nimic definitiv, lăsând calea deschisă inițiativei poporului și a liderilor săi în perspectiva unui nou pact politic? Părinții fondatori, care aproape întotdeauna se străduiesc să împace contrariile, adesea în cele din urmă realizează miracole neașteptate. Acesta este cu siguranță cazul Adunării Constituante spaniole, a cărei previziune va fi poate lăudată.

Singurele două principii constituționale enunțate fără echivoc sunt supremația statutului central asupra celui al comunităților și indisolubilitatea relațiilor dintre acestea. Orice altceva rămâne vag. Rămâne națiunea spaniolă predominantă? Acest lucru este deosebit de incert pentru cei care își bazează argumentul pe statutul de autonomie al Cataloniei, unde acesta nu este menționat. Articolul 1 prevede: „Catalonia, ca naționalitate și pentru a accede la autoguvernare, se constituie în comunitate autonomă în conformitate cu Constituția și prezentul Statut.” [23] Constituția, așadar, dar nu națiunea unică și indivizibilă. Și ce se întâmplă cu poporul spaniol? Articolul 1 din Constituție nu poate să nu le atribuie „suveranitatea națională”, dar lucrurile se complică în preambul. Conform acestui document, pe de o parte, Spania este casa spaniolilor - și nu este clar dacă sunt cetățeni considerați ca indivizi liberi și egali, sau rebeli nostalgici insensibili la apelul de a se contopi cu unul dintre acele popoare care întruchipează țara generică, aparent lipsită de propria substanță populară. Pe de altă parte, însă, Spania primește cu brațele deschise și acele popoare distincte, configurate nu atât în jurul unei convenții politice, precum în modelul național al lui Renan sau al liberalilor, cât printr-o legătură comunitară care nu poate fi decât etnoculturală, chiar dacă, în afara Cataloniei, a provinciilor basce și a Galiției, aceasta rămâne evazivă. Având în vedere că desemnarea cetățeanului individual este efemeră, nimic nu ne împiedică, în cele din urmă, să ne imaginăm că suveranitatea acelor popoare, în mare parte imposibil de găsit, reprezintă esența. Aceasta înseamnă că trei sferturi din corpurile multiple ale *demosului spaniol* urmează

să fie inventate și că cetățeanul spaniol are o existență politică doar dacă acceptă în prealabil obligația de a se integra într-o comunitate care nu este doar civică, ci primordială.

Ce se poate spune atunci despre relația neclară care ar putea exista între națiunea spaniolă oarecum marginalizată, statul central, teritoriu și diversele naționalități, dintre care unele sunt mai mult sau mai puțin reale? Principiile constituției și statutele de autonomie vorbesc doar despre naționalitățile particulare ale regiunilor, până în punctul în care naționalitatea spaniolă a pașapoartelor care poartă simbolul european pare acum dictată exclusiv de nevoi administrative. Părinții fondatori, este rezonabil să presupunem, sperau poate că, alături de naționalitățile bască și catalană, vor apărea în curând și alte naționalități: andaluză, aragoneză, poate chiar madrilenă. Cât despre statul care supraviețuiește în aceste jocuri de cuvinte, statutul catalan îl desemnează doar ca „stat spaniol", reducându-l la rangul unui cadru parlamentar și birocratic, cu funcționari și deputați aparținând unor popoare care nu-i poartă numele și, strict vorbind, cu un singur subiect direct - regele - și un teritoriu împărțit între cele nouăsprezece comunități autonome.

S-ar putea spune că această interpretare nu este binevoitoare. Dar la nivelul a ceea ce este declarat oficial, statutul autonom mistic al Andaluziei adoptă o frazeologie complet catalană sau bască atunci când invocă dreptul la autoguvernare pe care „constituția îl recunoaște fiecărei naționalități". Nici nu uită să se refere la un „popor andaluz", cu propriul său teritoriu inalienabil alcătuit din opt foste provincii spaniole.24 În practică, mai degrabă decât în textele legale, nu mai este vorba de singurele comunități cu o altă limbă decât spaniola care își extind utilizarea pentru a o transforma într-un semn de apartenență și un semn de supunere politică. Lipsite de o specificitate lingvistică, multe altele recurg la mijloace mai puțin vizibile pentru a obține același rezultat: inventează o istorie și niște tradiții mai mult sau mai puțin

glorioase sau chiar, așa cum face Aragon, încearcă împotriva tuturor obstacolelor să reînvie un idiom local căzut în desuetudine pentru a apărea ca o țară.

Se întâmplă chiar ca anumiți autonomiști fanatici să manifeste ambiții imperialiste în detrimentul comunităților vecine, de exemplu atunci când bascii recuperează Navarra sau intelectualii barcelonezi visează la o Catalonie extinsă pentru a include Insulele Baleare și regiunea Valencia. Și acestea ar fi doar episoade în comparație cu inventivitatea futuristă a noilor naționalități spaniole, dacă ar rupe legătura tenace dintre națiune și spațiul său teritorial. Din păcate, nu este cazul. Statul Madrid și-a văzut naționalitatea, poporul și teritoriul dispărând. Dar problema apare din faptul că comunitățile îi iau locul prin limitarea naționalităților pe care simt că le posedă în limite rigid definite. Este imposibil să fii castilian în Catalonia sau catalan în principatul Asturia; în schimb, trebuie să-ți dizolvi individualitatea de cetățean în naționalitatea meticuloasă a locului în care trăiești. Procedând astfel, naționalismele spaniole s-au redus uneori la proporții minime, dar s-au multiplicat cu o intransigență alimentată de furia neofiților. Ne putem bucura, în cel mai bun caz, pentru că, procedând astfel, au devenit prea mici pentru a alimenta orice agresiune externă reală și, de asemenea, pentru că rămân dezarmate... Abordarea austriacă a fost interesantă. Abordarea spaniolă este probabil mai puțin interesantă, deoarece pare să favorizeze formarea unor state-națiune miniaturale, condamnate, în plus, la o frustrare perpetuă din cauza vocației lor recidivante pentru suveranitate.

[1] «L'Hebdo», 50 (15 decembrie 1994), p. 13.

[2] K. Popper, *Sărăcia istorismului,* I -II în «Economica»,

11 (1944), ni în «Economica», 12 (1945); Trad. it. *Sărăcia istorismului?,* ediția a 3-a, Milano, Feltrinelli, 1988.

[3] T. Marshall, *Leo Strauss, la philosophie et la science politique,* în «Revue française de science politique», 35 (august 1985), p. 617.

[4] Y.-C. Zarka, *Aux fondaments de la politique moderne,* în «Le Débat», 72 (noiembrie-decembrie 1992), p. 233.

[5] Popper, *Sărăcia istorismului,* cit., p. 184.

Y. Leibowitz, *Oameni, Pământ, Stat,* Paris, Pion, 1995, p. 71.

[7] J.-P. Bled, *Austro-Ungaria: Un model de pluralism național?* în A. Liebich și A. Reszler, *Europa Centrală și minoritățile sale,* Geneva Paris, Puf, 1993, p. 28.

[8] O măsură similară cu cele care au privilegiat ulterior olandeza în Belgia, franceza în Quebec și, mai recent, basca în *Țara Bascilor.* În toate cele trei cazuri, francofonii, anglofonii și vorbitorii predominant monolingvi de spaniolă au fost excluși din concursurile administrative.

[9] Bled, *Austro-Ungaria: Un model de pluralism național?,* cit., p. 33.

[10] Chiar și comunicatul din iulie 1914, scris cu ocazia intrării Austro-Ungariei în război, este adresat «An meine Volker» (popoarelor mele).

[11] Vezi Bled, *L'Autriche-Hongrie: un modèle de pluralisme national?,* cit., pp. 25-35; H. Konrad, *L'austromarxisme et la question nationale,* în «Cahiers Austriaca», 1982. Vezi şi O. Bauer, *La question des nationalités et la socialdémocratie,* 2 vol., Paris, Edi, 1988.

[12] În jurul anului 1910, Benes scrisese: „Se vorbește adesea despre o dezmembrare a Austriei. Nu cred asta. Legăturile istorice și economice care unesc popoarele austriece sunt prea puternice pentru ca o dezmembrare să poată fi realizată." Masaryk, la rândul său, declarase în 1913: „Tocmai pentru că Austria, cu meritele și

defectele sale, este destinată să existe, astăzi iau în serios proiectele de reformă." Vezi Bled *L'Autriche-Hongrie: un modèle de pluralisme national?,* cit., p. 32.

[13] G. de Reynold, *Defense et illustration de l'esprit suisse,* Bondry, Éditions de la Différence, 1991, p. 19-20.

[14] DL Seiler, *Introducere,* p. 17, în D.-L. Seiler și R. Knüsel, *Vous avez dit Suisse romande?,* Lausanne, Editions 24 Heures, 1989.

[15] Adică, apelând la o antichitate îndepărtată, imemorială și intangibilă, hrănită de esențe profunde, dar greu de definit.

[16] Vezi J. Rohr, *La démocratie en Suisse,* Paris, Economica, 1987, pp 68 71.

[17] Situată la vârful nord-vestic al Atlanticului al Spaniei, Galicia a aparținut din punct de vedere istoric regiunii vorbitoare de limbă portugheză. Distinctivitatea sa culturală este mai puțin clară decât cea a Cataloniei sau a provinciilor basce. Nu este irelevant în acest sens să ne amintim că Generalissimo Franco era galician.

[18] Guvernul Regional Andaluzia (Sevilia), Consiliul General al Aragonului (Zaragoza), Principatul Asturiei (Oviedo), Consiliul General Interinsular al Insulelor Baleare (Palma de Mallorca), Guvernul Regional al Insulelor Canare (Las Palmas), Guvernul Regional al Comunităților din Castilia și La Mancha (Toledo), Consiliul General al Castilia și León (Burgos), Guvernul General al Insulelor Baleare (Burgus), Guvernul General al Cataloniei (Barcelona), Consiliul General al Extremadura (Badajoz), Guvernul Regional al Galiției (Santiago de Compostela), Comunitatea Autonomă Madrid, Consiliul General din Murcia, Consiliul Regional Navarre (Pamplona), Comunitatea Autonomă La Rioja (Logrono), Comunitatea Valenciană (Valencia), Guvernul Basc (Vitoria), Orașele autonome Ceuta și Melilla *(enclavă* de pe coasta Morcocului).

[19] F. Moderne, *Discussion sur le concept dÉtat*

autonomique, în C. Bidegaray, *LÉtat autonomique,* Paris, Economică, 1994, p. 74.

[20] Deși, în Insulele Canare, statutul vechi de zonă liberă, scutită de taxe vamale, a creat o specificitate suplimentară.

[21] Așa cum a fost cazul sub regimul franquist, care abolise acest privilegiu în provinciile basce (unde a fost reintrodus în 1978).

[22] *Constitution española aprobada por las Cortes el 31 de octubre de 1978,* în F. Murillo Ferrol e M. Ramirez Jiménez, *Ordenamento institucional de Espana,* Madrid, Ed. SM, 1980, p. 161-207.

[23] A. Bachoud și M.-F. Mourier-Martinez, *Espana, una democracia joven,* Paris, Masson, 1990, p. 85.

[24] *Statutul de autonomie pentru Andaluzia,* Sevilla. Parlamentul Andaluziei, 1984, pp. 161-162.

Concluzii

Indiferent de soarta sa viitoare, noua structură a Spaniei nu oferă prea multe motive de reflecție cu privire la viitorul fenomenului național. Din perspectiva unei identități europene care urmează să fie creată în conținutul său politic, ea se prezintă nu ca o sinteză a unui imaginar viitor, ci ca o divizare a unui imaginar comun deja stabilit. Cât despre coexistența populațiilor care aspiră la recunoașterea diversității lor în cadrul unui singur stat, sistemul spaniol se aplică doar regiunilor ai căror locuitori au rămas apropiați și conștienți de acest lucru timp de secole, și nu grupurilor recent imigrate, cu adevărat non-native, cum ar fi în Germania, Belgia, Marea Britanie, Elveția și Franța. Tocmai aceste grupuri reprezintă astăzi cele mai mari provocări în reexaminarea supunerii naționale.

Prin urmare, trebuie să găsim alte căi pentru a descifra un prezent marcat de două forțe opuse: în Europa Occidentală, aparentul colaps al subjugărilor naționale tradiționale combinat cu un fel de elogiu al eterogenității; în Est, o revenire a pasiunilor naționaliste pe care comentatorii le prezintă într-o manieră prea caricaturală. Acesta este contextul, dar dacă nu vrem să ne limităm la iluzii și judecăți superficiale, cel mai bine este să nu o luăm ad litteram.

1. *Occidentul sau lauda eterogenității*

Erodarea suveranității statelor este o realitate legată de natura

din ce în ce mai globală a echilibrelor economice, sociale, politice, ideologice și religioase. A devenit aproape superfluu să spunem că guvernele naționale - cu excepția celui al Statelor Unite - încearcă pur și simplu să scape cu cele mai mici daune posibile din situații ale căror elemente sunt în afara controlului lor mult mai mult decât erau acum șaizeci de ani. Acest lucru este valabil pentru protejarea monedelor, atacate fără avertisment de speculanți precum Georges Soros, pentru industriile pe care multinaționale la fel de puternice ca o țară de nivel mediu le transferă peste noapte și chiar pentru instituții precum Banca Mondială sau Fondul Monetar Internațional, care sunt mai influente decât majoritatea guvernelor. Mai mult, pentru a rezista împreună unor astfel de presiuni, statele au fost de acord în mod voluntar să cedeze porțiuni semnificative din suveranitatea lor, în special în cadrul Uniunii Europene. În cele din urmă, în timp ce încheierea conflictului dintre Est și Vest părea să anunțe sfârșitul ciocnirilor ideologice transnaționale, apariția unor mișcări religioase fundamentaliste majore și apoi a altor curente integraliste care prezidează, în special, renașterea naționalismelor etnice, a provocat exact opusul.

Mai mult, liderii europeni nu au fost singurii care s-au simțit implicați în această punere sub semnul întrebării a puterii lor reale. Cei guvernați au înțeles, de asemenea, că reprezentanții lor își pierduseră unele dintre prerogative și că atributele autorității deveneau iluzorii. Unii dintre cei mai iluminați au mers chiar până la a „nega faptul că statul are puterea decizională supremă, inclusiv dreptul de a recurge la forță” [1] Aceasta a subminat legitimitatea democratică în sens strict și, odată cu ea, principiul suveranității populare redus la puterea de a alege și de a demite lideri ale căror politici nu mai reflectau voința majorității, ci constrângeri externe independente de preferințele populare. Fundamentul democrației în diferite țări - „democrația-națiune” - a fost slăbit, la fel și expresia sa, confundată cu un stat social incapabil să asigure un rol

protector.

Însă slăbirea sentimentului național a precedat cu siguranță aceste realizări cu treizeci de ani. Atins apogeul în 1914, naționalismul a ajuns să întruchipeze răul absolut după cel de-al Doilea Război Mondial, iar îndoctrinarea politică a fost răsturnată datorită muncii atente a intelectualilor. Isaiah Berlin și Elie Kedurie s-au limitat la prezentarea naționalismului ca o forță potențial periculoasă al cărei impact trebuia evaluat de la caz la caz, dar Karl Popper, Friedrich Hayek și J.-L. Talmon l-au condamnat fără drept de apel în numele „societății deschise", „marii societăți", păcii sau luptei împotriva totalitarismului. Viziunea actuală rămâne în esență neschimbată. Mai mult, această revizuire a catehismului civic a dat roade. Bunul simț consideră naționalismul drept principiu călăuzitor al tuturor războaielor și genocidelor moderne; atunci când este necesar, etichetează naționalismul țărilor non-occidentale drept etnic. Cât despre atașamentul național, acesta este clasificat drept o patologie socială care, deși mai benignă, îi retrogradează pe cei care suferă de el printre cei depășiți.

După cum observă Christopher Coker , [2] după masacrele din 1914-1918 și 1939-1945, patriotismul individual a devenit o formă de complicitate vinovată sau naivă cu măcelul industrializat sau a fost considerat o deviere a *libidoului* către ceea ce Freud a interpretat drept instinct de moarte. La rândul său, național-civismul detașat de agresivitate nu mai este la modă. Nu sunt necesare multe exemple: este suficient să ne amintim de mândra Marii Britanii, mama sistemelor politice moderne și a cetățeniei responsabile. Acum, ceea ce este cel mai vizibil astăzi este dezangajarea civilă a englezilor; să ne gândim că numărul membrilor Partidului Laburist s-a prăbușit de la peste 800.000 în 1965 la 280.000 în 1992, în timp ce numărul membrilor Societății Regale *pentru* Protecția Păsărilor a crescut de la 30.000 la

850.000.3 Mai mult, sentimentul național, oriunde se manifestă, este văzut în Europa de Vest ca un inconvenient deplorabil, manipulat de guverne discutabile sau chiar criminale. Acesta a fost cazul când dictatorul român Ceaușescu și-a pierdut rapid creditul câștigat prin opoziția sa față de sovietici și a fost mustrat pentru pozițiile sale patriotice. Acesta este în prezent cazul Greciei, încâlcită în identitatea sa religioasă ortodoxă, [4] și cu atât mai mult cazul țărilor fostei Iugoslavii.5

Această sensibilitate „postnațională" se supune a ceea ce Gilles Lipovetsky definește drept „etica indoloră a noilor timpuri democratice" [6], o tendință de a repudia datoria colectivă a moralității pozitive, în favoarea unei alegeri etice contingente înscrise în căutarea fericirii individuale sau colective.
al angajamentului personal. Încă din 1911, filosoful Georg Simmel observase că individualismul extrem al societății moderne nu mai tolera valorile transmise, care erau percepute ca fiind pur formale, în așteptarea unor noi coduri culturale a căror formulare se concretiza lent. [7] De aici, astăzi, atracția aproape exclusivă exercitată de cauze liber alese: umanitare, ecologice sau apărarea și ilustrarea unui anumit grup, redenumit minoritate. De aici, și respingerea moralei religioase și ironia stârnită de identificarea națională, care urmează să fie retrogradate la rândul relicvelor trecutului.

Întorcând spatele supunerilor înscrise permanent într-un teritoriu sau într-un statut politic, această regulă de viață tinde să privilegieze afilierile elective efemere. Nu exclude neapărat participarea civică și electorală care, cel puțin conform sondajelor, este mai mare în rândul celor pe care sociologii îi onorează cu titlul de „postmoderni" și care sunt totodată cei mai culți.8 Totuși, acest spirit civic la modă nu se mai rezolvă într-o exaltare a solidarității, ci mai degrabă într-o laudă a eterogenității. Odată cu dispariția justificării economiei naționale așa cum o concepea List, el

răspunde logicii unui „stat național eterogen” care are o singură sarcină: să apere „libertatea concretă” sperată de Ralf Dahrendorf.9 Poate că, în schimb, este asemănător cu viitorul stat de serviciu imaginat de Pierre Rosanvallon, un stat destinat să apară odată ce „vălul ignoranței” care permitea statului bunăstării să-și extindă protecția la toate categoriile de populație în contextul unui sistem de asigurări egalitar care nu ținea cont de riscul mai mare asumat de cei mai puțin protejați va fi rupt.
Odată ce vălul este rupt, societatea este redusă la o încrengătură instabilă de poziții individuale care necesită crearea unui spațiu intermediar pentru cei mai puțin competitivi . [10] Oare faptul că vorbim acum atât de mult despre cei excluși nu se datorează intenției, încă neexprimate, de a-i trata diferit, de a reveni la principiul națiunii unice și indivizibile, limitând acțiunea la un fel de „răspuns de urgență socială” la scară europeană?

Cel mai cunoscut produs al laudei aduse eterogenității de către această mișcare neocivică rămâne doctrina multiculturalismului, criticată în prezent în Statele Unite, dar reînviată în Europa. Un comentator, Charles Taylor, îl definește ca o „politică a recunoașterii”, răspunsul la o nevoie de demnitate exprimată de grupurile „subalterne” care au simțit-o ca pe o „nevoie vitală” (11): mai întâi afro-americanii, apoi femeile, homosexualii și, în final, comunitățile non-europene transplantate în Europa. Pentru Taylor, este semnul apariției unei a doua faze a imaginației politice moderne, marcată de afirmarea universală a diferenței și opusă celei anterioare, care a tins la fel de universal să proclame egalitatea primordială a indivizilor dincolo de caracteristicile lor particulare. Orice ar spune cineva, universalitatea astfel înțeleasă este mai aproape de cea a lui Herder și nu mai de cea a pactului civic național al lui John Stuart Mill sau Renan. Proclamând valoarea potențială egală a tuturor ființelor umane, ea postulează și „valoarea egală a ceea ce au făcut efectiv cu acel potențial” [12.]

Simpla toleranță nu mai este suficientă; mai degrabă, ia masca disprețului, întrucât, conform canoanelor multiculturalismului, doar recunoașterea absolută a diferențelor, a echivalenței dintre toate, a absenței oricărei normalități, ar trebui să reglementeze relațiile dintre indivizi.

Văzută în coerența sa de ansamblu, această consacrare a eterogenității, care, în mod ideal, se străduiește să ofere oportunități de viață celor care erau doar cetățeni de mâna a doua, ajunge să disocieze contexte de existență – stat, piață, societate, rețele de solidaritate – care nu se mai suprapun. Mai mult, mai vizibil, ea sancționează închiderea definitivă a minorităților etnice, religioase și chiar regionale deja consacrate și, în viitor, a tuturor celorlalte care abia au fost delimitate sau urmează să fie inventate. În aceste condiții, deschiderea comunității naționale capătă aspectul unui artificiu impus, fără a se acorda suficientă atenție unui singur fapt: politica de exaltare a identităților diferențiale servește, de fapt, doar la structurarea „unui teren de confruntare pe care se negociază pozițiile respective ale grupurilor și organizațiilor active care reprezintă sau pretind că reprezintă comunități, în ceea ce privește puterea și avantajele pe care le conferă ” . [13]

Există, este adevărat, alternativa oferită de liantul identității europene, care s-ar putea baza pe valorile împărtășite de Europa Occidentală și chiar Centrală: legitimitatea guvernării limitată de puteri compensatorii pentru a-i controla excesele, atașamentul față de libertățile formale care garantează libertăți reale, tradiția mai recentă a justiției distributive care atenuează dezechilibrele în distribuția bogăției. Este regretabil că s-a făcut foarte puțin pentru a exploata această moștenire comună. Aparatul integrării europene a rămas predominant juridic, atât de mult încât, în loc să-i unească pe europeni, îi desparte. Mai mult, nu totul este atribuibil celor care, de sus, ghidează întregul proces. Europenii înșiși nu profită

de deschiderea frontierelor pentru a se muta în țările vecine (conform statisticilor Comisiei de la Bruxelles, în 1994, 97,5% dintre cetățenii UE au continuat să locuiască în propriile țări). Într-adevăr, se pare că mobilitatea intra-europeană tinde să scadă, pe măsură ce emigranții care au plecat cândva spre o Europă care le era atunci străină se întorc în Spania și Italia. Pentru ca o identitate politică colectivă să se dezvolte pe continent, poate că trebuie mai întâi consolidat un spațiu public de dezbatere, unul care să-i facă pe europeni conștienți de interesele lor comune și de un interes general care să-l transcende pe cel al partidelor lor individuale. Din păcate, practica dezbaterii europene nu contribuie la formarea acestui spațiu: acesta rămâne caracterizat de un conflict constant între declarațiile de intenție și acțiunile care tind să le pună sub semnul întrebării.

2. *Caricatura Orientului*

În analizele actuale ale realității naționale europene, o altă umbră aruncă o umbră peste caricatura Occidentului a pasiunilor naționaliste din fostele țări comuniste. Apare un set divers de situații, împingând multe societăți est-europene într-un „Orient" care nu mai este înțeles ca teritoriu, ci ca o categorie temporală a spiritului - cu alte cuvinte, ca un arhaism din care naționalismul este doar un ingredient.

În 1991, poate că tocmai această viziune l-a determinat pe președintele Mitterrand să declare publicației „Frankfurter Allgemeine Zeitung" că Croația făcuse parte din blocul nazist în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, aproape ca și cum ar fi negat complet legăturile sale cu valorile timpului nostru. În realitate, partizanii croați erau majoritari în armata lui Tito încă din 1942, dar mai presus de toate - restul este doar un detaliu - fostele

democrații populare de astăzi sunt caracterizate de anomie civică, mult mai mult decât de o întărire a identităților xenofobe. Această anomie este predominantă în fiecare sferă, exprimată în fuga de solidaritatea colectivă, în îndoielile cu privire la beneficiile libertății nou dobândite, într-o mentalitate perpetuă de postulare, într-o evadare de responsabilitate - pe scurt, într-un scepticism paralizant față de conceptele de bine comun, stat și, în cele din urmă, naționalitate civică.

Această dispariție a sentimentului de cetățenie este mai importantă decât toți ceilalți factori în Republica Cehă, Polonia, Bulgaria și Ungaria, unde soarta minorităților maghiare din România, Serbia și Slovacia abia atrage atenția. Și în timp ce în alte țări este asociată cu valuri naționaliste mai mult sau mai puțin puternice, aceasta este rareori rezultatul unei priorități specifice. În rândul rușilor, românilor, slovacilor și albanezilor, acestea servesc pur și simplu la compensarea dezorientării politice și sociale subiacente și sunt în mare parte instigate de conducătorii dornici să-și ascundă propria neputință sau de adversarii care încearcă să-i înlocuiască. Pe scurt, doar în țările baltice, circumstanțele rezultate din anexarea sovietică și deportarea a sute de mii de locuitori, înlocuiți de ruși, duc spontan la o xenofobie naționalistă cu adevărat decisivă. Prin urmare, este complet iluzoriu să pretindem că subliniem diferența dintre populațiile ortodoxe, ancorate în particularisme etno-confesionale, și populațiile catolice libere de acest impuls. Popoarele baltice mărturisesc catolicismul sau luteranismul; Dimpotrivă, Bulgaria ortodoxă este relativ pașnică, în timp ce Slovacia catolică se delectează cu deliciile intoleranței naționale, deși cu moderație. Cât despre Croația, devotată catolică, în această privință nu are nimic de invidiat Serbia ortodoxă.

Nici faptul că ostracismul mental născut din această confuzie între situații distincte este asociat, în rândul europenilor

occidentali, cu sentimente și discursuri ambivalente față de Est nu îmbunătățește lucrurile. În timp ce, pe de o parte, vorbesc despre triburi cu obiceiuri inacceptabile, pe de altă parte, încearcă să-i integreze pe acești transfugi ai dictaturii totalitare în marea familie europeană, dar numai cu condiția ca aceștia să renunțe, tocmai, la tendințele lor tribale deplorabile. Aceasta duce la ierarhizarea lor arbitrară, nu în funcție de comportamentul real, ci în funcție de categorii prestabilite care datează de la mijlocul secolului al XIX-lea. Într-un cuvânt, popoarele din Balcani - vechiul „butoaie cu pulbere" al Europei - se găsesc încă cuprinse într-un cadru cu tentă bosniacă, în timp ce celor din Europa Centrală li se acordă un fel de *satisfacție mai liniștitoare* . Acestea din urmă par mai puțin susceptibile la furia naționalistă, spre deosebire de primele, care ar fi prin natura lor.

Această viziune nu este doar inexactă și plină de neînțelegeri care riscă să agraveze pericolele pe care încearcă să le evite, ci tinde să perpetueze o iluzie sau un simulacru în rândul est-europenilor. O iluzie – pentru cehi, pentru maghiarii care s-au înstrăinat de ei înșiși sau pentru polonezii resemnați să nu-și mai confunde credința cu naționalitatea – a unei intrări în familia vechilor democrații europene care le-ar reda, ca printr-un dar din cer, pactul lor de subordonare politică. Un simulacru pentru bulgari, români, poate într-o zi sârbi sau ruși, care, copleșiți de reproșuri, s-ar preface că se pocăiesc de păcatul lor patriotic pentru a trece din iadul pasiunii naționale în purgatoriul uceniciei europene.

Întrucât provocarea cu care se confruntă țările din Europa Centrală și de Est decurge în primul rând din nevoia urgentă ca fiecare dintre ele să reconstituie o comunitate politică capabilă să susțină exercitarea democrației, este clar că aceasta nu poate fi abordată cu aceste lacune sau pretexte dictate de includerea pe lista neagră a atașamentului național. Renașterea unui astfel de

atașament, cel puțin relativ, condiționează formarea corpului politic în sens clasic, ca o grupare voluntară de cetățeni dispuși să trăiască sub același guvern în virtutea unui contract tacit care îl legitimează.

3. *Rețetele imposibile*

Mai mult, acest factor de identificare națională continuă să prevaleze în Occident, atât ca reacție la anatemele care i se aduc, cât și ca efect pervers al sentimentelor confuze ale celor care le rostesc. Ceea ce a fost odată un spirit patriotic continuă să denatureze evenimentele sportive numite pe bună dreptate „internaționale". Jocurile Olimpice înlocuiesc războaiele, un mare progres pe care oamenii de stat îl încurajează onorându-le cu prezența lor și încercând să comenteze tehnicile sportivilor pentru a mulțumi mulțimile de fani. Dar când această mulțime interpretează incursiunile în stadionul advers drept operațiuni de intimidare, situația regresează deja la războiul de gherilă. Mai mult, gloria deșartă militară continuă să-și joace rolul la margini. Englezii s-au amăgit retrăind trecutul lor imperial cu victoria lor asupra Argentinei, zdrobită precum Agincourt [la] sfârșitul conflictului din Falkland. La rândul lor, francezii mai puțin norocoși au urmat și ei isprăvile mai modeste ale contingentului lor național în timpul Războiului din Golf și apoi au lăudat curajul soldaților „lor". La fel fac toți europenii când trimit Căști Albastre în Croația și Bosnia: fiecare își aplaudă ai săi, fără să se gândească la ceilalți. „Pur și simplu credem că francezii vor să fie mândri", a comentat prim-ministrul Balladur cu privire la o altă misiune umanitară armată.15 [Adevărul] este că liderii politici sunt conștienți de aceste așteptări patriotice, dacă nu chiar naționaliste, și încearcă să le exploateze, în special pentru a justifica cheltuielile cu apărarea.

Recenzia nu se limitează la aceste mici episoade care pot fi clasificate drept parohialism . Mai notabilă pare prejudecata superiorității naționale sau a ireductibilității, care persistă neschimbată. În Franța, în special, aceasta se exprimă printr-o rivalitate încăpățânată împotriva anglo-saxonilor. Acest lucru se vede, de exemplu, când un fost șef al filialei africane a Președinției Republicii observă: „Franța este mai romantică decât Anglia [...] Cultura franceză este mai apropiată de lumea africană decât cultura engleză". Ceea ce, în ochii unui englez, nu este neapărat un lucru pozitiv. Francezii, replică el, „știu să se strecoare în grațiile lor [pe africani], știu să-i cucerească apărând cu o sticlă de șampanie sub braț" [16] Iar această ură nestinsă nu este nimic în comparație cu aroganța națională a intelectualilor care totuși mărturisesc respect pentru valorile universale: de exemplu, la întrebarea „Ce idee de națiune ar fi cea mai apropiată de concepția dumneavoastră despre stat și democrație?", răspunsul - francez - este: «Foarte simplu: Franța» [17] . Este inutil să întrebi despre preferințele în același domeniu ale unui englez, suedez, olandez, elvețian sau chiar german care nu este detașat de sine însuși.

Totuși, reacția la îndoctrinare bazată pe lauda eterogenității atrage o atenție sporită datorită repercusiunilor sale imediate . Este inutil să comentăm încă o dată apariția curentelor extremiste xenofobe în majoritatea societăților europene care se confruntă cu o imigrație non-europeană semnificativă sau comportamentul rasist explicit manifestat în țări precum Italia și Spania, care sunt încă relativ neafectate. Mai frapantă este trecerea grupurilor politice anterior moderate către poziții naționaliste; un exemplu în acest sens este cazul partidului liberal german, FDP. De asemenea, semnificativă este reacția ambiguă împotriva tezelor multiculturaliste, care, originară din Statele Unite, se răspândește acum în Europa.

În Statele Unite, politica de *acțiune afirmativă* a câștigat teren

considerabil, sub forma unor compensații menite să promoveze cumva egalitatea de șanse pentru minorități, în general prin intermediul unor cote rezervate studenților de culoare la universități sau al unor subvenții regulate acordate mamelor singure, în special numeroase în rândul afro-americanilor. O vreme, această practică, bazată pe convingerea că acordarea de privilegii inegale unor grupuri etnice anterior subordonate favoriza egalitatea de facto, a atras doar critici indirecte sau, în alte cazuri, critici considerate inacceptabile. Primele au venit de la anumiți intelectuali care s-au limitat la a observa timid că acordarea de diplome descalificate unor candidați perfect identificabili nu le-a facilitat deloc avansarea socio-profesională; cele din urmă de la anumite sectoare ale clasei muncitoare, acuzate imediat că profesează rasismul tipic clasei de mijloc inferioare albe. Dar protestele s-au extins în fața relativismului cultural al anumitor *colegii* și universități. Aici s-a proclamat în termeni „corecți politic" că cele mai diverse valori și obiceiuri sunt echivalente, s-a făcut contextul imuabil al grupărilor comunitare forțate și, în esență, s-a afirmat că singura cultură condamnabilă este cea europeană sau anglo-saxonă a *șovinilor albi* . O adevărată respingere s-a produs recent odată cu aderarea unor figuri de frunte din Partidul Republican la o strategie de demontare *a acțiunii afirmative* și cu dezvoltarea mișcării „comunitare".

Primul fenomen este evident în special în California și în statele din New England, cunoscute pentru natura pionieră a demonstrațiilor lor. Al doilea, fenomenul comunitarian, reflectă o nemulțumire populară răspândită în rândul albilor și servește simultan drept punct de referință pentru politicieni. Comunitarismul se exprimă în același registru afectiv ca și ideologia multiculturală, susținând o democrație a proximității sau a modurilor de viață. În realitate, însă, el inversează argumentele „politicii recunoașterii" prin relegitimizarea priorității afilierilor

comunitare, de data aceasta în beneficiul majorității americanilor provocați de ofensiva minorităților. În ochii acestei majorități, comunitarienii par a fi campionii unei noi ordini înrădăcinate în responsabilitatea individuală mai degrabă decât în revendicările de categorie. Iar influența lor se exercită acum în Europa, așa cum a demonstrat în iarna anului 1995 primirea entuziastă acordată în Anglia inspirației lor, Amitai Etzioni.

O doctrină conservatoare este astfel disponibilă ca substitut pentru subordonarea națională, dar cu o nuanță diferită: nu o contrazice, ci mai degrabă îi oferă o justificare indirectă . [18] Comunitarismul este pe deplin compatibil cu nostalgia pentru egocentrism alimentată de ceea ce specialiștii în relații internaționale numesc globalizare, un fenomen care îi privează pe oameni de punctele lor de referință și care ar fi întâmpinat de o reacție de fragmentare globală sub steagul „vocabularului denunțării" ca răspuns la „opresiunea străină". Pentru Europa Occidentală, singurul antidot la această recidivă în sânul națiunii ar putea fi oferit de idealul unificării, dacă nu s-ar ști că, în mod ciudat, îi lipsește orice sprijin voluntar. Prin urmare, cercetătorul scenariilor viitoare trebuie să pună la îndoială nu atât lipsa de tracțiune a acestui ideal, cât acțiunea - o altă *acțiune afirmativă* ! - , posibilă și improbabilă în același timp, capabilă să-i ofere suficientă forță pentru a contracara pe cea a naționalismului redescoperit. Instrumentele acestei acțiuni sunt bine cunoscute: ele aparțin repertoriului de ritualuri, larg testat, inventate în secolul al XIX-lea de naționalismul de stat în varianta sa liberală și civică. Este un repertoriu folosit în Anglia, unde exaltarea deliberată a legăturii monarhice datează abia de la mijlocul epocii victoriene și unde celebrările, parțial regale și parțial parlamentare - resimțite ca tradiționale - sunt în realitate la fel de recente. Mai general, rețetele acestui ritual au fost folosite în întreaga Europă, unde sărbătorile naționale și imnurile, care datează din aceeași epocă ,

sunt simboluri de identificare politică create pentru o tehnică de comunicare fără mister. Emoția este construită. Dar utilizarea acestor mijloace, ale căror efecte sunt măsurate doar în practică, presupune că o autoritate centrală - un stat - consideră oportun să le folosească. Totuși, Europei îi lipsește un stat care să aibă nevoie să facă acest lucru, în timp ce liderii politici rămân prea limitați la codurile specifice țărilor lor respective pentru a presupune că instrumentele pentru implementarea unui nou ritual unitar sunt de fapt deja la îndemână. Sau poate sunt reticenți în a recunoaște acest lucru, după cum o demonstrează consternarea multora dintre ei la menționarea unor termeni precum federație sau, pur și simplu, confederație.

A specula asupra soartei naționalităților din Europa Centrală și de Est este și mai riscant. Se poate spune doar că, contrar credinței populare, principalul obstacol pentru societățile care o alcătuiesc nu este poate atât tentația naționalității etnice, cât pretențiile națiunii iacobine, înscrise în valori universale, dar hotărâtă să subjuge populații care rămân străine unui guvern central. În spatele fiecărui factor, de altfel, se poate ascunde și celălalt. În acest sens, este util să reamintim precedentul istoric al Declarației maghiare din 1849, care afirma „dreptul inalienabil al Ungariei, cu toate posesiunile și teritoriile sale, de a ocupa locul unui stat independent” [21] Revoluționarii liberali din Budapesta au căutat să scape de subordonarea față de Habsburgi și au fost învinși. Dar, în cele din urmă, au câștigat. Forțat să rămână în interiorul imperiului, Regatul Ungariei a continuat procesul de absorbție a „posesiunilor și teritoriilor” sale sub pretextul unei pseudo-naționalități și, astfel, a contribuit decisiv la criza care a continuat să sfâșie Europa Centrală din 1918.

Este de temut că în viitorul apropiat Serbia, Croația sau România vor lua și ele calea unui pact civic fictiv. Având în vedere această îngrijorare, Alain Finkielkraut remarcă nepăsarea lui

Jacques Pons, „ministrul națiunii liliputane Luxemburg", care „cere micului stat sloven, în numele Europei celor Doisprezece, să renunțe la aspirațiile sale naționale". [22] Slovenii sunt doar un exemplu. Problema, care îi transcende, este că democrația, mai ales în fazele sale incipiente, poate spera să se consolideze doar dacă cetățenii pe care încearcă să-i convingă de legitimitatea sa cred că se recunosc în liderii politici. Primele regimuri reprezentative care au apărut în Marea Britanie, Statele Unite și Franța au atins plenitudinea democratică doar cu acest preț, un preț care trebuie încă plătit într-o parte a Europei eliberată de comunism.

Această viziune riscă să pară o eschivă, un refuz de a ajunge la o concluzie univocă asupra uneia dintre marile dispute ideologice ale timpului nostru. Totuși, ar fi ușor să emitem judecata așteptată asupra naționalismului, condamnându-l drastic și fără drept de apel, adăugând că, din moment ce fiecare grup politic implică o legătură de solidaritate, aceasta trebuie să ia astăzi forma unui pact de cetățenie republican care unește indivizii în numele comunităților sau a unei identități constituționale de tip german, mai tolerantă față de legăturile comunitare. Din păcate, acest raționament corect ignoră natura contradictorie a faptelor umane.

Legăturile naționale au oferit și continuă să ofere contextul indispensabil pentru stabilirea unor sisteme de guvernare bazate pe consimțământul explicit al guvernaților - adică al democrațiilor. Prin urmare, ele au un impact diferit în Europa de Vest și de Est. În Occident, printre democrațiile consacrate, ele reprezintă acum o supraviețuire aproape parazitară, deoarece nu mai contribuie la dezvoltarea cetățeniei; dimpotrivă, împiedică expansiunea sa europeană și duc la un efect de imitație din partea micronaționalismelor occidentale, adesea destul de represive. Situația din tinerele democrații din Europa de Est rămâne însă dependentă de unitatea națională pentru o perioadă nespecificată de timp, deși aceasta variază de la o țară la alta. Acestea încă nu se

pot lipsi de simbioza dintre angajamentul civic de intensitate redusă și sentimentul mult mai profund de comuniune națională care a prezidat odinioară stabilirea credinței democratice în Europa de Vest. Contrar a ceea ce se spune adesea, simțul democratic nu este o condiție prealabilă pentru consolidarea regimurilor libere, ci mai degrabă un rezultat. Se devine democrat prin practicarea democrației. Dar pentru ca această practică să fie dobândită, un atașament prealabil față de casa comună este indispensabil; altfel, cetățenia devine o pură abstracțiune. Aceasta poate părea o observație regretabilă. Însă democrațiile emergente au nevoie de mult timp de democrați naționaliști. Abia mai târziu pot trece la un contract politic mai avansat: un contract în care statul-națiune cedează locul statelor-națiune în care aparatul de guvernare nu se mai simte într-un mod visceral . [23]

[1] J. Rosenau, *Le new world order: forces sous-jacentes et résultats,* în «Études internationales», 23, I (martie 1992), p. 23.

[2] Vezi C. Coker, *Războiul și secolul XX,* Londra, Brassey's. 1994.

[3] Conform publicației „The Economist", 13 august 1994, p. 32.

[4] Constituția greacă din 1975, revizuită în 1986, a fost promulgată „în numele Sfintei Treimi, consubstanțiale și indivizibile". Articolul 3 stabilește că „religia dominantă în Grecia este cea a Bisericii Ortodoxe de Răsărit a lui Hristos". Cărțile de identitate grecești menționează religia titularului, în timp ce prozelitismul este interzis pentru alte confesiuni. Din acest motiv, Grecia a fost mustrată de Parlamentul European în 1992.

[5] Dar nu și pentru neînfricata Cecenie, dusă la dezastru de practicile „mafiote" ale președintelui Dudaev. Poate că

occidentalii împărtășesc opinia ministrului rus de externe, Andrei Kozyrev, care la 5 iunie 1992 a declarat: „Republicile asiatice aparțin unei alte lumi” (Le Monde, 7-8 iunie 1992, p. 1). Cu toate acestea, Kozyrev pare să se fi răzgândit în privința Ceceniei.

[6] Subtitlul lucrării de G. Lipovetsky, *Le crépuscule du devoir,* Paris, Gallimard, 1992.

[7] Vezi G. Simmel, *Der Begriff und die Tragodie der Kultur,* în «Logos», 2 (1911 1912), apoi în *Philosophische Kultur,* Leipzig, 1911; trans. ea. în *Artă și civilizație,* editată de D. Formaggio și L. Perucchi, Milano, 1976.

[8] Pe baza a 229 de sondaje efectuate în 17 țări diferite. Vezi H.L. Reiter, *„The Rise of the New Agenda” and the Dedine of Partizanship,* în „West European Politics”, 16 (aprilie 1993), pp. 89–104.

[9] R. Dahrendorf, *Viitorul statului național,* în «Micro-Mega», 5 (1994), p. 69.

[10] P. Rosanvallon, *La nouvelle question sociale,* Paris, Seuil, 1995.

[11] C. Taylor, *Multiculturalismul și «Politica recunoașterii»,* Princeton, Princeton University Press, 1993, pp. 25-27.

[12] *Ibidem,* pp. 42-43.

[13] A.D. Martin, *Cortes d'identité: comment dit-on «nous» en politique?,* Paris, Presses de la Fnsp, 1994, p. 28-29.

[14] Bătălie în care infanteria engleză a învins cavaleria feudală franceză (1415).

[15] Intervenție la „France-Inter” cu ocazia evenimentelor din Rwanda (22 iulie 1994).

[16] *Legături periculoase,* în „The Economist”, 23 iulie 1994, p. 18.

[17] Opinia lui Dominique Schnapper consemnată în Martin, „ *Carte de identitate: cum spunem „nous” în politică?”* , cit., p. 248.

[18] Cf. A. Etzioni, *The Moral Dimension,* New York, The Free Press, 1988; Id., *Le paradigme du «je» et du «nous»,* în «Krisis», 16 (iunie 1944), pp. 55-61. Pentru o prezentare mai completă și mai imparțială, cf. A. de Benoist, *Communautariens vs liberalaux,* în «Krisis», 16 (iunie 1944), pp. 2-29.

[19] K. Minogue, în G. Laforest și D. Brown, *Integrare și fragmentare,* Kingston, Ontario, Universitatea Queen's, 1944, p. 89.

[20] Marsilieza a fost interpretată în ceremonii oficiale doar din 1879. Germanii s-au recunoscut în *Deutschland über Alles abia din 1841, iar italienii în imnul lui Mameli din 1860. În* ceea ce privește Spania, diferite regimuri au mutat adesea data sărbătorii naționale.

[21] Rupnik, *L'autre Europe,* cit., p. 30.

[22] Finkielkraut, *Comment peut-on être croate?,* cit., p. 104.

[23] Formula statului-națiune este a lui Juan Linz: vezi *Plurinaționalism și democrație,* în «Rivista italiana di scienza politica», 25,1 (aprilie 1995).

INDEX DE NUME

Abelard de Bath, 45 de ani
Abetz, O., 241
Acton, Lordul JEE Dalberg, 97.170
Adler, F., 190
Adler, V., 181, 186
Adorno, T., 240
Aiguillon, EA duce d', 97
Akaev, A., 227
Alain (Émile-Auguste Chartier), 234, 240
Albizo, J., 251
Alembert, J.-B. Le Rond d', 122
Alessandro I Karagjeorgjevic, regele Iugoslaviei, 206
Alexandru I, țar al Rusiei, 147, 148, 153
Alexeev, M., 215
Alfonso al VI-lea, rege al Leonului, Castiliei și Galiției, 47, 48
Alfonso al X-lea cel Înțelept, rege al Castiliei și Leonului, 45, 48
Almirall, V., 168, 253
Anders, W., 214
Anderson, B., 9, 40, 48, 84, 85, 198
Anderson, P., 31 de ani
Ana de Austria, regentă a Franței, 62 de ani
Anna Porphyrogeneta, 25 de ani

Apponyi, A., 262
Aragon, L., 238, 240
Arana de Goiri, S., 168, 251, 252
Arazandi, E. de, 251
Arcadius, împărat roman de răsărit, 18 ani
Arnaldi, G., 160
Artevelde, J. van, 59 de ani
Dinastia Habsburgică, 25, 33, 36, 57, 147.165.179.192.194.203.214.264.293
Bachoud, A., 276
Badie, B,, 125
Bailly, JS, 98
Balladur, E., 289
Barbusse, H., 186
Barère, B., 103, 115
Barrés, M., 172, 173, 181.213
Barthou, L., 99
Bardett, A., 184
Bauer, O., 75, 264
Beethoven, L. van, 122
Béla Kun, 201, 204, 208
Benedict al XV-lea, papă, 202
Benes, E., 192, 198, 205, 265
Benoist, A. de, 291
Benoist, J.-M., 214
Bérard, A., 234
Bercé, Y.-M., 61 de ani
Bergson, H., 184
Berlin, I., 281
Bernanos, G., 243
Bernard, M., 204
Bertier, G. de, 98, 111, 148, 154

Bertillon, J., 171
Besanchon, A., 214
Beveridge, Lordul WH, 177
Bidault, G., 243
Bidegaray, J., 273
Bismarck-Schonhausen, O. von, 155, 156, 158, 176, 177, 236
Bled, J.-P., 261, 262, 264, 265
Blockmans, W., 132
Blum, L., 242
Blunt, A., 244
Boissier, P., 112
Bourbonii, dinastia, 167
Borne, E., 243
Baker, GE, 172
Bourdet, J., 243
Boutmy, E., 171
Braudel, F., 12, 13,29,30, 58, 72
Brecht, B., 218
Breteuil, LA le Tonnelier marchese de, 99
Breton, A., 238 Briand, A., 234
Brissot, JP, 104
Brook-Shepherd, G., 188-190
Brown, D., 291
Burgess, G., 244
Chamberlain, Liceul, 130
Chamberlain, J., 170
Chamson, A., 240
Chateaubriand, F.-R. Viconte 152
Chaumette, PG, 109
Chauvin, N., 142
Churchill, WLS, 244
Cipolla, CM, 117

Claudel, P., 242
Clausewitz, K. von, 91, 157
Clemenceau, G., 194, 203
Caillaux, J., 187
Cairncross, J., 244
Calvino, 63, 65, 83
Camões, L. de, 51 de ani
Canut al II-lea cel Mare, rege al Danemarcei, Angliei și Norvegiei, 22
Carol I, Împărat al Austriei și Rege al Ungariei, 187-189, 195, 205
Carol I, rege al Angliei și Scoției, 62, 96
Carol I Hohenzollern-Sigmaringen, rege al României, 208
Carol al II-lea cel Pleșuv, Împărat, 29 de ani
Carol al III-lea de Bourbon, rege al Spaniei, 91
Cohn, N., 60 de ani Coker, C., 281 de ani
Connor, W., 170
Cosic, D. nr. 225, 228
Constantin al XI-lea Paleologul, împărat al Bizanțului, 26
Constantin, împărat, 18, 22
Cromwell, O., 141, 246
Curtius, ER, 233, 234
Țvetaeva, M., 212
Cvetovic, 206
Daguesseau, HF, 92
Dahrendorf, R., 283
Danilo I, Prinț al Muntenegrului, 150
Danton, G.T., 109
Carol al IV-lea, rege al Spaniei, 96
Carol al IX-lea, rege al Franței, 54 de ani
Carol al X-lea, rege al Franței, 153
Carol Albert de Savoia Carignano, rege al Sardiniei, 160,

Carol cel Mare, împărat, 18, 20
Carnot, LMN, 111
Cassou, J., 240
Castlereagh, RS, 148
Catherine de Medici, regina Franței, 54 de ani
Cauchon, P., 170
De Gaulle, C., 244
De Mauro, T., 83
Deak, F., 262
Deak, I., 56, 57
Delacroix, E., 152
Delannoi, G., 8, 139, 143
Delumeau, J., 60, 61
Dement, N., 227
Dérouiède, P., 7, 172, 180, 181
Destexhe, A., 111, 112, 167
Deutsch, K.W., 75 Diaz del Moral, T., 60
Cavour, C. Benso Conte de, 155.161
Ceaușescu, N., 213, 282
Céline, L.-F. (L.-F. Destouches), 238
Certeau, M. de, 104, 114
Cervantes Saavedra, M. de, 51 de ani
Chafarevic, I., 215, 216
Chahmouradian, S., 223
Diderot, D. 78, 122
Dieckhoff, A., 119, 129
Dimitrov, G., 239
Dioclețian, Gaius Aurelius Valerius, împărat, 18
Dmowski, R., 37, 207
Doriot, J., 241

Draskovic, V., 227
Dreyfus, A., 7, 172, 173, 175. 183
Drieu La Rochelle, P., 241
Dubcek, A., 214, 221
Du Bellay, J., 83 de ani
Dubos, J.-B., 91 de ani
Dumont, L., 131, 132
Durandin, J., 213
Durkheim, É., 129 Dury, V., 86
Eduard al VIII-lea, rege al Angliei, 242
Einstein, A., 240
Elias, N., 52, 79, 86, 87
Elisabeta I, Regina Angliei, 57, 245
Fotie, 20 de ani
Francisc I, rege al Franței, 84
Franz Ferdinand, Arhiducele Austriei, 180
Franz Joseph, Împăratul Austriei și Regele Ungariei, 179, 182, 187, 214, 263
Franco y Bahamonte, F., 129, 241, 253,270, 271
François, E., 64 de ani
Freud, S., 281
Frick, W., 131, 236
Frijhoff, W., 59 de ani, 115 ani
Furet, F., 76, 77, 92, 98-100, 104
Fusi, R., 251
Elțin, B., 227
Engels, F., 164
Henric al IV-lea, rege al Franței, 58
Henric al VIII-lea, Rege al Angliei, 57, 65, 93, 245
Erasmus din Rotterdam, 58 de ani
Erik al IX-lea cel Sfânt, rege al Suediei, 22
Erzberger, M., 185

Etzioni, A., 291
Expilly, L., 92
Fabre-Luce, A., 233
Farrère, C., 242
Faye, J.-P., 235
Frederic al II-lea, rege al Prusiei, 91, 122, 213
Frederic William al III-lea, rege al Prusiei, 91
Gagarin, JA, 213
Gaj, L., 165
Gamsakhurdia, Z., 227
Gandhi, I., 241
Garcia Damborenea, R., 252
Garcia de Cortazar, F., 168
Garcia Venero, M., 168, 251
Garibaldi, G., 161
Garnier-Pagès, L.-A., 163
Gay, F., 243
Gellner, E., 8, 9, 40, 54-56, 70,71. 73, 78, 146, 198, 199, 269
Genlis, E. Ducrest de Saint Aubin contesa de. 115
Gero, E., 222
Iacov, apostol, 47
Gibbon, E., 110, 111
Frederic William al IV-lea, rege al Prusiei, 157, 158
Ferdinand cel Catolic, rege al Aragonului, Neapolelui și Siciliei, 51
Ferdinand I Hohenzollern, Regele României, 208
Ferry, J,, 174
Fichte, JG, 56,120,127,128,130-133, 135, 139, 155
Filipovic-Mastorovic, M., 210
Filip al II-lea August, rege al Franței, 28
Finkielkraut, A., 13, 164, 293
Fleury, C., 90 de ani

Brânză, D., 282
Forne, J., 251, 253
Gide, A., 240
Giono, J., 240 Jordan, H., 83
Ioana d'Arc, 170. 175
Girardet , R. , 171 , 172 , 174
Giraudoux, J., 233
Iosif al II-lea de Habsburg și Lorena, Împărat, 91
Iustinian I, Împăratul Răsăritului, 18, 22
Gjidara, M., 205
Glazer, N., 11 ani
Gneisenau, A. von, 91, 157
Gobineau, Conte JA de, 171
Goethe, J.W. von, 122
Goltz, C. von der, 193
Gorbaciov, M., 216, 221-223
Gorbunovs, A., 227 Gordon, AD, 130
Gourmont, R. de, 178
Greenfeld, L., 42, 237
Gregory, B.-H., 82, 114
Grévy, J., 174
Grmek, M,, 205.206.210.224.228
Grosperrin, B., 77 de ani
Grozio (Hugo van Groot), 58 de ani
Guckova, V., 212
Guéhenno, J., 240
Hobsbawm, E., 7, 8, 60, 73, 74, 103, 141, 163, 190, 201, 222, 237, 249
Hook, S., 182
Horkheimer, M., 240
Horthy di Nagybânya, M., 35, 208

Hoxha, E., 213 Hroch, M., 143, 145
Hugenberg, A., 184
Hugo, V., 115, 152, 163, 164
Humboldt, G. von, 157 Hus, J., 59
Guesde, J., 173
William I de Hohenzollern, împărat al Germaniei și rege al Prusiei, 158, 159
William I de Orange-Nassau, rege al Țărilor de Jos, 153
William al II-lea Hohenzollern, împărat al Germaniei și rege al Prusiei, 187, 201
Guichonnet, P., 86, 114, 115
Guizot, FPG, 115, 171
Gustav I Vasa, rege al Suediei, 65 de ani
Gustav I al II-lea, rege al Suediei, 96
Gustav al IV-lea Adolf, rege al Suediei, 96
Gutenberg (Johann Gensfleisch), 19 ani
Gysi, G., 222
Iliescu, I., 221, 226
Inocențiu al VII-lea, Papă, 28
Isabella, regina Castiliei și Aragonului, 51
Ivan I al II-lea, Mare Duce de Vladimir și Moscova, 26
Ivan al IV-lea Vasilievici, *supranumit* cel Groaznic, țar al tuturor Rusiilor, 26, 212
Izetbegovic, I., 227, 228
Jaffrelot, J., 143
Jagellone (Ladislaus al II-lea), Mare Duce al Lituaniei și Rege al Poloniei, 32 de ani
Jagelloni, dinastia, 36
Iakovlev, A., 216
Jaruzelski, W., 214
Hall, JA, 85, 91 Hamilton, A., 73, 74
Hanak, P., 190

Hansi (Jean Jacques Waltz), 180, 181
Hardenberg, KA von, 157, 158
Havel, V., 221, 229
Hayek, F., 281
Hegel, GWF, 122, 132
Herder, JG von, 13.120-127.129-133.135 -
137.139.143.146.155,
Jarvie, IC, 85, 91
Jaume, L., 100 Jaurès, J., 173, 181
Jelic, R., 227 Jovic, B., 226
Ioan Carol, rege al Spaniei, 270
Julia, D., 104, 114
Jünger, E., 133
Kâdar, J,, 222
Kamenka, E., 14 ani
Kant, I., 122, 132
Kappeler, A., 143, 144, 166
Hermann, 45 de ani Hermant, A., 178 de ani
Higonnet, LR, 82, 113, 114
Hinze, 0. , 28
Hitler, A., 130, 205, 209, 234, 236
Hlinka, A., 196
Hobbes, T., 91
Karadzic, R., 228
Karagjeorgjevic, dinastia, 191
Karimov, I., 227
Kautsky, K., 186
Kedurie, E., 281
Kerenski, AF, 212
Keynes, JM, 203
Kipling, R., 142, 180
Kirdorf, E., 184

Klaus, V., 229
Kleist, H. von, 156
Klenin, N., 212
Knüsel, R., 268
Kohn, H., 14,21
Kolakowski, L., 131, 236
Kondrat'ev, V., 212
Conrad, H., 264
Kozyrev, A., 282
Kravciuk, L., 227
Kucan, M., 226
Kuhnle, S., 142
Kundera, M., 34 de ani
Linz, JJ, 202, 294
Lipovetsky, G., 282
Lipset, SM, 81 de ani
List, F., 73.74, 163.283
Lloyd George, D. conte de Dwyfor, 187, 189, 194, 196, 203
Locke, J., 93, 101; Lot, P., 184
Ludovic al XIV-lea, rege al Franței, 61, 67,76
Ludovic al XV-lea, rege al Franței, 90
Ludovic al XVI-lea, re di Francia, 96, 98, 99.120
Luigi XVni, re di Francia, 148
Luigi Filippo I, re dei francesi, 153
Luther, 63, 76, 83, 85, 213
Luxemburg, R., 186
Lacome, D., 97 Ladero Quesada, MA, 51
La Fayette, M J. marchese de, 97
Laforest, G., 291
Lamartine, AL de Prat de, 141
Lamoricière, CLL Juchault de, 162
Landsberg, V., 223, 227

Langevin, P., 240
La Rochefoucauld, François VI Duce de, 97
Laval, P., 234
Lavedan, H., 183
Lavigerie, CM, 174
Lavisse, E., 171
Lazarsfeld, P., 240
Lazzaretti, D., 60 de ani
Leblond, M., 178
Le Bras, C., 243
Macek, V., 209 MacLean, D., 244
Maistre, J. de, 136 Makhamov, K., 227
Malaise, G., 215
Malesherbes, C.-G. lui Lamoignon din, 91
Malraux, A., 240 Manin, D., 161
Mann, G., 156, 179, 183
Mann, M., 85, 91
Mann, T., 178, 233, 240
Manzoni, A., 159
Maravall-Casesnoves, JA, 48 de ani
Marcel, E., 59 Marcel, G., 243
Marcou, L., 238 Marcuse, H., 240
Leibowitz, Y., 258
Lenin, N., 186-188, 215
Leone Xin , tată, 174
Leopold I de Saxonia-Coburg, rege al Belgiei, 153
Leroy-Beaulieu, A., 26 de ani
Le Roy Ladurie, E., 61, 62, 269
Lévêque, P., 97, 102
Lévy-Bruhl, L., 233
Lewis, B., 23, 45

Liancourt, Duce de, 97 de ani
Liebich, A., 261
Liebknecht, K., 186
Lindbergh, J., 242
Maritain, J., 243
Markovic, A., 221
Marshall, T., 258
Martin, D.-C., 285, 289
Marty, A., 237
Masaryk, T., 166, 187, 192, 196, 198, 204, 205, 265
Maurepas, JF povestea, 91
Mauriac, F., 242, 243
Maurras, C., 7, 172-174
Mazarino, GR, 62
Mazzini, G., 159, 160, 163
Meciar, V., 226
Mendelssohn, M., 127
Mendès-France, P., 244
Mensdorff Pouilly, A., 189
Merleau-Ponty, M., 243
Mermoz, J., 242
Mesic, S., 226
Metternich-Winneburg, KWL
prinț de, 147, 152 Meyer, J., 107
Michele Cerulario, 20 de ani
Nehru, J., 241
Nicolae I Romanov, țar al Rusiei, 153
Nicolae al II-lea, țarul Rusiei, 215
Nietzsche, F.W., 177, 178
Niyazov, S., 227
Oates, T., 66 de ani

Odoacru, conducătorul Eruli, Goților și Rugienilor, 19 ani
Michelet, KL, 136
Mill, JS, 136, 137, 163, 170, 171, 284
Miloșevici, S., 151, 225, 226
Minogue, K. , 291
Mirabeau, V. Riqueti marchese de, 99
Mitterrand, F., 241, 286
Moderne, F., 273
Montalembert, conte C. de, 154
Montera, M., 168
Montesquieu, CL de Secondât barone de, 126, 133
Montmorin de Saint-Hérem, conte AM de, 107
O'Donnell, HR, 246
Olav al II-lea, regele Norvegiei, 22 de ani
Oleg, nepotul Kievului, 25 de ani
O'Neill, H., 246
Honorius, împărat roman de Apus, 18
Orlando, VE, 203
Otto I cel Mare, Împărat și Rege al Germaniei, 28
Ozouf, J., 76, 77
Paine, T., 85 de ani
Palencia, AF de, 51
Paoli, G., 256
Pavel I, țarul Rusiei, 96
Moore, B. Jr., 71 de ani Moore, B., 32 de ani Moreau, J.-N., 91 de ani
Morin, E., 143 Morlay, D. de, 45 Mornet, D., 61
Mossuz-Lavau, J., 240
Mounier, E., 175, 243
Mourier-Martinez, M.-F., 276
Moynihan, DP, 11 ani, 56 de ani

Münzer, T., 60 de ani
Murillo Ferrol, F., 275
Musil, R., 57, 178, 240
Mussolini, B., 207, 210, 235, 239, 241, 256
Mutabilov, A., 227
Paul Karagjeorgjevic, regent al Iugoslaviei, 206
Paroski, M., 228 Pavelic, A., 209
Péguy, C., 174, 175
Pelayo, 46 Peletan, C., 173
Pelloutier, F., 173
Perucchi, L., 282
Philby, K., 244
Petru I cel Mare, țar al Rusiei, 26, 27.213
Petru al II-lea, rege al Iugoslaviei, 206
Pi și Margall, F., 253
Pilsudski, J,, 35, 37, 192, 193, 195, 207
Napoleon I Bonaparte, Împăratul Francezilor, 108, 118, 121, 131, 132, 141, 157, 159
Napoleon al III-lea (Charles Louis Napoleon Bonaparte), Împăratul Francezilor, 14, 137, 154, 161, 171
Nazarbaev, N., 227
Nebrija, A. de, 83 de ani
Pius al IX-lea, Papă, 158
Pius al XI-lea, Papă, 234
Pirenne, J-, 59 de ani
PlamenatzJ., 14,21,143-145,228, 250
Poincaré, R., 203
Pomian, K. , 55, 121 Pons, J., 293
Popper, K. , 257, 258, 281
Porter R., 91 Primo de Rivera, M., 253
Proudhon, PJ, 141
Psychari, E., 174, 175

Radek, K.B. (Karl Sobelsohn), 186
Radic, S., 205, 206
Radziwill, familie, 56 de ani
Rakosi, M., 222
Ramirez Jiménez, M., 275 de ani
Ramiro al II-lea, regele Leonului, 47 de ani
Raskovic, R., 228
Rasputin, V., 215, 216
Reiter, HL, 283
Sahlins, P., 58 de ani
Saint-Just, LAL, 131
Sanchez-Albomoz, C., 44, 46,50 52
Sangnier, M., 243 Sarrail, F., 168
Dinastia Savoia, 161
Scharnhost, GJD von, 91, 157
Scheidemann, P., 185
Schmitt, J., 235 Schnapper, D., 289
Schnitzler, A., 260
Schuman, R.. 206
Sebastian, regele Portugaliei, 61 de ani
Seiler, D.-L., 268
Rembrandt, 59 de ani
Renan, E., 13, 121, 134-139, 143, 164, 171, 175.266, 276.284
Renard, J., 178 Renaut, A., 139
Renner, K. , 128, 264, 265
Reszler, A., 261; Revel.J., 104, 114
Ray, A., 141 Ray, H., 240
Reynold, G. de, 267
Richelieu, A.-J. du Plessis de, 77, 109
Sieyes, EJ,97,98,100,119-121,136
Simac, N., 205
Simmel, G., 282

Smith, A., 73, 163
Smith, AD, 41, 89, 143, 218
Smuts.J.,
Snegur, M., 227
Solzenicyn, A., 215
Sorel, A.,
Soros, G., 280
Southworth, HR, 243
Stalin, IV, 212, 213, 216, 220;
Stamboliiski, A., 207
Richet , D. , 92 , 98 Riesman , D. , 11
Robespierre, IMF din, 99, 104
Rohr, J., 269 Rokkan, S., 65
Rolland d'Erceville, BG, Regimentul 114
Rolland, R., 186 Romains, J., 233
Roman, P.,
Romolo Augustus, împăratul roman al Occidentului,
Rosenvallon, P., 107, 283
Rosenau, J., 280
Rosenberg, E., 182
Stanciu, L., 222
Stein, H. von, 157 Stinnes, H., 184
Stone, L., 77
Strauss, D.F., 135 Streseman, G., 184, 234
Stürgkh, K. von, 190 Suarez, A., 270, 271
Sufflay, M., 206 Suleiman, E.N., 116
Supilo, F., 191 Suvorov, A., 213
Swift, J., 246
Rosenberg, O. , 183
Rougemont, D. de, 257
Rousseau, J.-J., 78, 119, 132, 141
Rupnik, J., 34, 35, 293

Ruutel, A., 227 Ryan, F., 129
Saharov, A., 215
Tadić, S., 227
Taguieff, P.-A., 8, 139, 143
Taine, HA, 171
Talmon, J.-L., 281
Tancheimo, 60 de ani
Tariq ibn Ziyad, 46 de ani
Taylor, C., 284
Teich, M., 57 de ani
Teodosie cel Mare, împărat, 18
Ter-Petrossian, L., 227
Thierry, A., 171
Thierry, ASD, 171
Tillon, C., 237
Tilly, C., 65 de ani
Tiso.J., 211
Tit, 219, 220, 225, 226, 265, 286
Titulescu, N., 213
Tocqueville, CA Clérel de, 179
Todd, E., 76 de ani
Tomaszewski, J., 57 de ani
Tonnies, F., 127
Troțki, LD, 215
Trumbic, A., 191
Tudjman, F., 226, 230
Turgot, R.-J., 91 de ani
Tyler, W., 59 de ani
Tylor, EB, 125
Vagt, A., 92 de ani
Valencia, L., 61 de ani

Valere, D. de, 52 de ani
Venceslau al IV-lea, rege al Germaniei și Boemiei, 59
Vergennes, conte C. de, 109
Vittorio Emanuele al II-lea, rege al Italiei, 161, 162
Vladimir cel Mare, Prinț de Kiev, 22, 25
Voltaire, 77 de ani
Wagner, R., 177
Wajsman, P., 214
Weber, E., 82, 116
Weber, M., 183
Werner, M., 130
Wessely, N., 129
Wilkes, J., 91 de ani
Wilson, TW, 194, 201, 203
Winter, J., 106
Wycliffe, J., 83 de ani
Iuda, EB, 129
Young, A., 167
Zarka, YC, 258
Zeldin, T,, 171, 234
Zinoviev, GE, 186
Zita de Bourbon Parma, Împărăteasa Austriei și Regina Ungariei, 188
Zweig, S., 240
Zwingli, H., 65 de ani

INDEX

Națiuni și naționalisme în Europa 5

Indexul 7

Introducere 10

CAPITOLUL UNU. Cele Trei Europe 21

1. În Est imperiul, în Vest feudalismul 22
2. Schisma religioasă 24
3. Conservatorismul otoman și rus 28
4. Calea Europei Occidentale 33
5. A doua iobăgie răsăriteană 37
6. Enigma Europei Centrale 40

CAPITOLUL DOI. Din naționale medievale 47 către țările protestante

1. Identitate fără teritoriu 47
2. Arhetipul spaniol 51
3. Națiunile medievale 62
4. De la răscoalele țărănești la revoltele civice 69
5. Religiile naționale protestante CAPITOLUL

TREI. Naționalizarea societăților 74

1. De la societățile agrare la economia națională 85 84
2. Dezbaterea despre educația populară 90
3. Presa, mama limbilor naționale 98 CAPITOLUL

PATRU. Moartea regilor, nașterea

naţiune 108

1. Anglia și Franța în secolul al XVIII-lea 110
2. Invenția națiunii suverane 116
3. Botezul focului civismului național 126
4. Trivializarea civicismului național: de la cazarmă la școală 135

CAPITOLUL CINCI. Cele două națiuni moderne: Herder și Renan 146

1. Națiunea etnoculturală a lui Herder 149
2. «E vina germanilor» 157
3. Națiunea electivă a lui Renan 163

CAPITOLUL ȘASE. Febra Naționalităților 171

1. Catalogul națiunilor 172
2. Religii comparate: de la Sfânta Alianță la Martiriul Poloniei 179
3. Principiul marilor naționalități în fața „primăverii popoarelor” 189
4. Purgatoriul micronaționalismelor 199

CAPITOLUL ȘAPTE. 1917: Naționalismul confruntat cu revoluția 210

1. Europa războinică 211
2. Marele Război Șovinist 222
3. Reabilitarea micronaționalităților 229
4. Naționalism ascendent 242

CAPITOLUL OPT. Încărcarea celui de-al 250-lea magazin de pulbere

1. Noile închisori ale națiunilor 251
2. Politica comunistă a naționalităților 262
3. Explozia 272

CAPITOLUL NOUĂ. De la patrii ideologice la separatism

intern.
1. De la internaționalism la antifascism 29Q
2. De la antifascism la patriotism 297
Național Democrat
3. Separatisme acasă, trimestrul 3, 4
CAPITOLUL ZECE. Reacțiile refractarului 321
1. Amurgul vienez 324
2. Formula elvețiană 33Q
3. Spania: un stat fără teritoriu? 336
Concluzii 349
1. Occidentul sau lauda eterogenității 35Q
2. Caricatura Estului 356
3. Rețetele imposibile 359
INDEX DE NUME 37Q
Index de nume 371